

63.5(2к23)

32 том

Копеев М.Ж.

Қазақ шежіресі

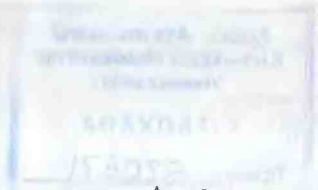
63.5(2v(2B))
К 69

Қазақ этнографиясының кітапханасы

Копейұлы М.Ж.

Қазақ шежіресі

2-ші басылым, толықтырылған

Астана
«Алтын кітап»
2007

УДК 93/94
ББК 63.5 (5 Каз)
К-69

Кітапхана 2005 ж. негізделген.

Редакция алқасы:

Арын Е.М., Смағұлов О.С., Әжіғали С.Е.,
Шалекенов У.Х., Төлеубаев Ө.Т.,
Арғықбаев Ж.О. (жауапты редактор),

Пікір білдірушілер:

Сейдімбек А.С., Шаханова Н.Ж.

Көпейұлы М.Ж.

К-69 Қазақ шежіресі. 2-ші бас. толық – Астана: «Алтын кітап», 2007, – 233 б. – (Қазақ этнографиясының кітапханасы, 32-ші том).

ISBN 9965-869-20-0

«Қазақ этнографиясы кітапханасының» бұл томына М.Ж. Көпейұлының қазақ этнографиясына арналған еңбектері мен дәстүрлі фольклор үлгілері енді. Олардың ішінде «Қазақ шежіресі», қазақ тарихына қатысты енгізімдері және қазақ фольклор үлгілері бар. Кітап қазақ халқының этнографиясымен, этномедиетімен және фольклорымен айналысатын маман-ғалымдар үшін құнды болып табылады.

Басылым тарихшыларға, этнологтарға және қазақ халқының этнографиясы мен фольклорына қызығушылық білдіретін қауымға арналған.

УДК 93/94
ББК 63.5 (5 Каз)

ISBN 9965-869-20-0
К 0505001000
00 (05)-07

КІТАПХАНА

Тіркеу 570571

© Арғықбаев Ж.О., тусіндікте,
мақала, 2006

© С. Торайғыров ат. ПМУ, 2006

© «Алтын кітап», Бесендіру, 2007

Библиотека казахской этнографии

63,5 (2003)
К 65

М.Ж. Көпеев

Казахское шежире

2-е издание, дополненное

Астана
«Алтын кітап»
2007

Қазақ шежіресі

Біздің бұл қазақта тасқа таңба басқандай анық шежіре жоқ. «Оқуға сенген ұмытшақ» деп оқуды керек қылмаған. «Жазуға сенген жаңылшақ» деп жазуды керек қылмаған. Оқу мен жазудың жоқтығынан жазылған шежіре болмаған. Естігенің ұмытпайтуғын құлағының тесігі бар, кеудесінің есігі бар, ұқпа құлақ жандар болған. Сондай жандардың айтуыменен кеудесі хат, естігені, көргені жад болған қариялар кейінгіге ауыздан ауыз алып айтумен үлгі-өсиет қалдырған.[1]

Біздің қазақта шежірені басқа жұрттан ақтарып, таптырып алған кім екендігін сөйлейік! Қазақ қазақ болғанда бұл қазақта хажыға ілкі бастап барған уақ Нүркен бай. Тоқал қатынымен барып, төрт жыл жолаушылықпен жүріп, бесінші жылда қайтып, аман-есен еліне-журтына келген. [2]

Сол Нүркеннен соң екінші хажыға барушы күлік Самай сопы мен Баянаула дуан болып, ашылған кезде, ноғай Байжан хазірет екеуі болған, екеуі де сол жақта өлген. Солардың кеткен жылы қой жылы еді. Мың сегіз жүз елу сегізінші жыл болса керек. Осы сөзді жазып отырған Мәңгішүр Жүсіп дәл сол жылы туған бала. Осы күнде жетпіс жаста отыр.

Бұл қазақтан үшінші хажыға барушылар тобықты Құнанбай, айдалоб Қиңшыл Қыстаубай, Ақмоладан, Аққұм-Қосқопадан Шекшек хажы, Атбасардан Егізек, Жанайдар. Есіл бойындағы құлаш қыпшақтан Шонты-бай, Батырқожа молда балалары, Сілеті бойындағы қыпшақтан

УДК 93/94
ББК 63.5 (5 Каз)
К-69

Библиотека основана в 2005 г.

Редакционная коллегия:

Арын Е.М., Исмагулов О.И., Ажигали С.Е.,
Шалекенов У.Х., Төлеубаев А.Т.,
Артықбаев Ж.О. (ответственный редактор),

Рецензенты:

Сейдимбек А.С., Шаханова Н.Ж.

М.Ж. Копеев

К-69 Очерк истории этнографического изучения казахского народа в СССР. 2-е изд. доп. – Астана: «Алтын кітап», 2007. – 233 с. – (Библиотека казахской этнографии, том 32).

ISBN 9965-869-20-0

В данный том серии «Библиотека казахской этнографии» вошли труды по этнографии казахов и образцы традиционного фольклора из собрания М.Ж. Копеева.

В книге представлены «Родословие казахов», а также исторические рассказы и образцы устного творчества казахов. Книга представляет большую ценность как для специалистов-ученых занимающихся изучением этнокультуры, этнографией и фольклором казахского народа.

Издание адресовано историкам, этнологам и всем интересующимся историей и этнографией Казахстана.

УДК 93/94
ББК 63.5 (5 Каз)

1-ое издание вышло в 2006 г.

ISBN 9965-869-20-0

К 0505000000
00 (05)-07

© Артықбаев Ж.О., комментарии,
статья, 2006
© ПГУ им. С. Торайғырова, 2006
© «Алтын кітап», оформление, 2007

Құрман баласы Қасен қажы, Мәмбет тоқадан Ұзынсазан ұрпағы Мұхамет Салық хажы. Өр Алтайынан Алдажұман немересі Ешмұхамет хажы. Ертіс бойындағы Апайбөріден Құдияр хажы, Көкшетаулық атығайдан Қожахмет хажы. Егізек Жанайдармен бірге барған Сұлтанқожа хажы, Қишыл Қыстаубаймен бірге барған Жә-мекқожа, Байзолда ишан, бұларды қалдырмай жазып жатқаным, тірі қайтып келгендерінің бір сыпырасымен ауызба-ауыз сөйлесіп, мән-жайына әбден анық болғандығымды түсіндіру үшін. Орта жүзден жиырма кісі болыпты. Кіші жүзден табандаған жүз кісі болыпты. Ішінде Нұрпейіс хазірет, Досжан халфе бар дейді.

Қазақ мұнан бұрын бүйтіп бас қосып хажыға бармаған екен. Жүз жиырма кісі болып, арасын айырмай, тізе қосып, қол ұстасып жүрген соң және өздері де көзге түсерлік әр таптың қасқа-жайсаңы болғандықтан көргендер таңырқарлық болыпты. Қазақ байұстың салпиган тұмағының құлағын, сүйретілген тоңының етегін, аңқиған аузын көрген соң, көрген қызығып, сұқтана бастайды ғой.

Ноғай өкілі мен сарт өкілі таласыпты. Ноғай өкілі бұлар маскүптік, мен де маскүп кісісімін деп. Сарт дәлелі бұлар Бұқар тіл, мен де Бұқар тіл кісісімін деп. Меке бастығын шөріп, Медине бастығын шайхы дейді екен. Екі Шөріптің шөріптері, шайхылары бас қосып, алдарына алдырып сұрапты:

— Сіздер маскүпсіздер ме, жоқ Бұқар тілсіздер ме деп. Сонда хажы басы Құнанбай екен, ол кісі сөйлепті:

— Біз маскүп-саскүбінді білмейміз, Бұқар тіл, сұқар тілінді де білмейміз. Тіріміздің билігі «алдияр» ұранды төреде, өліміздің билігі «алла» ұранды қожада. Қазақ деген жұрт болады екен-ау деп аң-таң қалысыпты. Тарих ақтарып, шежіре қаратыпты, таба алмапты. Бір буырыл бас сөйлепті:

— Бұл тарих табылса Бағдат шөріпте Имам ағзам кітапханасы деген үй бар. Жау таламаған, ешқайда шашылып бытырамаған, табылса сонан табылады деген соң Бағдат шөріпке желмая мінгізіп, кісі жіберіпті. Бұлар өз ортасынан кіші жүз Досжан халфені жіберіпті. Барған кісілер:

— Табылды, қазақ деген жұрт Анас сахабадан өсіп-өніп өрбіген екен деп, нұсқа көшіріп алып келіпті. Сонан кейін бұл жүз жиырма кісі ортасынан расход шығарып: «қазақ тақиясы» деген тақия салдырып, ол үйді Құнанбай- атына жаздырып, мұнан былай қазақтан келген хажы осында түсетұғын болсын деп, қазақтың өзінен ие болып бір шайхы тұратын болсын деп. Сонан былай қазақ та ел-жұрт екендігі, фұсырман екендігі әйгіленген.

Бұлардың хажыға барған жылы, баяғы жұт қояннан бұрын, қаракиік жылы еді. Қишыл хажы хажыға кеткенде қатыны буаз қалып, үл тауып, атын Мекебай қойған. Сол Мекебай тірі, елу үш жасқа аяқ басты. Баянаула, Қызылтау жып-жылтыр мұз болып, жылқы біткен Тинке, Шолақ, Сілетіге кетіп, қара мал семіз, күйлі шығып, мал мен мұзды атанды деп, сол қыс жайында екінің бірі, егіздің сыңары біліп,

сөйлеп отырушы еді. Бұл күнде алай-түлей, ұйқы-түйкі аласапыран болып, бүтін естінің өзі де қалған жоқ. Жарым естілер шала-шарпы білгенінен айрылып қалды.

Құнанбай хажының хажыға барған жылы 1874-інші жыл. Өзінің өлгені 1888-інші жыл, 81 жасында, тауық жылы өлді. Бұл Мекедегі «тақия» әуелі Құнанбай атына жазылған, аргын атында болғандықтан Орманшыдан барған Хасен шайх даулап алған. Онан кейін тоқал аргыннан барған Ешмұхамед даулап алған. Бұл күнде кіші жүз Досжан халфе атына жазылып қалыпты. [3]

Қазақ көсемі Мәліктің әкесінің аты Нәзір екен. Ерте заманда бұрынғы ата-бабаларымыз:

– Біз Ақкөсе сахабадан екенбіз деп жүрді. Біреуден біреу естіп, айтулары бойынша пайғамбар дүниеден кайтқаннан кейін әзіреті Омар халфе күнінде жетпіс мың сахаба аттандырған екен. Алатау, Қаратауда «Мыстанкөз» деген көпірдің жұрты бар. Соларды фұсырман қылмай қайтпаңдар деп, содан бытырап, бөлек-бөлек кетіп, төрт мың төрт жүз қырық төрт жыл жасаған Анақбар атанған сахаба Бұқараға жиырма төрт шақырым жерде шәйіт болыпты. Қайсысын тауысып сөйлесін, Ақкөсе, Имам, Бабыр, Құттықожа, Аққояндар Қаратауда шәйіт болып, молалары Қаратауда бұл күнге шейін әлі жоғалмаған. Имам Бабыр Қарнақта. Ақкөсе Қарнаққа жақын бір сайда. Бұл күндегілер Домбы Ата деседі. Көпірлер басын кескенде кесілген бас домалап Меке, Мединеге қашады.

Көп ұзамай бір тесікке түсіп кетеді. Сол тесіктен су тасып шығып, көпірлерді сел қаптап, су ағызып набыт қылады.

Сол бастың түсіп кеткен жері бұл күнге шейін тесік, зиарат қыла барғандар бөліне арқан байлап кісі түсіреді. Сол түскен кісінің айтып шығуы қып-қызыл қиятас дейді. Су күннің батысына қарай ағып жүре берген. Жағалап жүре берсе, кісі жүре берерлік күрғақ жол дейді. Жарық сәуле жоқ, шаммен жүрмесе жүре ала-тұғын емес дейді. Жоғарғы жағының биіктігі кісі бойы дейді. Мұз болып қатқан сүңгі бар дейді. Қолмен біреуін алса, түбімен қопарылып қолға келеді дейді. Қойнына салып жер үстіне алып шығады, тас болып қатып қалады. Біреуден естіген сөз емес, көзбен көріп, қолмен ұстап айтқан сөз. Бұрынғы заманда бір диуана сол суға таяғын тастапты. Сол таяғын іздеп Мекеге барыпты, барса таяғы сондағы жандардың қолында жүр дейді. Зәмзәм шөріптен алдық десіпті. Қырым жұртының кімін, осы Ақкөсе ұрпағымен деп Ғабдолмұхамет деген бір семіз әпенде үстіне күмбез тұрғызды. Бұл жарты денесі дейді, жарты денесі суда қалған, ұят жерін жұрт көзінен жасыру үшін дейді. Өзіміз нандық, нанған үшін жазып отырмыз, аяқ жағы суағар, судың жолы, бұрынғы ата-бабаларымыз:

– Мынау Ақкөсе сахаба бабаңның моласы деген соң, бабамыз деп, біз соның рұм-бұтағымыз деп кеткені сол екен. Қазақ түбі Анастан екен деп, тобықты Құнанбай, Кіші жүз Нұрпейіс хазірет айтып келген солар. [4]

Біздің айтатуғынымыз естіген құлақтың жазығы жоқ. Басқа жұрттан шығып, тарих жазушылар қайдан шығыш, қайда барып ұшырасарынды білмейді. Анас пен Мәлік хазіреттері арап. Қазақ өзін араптан шығарып, туғызып, пайғамбарға туысқан, бауыр болғысы келеді дейді. Мына мен, Мәшһүр Жүсіп Көпей баласы осы сөзді жазып отырмын! Бақсыдай бал ашыш, түлкідей түс көріп, жаурын жағып, құмалақ салып айтып отырғаным жоқ. Нұсқалардан көрумен, көрі құлақтан естумен өз білгенімді шамам келгенше қорытып, шындап, тындап айтып отырмын. Бұл қазақ деген кеше мен бүгін қойылған ат емес, заман-заманнан айтылып келе жатқан ат. Арап тілінде «ұғыз» деп жазылған, шағатай түркісінде «хазағ» деп жазылған, өзіміздің жуан тілде «қазақ» деп жазылған. Әуел басы Нұх пайғамбардан тарап бөлінгенде Жаппас деген баласынан түрік, онан түтік, онан қой, онан киік, онан еділше, онан алтыншы, онан мағол татардың мағольнан Қара хан, онан Ұыз хан! Осы Ұыз ханнан өрбіп, өнген нәсілден тарадық. Киіз үйі сол Ұыз ханның жасатқан үйі. Киіз туырлықты казак, уыз үйлі атанғандығы сондықтан.

Ол Ұыз хан балаларына Күн, Ай, Жұлдыз, Көк, Тау, Теңіз деп ат қойған. Қазақ күні бұл күнге шейін сол аттардың ізіменен келеді. Айдың басында туғанының Айбас, таң ата туса Таңатар, күн шыға туса Күншығар, түн ортасында туса Түнқатар, көлде туса Көлбай, тауда туса Таубай, жайлауда туса Жайлаубай, қыстауда туса Қыстаубай. Күзекте туса Күзек Ұыз ханнан қалған өрнек-үлгі.

Түріктен тоғыз атаға шейін хандығым үзілмей келді деп, киіт те тоғыз... күн да тоғыз, осы тоғыз-тоғыздан бөлетұғын жол-жоба сол Ұыз ханнан қалған.

Бейіштің қақ төрінен тимесе де,

Орын-морын тимей ме босағадан, – деп баяғы Шәкір-Шәкірттегі кемпір-шал айтқандай. Бізге Күн, Ай, Жұлдызды қимаса да Көк, Тау, Теңізді көпсіне ме?! Қазақтың бетімен жайылған қойдай емін еркін, өз тізгіні өзінде жүрген күндерінде қатын керек болса, ноғайлықтардың қызын еріксіз, сұраусыз алып кете бергендіктен ноғай халқы қазақты бұ күнгеше жек көріп кеткені сол, қалмақ ежелден атасының «асындай» болған [5].

Орта жүз тарихы

Жанарыстың екі қатыны болыпты. Бірде-бірінің бұшапағы қанамай, бізге күн көру қайда, жас иісті баланы-ай деп, зарығып, қамығып жүрген күндерінде ойламаған жерден алты қожа кез келіп, қона қалыпты:

Ой, құдай-ай!

Берді зой бала беретұғын,

Әулиелер келді зой.

Сыйынбасам маған серт,

Қолдамасаң саған серт,

Сарт болсаң садағам кет, –

деп алтауына алты қой сойыпты. Кір-қондарынды жулдыр, аттарыңды тынықтыр. Осы қойлардың етін жеп тауыспай жібермеймін деп. Сонда қожалар мұның шын құлап, ықылас қылған пейіліне риза болып, осы алтауымыз да

атымызды бердік, алты ұлға ата боласың деп баталарын беріпті. Аттары Қарақожа, Аққожа, Ақтамбердіқожа, Дарақожа, Есімқұлқожа, Қосымқожа! [1].

Сонан соң қатындары буаз бола бастап, бәйбішеден төртеу, тоқалдан екеу туыпты. Алтауына алты қожаның атын қойыпты. Бәйбішеден туған төрт бала: Қарақожа, Аққожа, Ақтамбердіқожа, Дарақожа. Қарақожадан арғын, Аққожадан найман, Ақтамбердіқожадан қыпшақ, Дарақожадан қоңырат, тоқалдан туған Есімқұлқожа, Қасымқожаның біреуінен – керей, біреуінен – уақ.

Естіген құлақтың жазығы жоқ, арғын апасы қыз күнінде оң жақта отырып, бір төремен айқасып қалып, еркек бала тауып, бұл қалай деушіге дөнеме дей алмай, шашын тарай берген екен. Сонан балаың аты Тарақты қойылып, «төре жоқта тарақты төре болуға жарайды» деген де сөз бар. Ит жаманы барақты, ел жаманы тарақты деген де сөз бар. Қыздан туғанның қиығы жоқ деп арғын балаларына тарақты нұқта ағасы болған, – деседі. Орта жүз тарақтымен қосылып жеті арыс ел аталған.

Арғышын, бәйбішесінің аты Аргүл бәйбіше. Мұнай Қотан, Ботан деген екі ұл туған. Ботан қыршын жасында өліп қалып, нәсіл-тұқым қалмаған, Қотаннан Мейрам-сопы жалғыз:

*Сұрасаң, арғы атамды ер Қотанды,
Сұлтанбек Әзіден ол бата алды.
Мейрамұлы Қарашан бір қыз туыл,
Қуандық, Сүйіндік боп сонда атанды.*

Уақ Жарқын би Көтеш ақыннан сұраған екен: «Бұл ақындық ата-бабаңызда бар ма еді.

нағашы тегіңізде бар ма еді» деп. Сонда Көтеш ақыл айтыпты:

*Қазақта арғын аға болған зерек,
Басқадан ол кісінің жөні бөлек.
Біздердің түп атамыз ақын Қотан,
Өзгеден өлеңге үстің болса керек.*

Осындай сөздерден біздің Қотан деген бабаларымыз, болғанын білеміз. Бұқарекен айтыпты деген бір сөз бар:

*Бәрімізді сұрасаң,
Қотанбайдың баласы,
Арғындардың сабасы.
Қарақожа бас болып,
Қабыл да болған дуасы.*

Арғын тоқалының аты Момын. Бұл Момыннан Ақсопы, Қарасопы, Сарысопы, Арықсопы, Нәдірсопы. [2] Ақсопыдан толыбай ұранды Қанжығалы, маябоз ұранды тобықты. Қарасопыдан қарақай ұранды қарауыл, барлыбай ұранды бәсентің! Сарысопыдан ошбай ұранды атығай, он екі атаның ұлы Дәуіт, Арықсопы, Нәдірсопыдан үрімбұтақ – жұрағат жоқ.

Арғын бабамыз жүз алты жасында бір тоқал алған, аты Айнакөз. Онан туған баланың атын Танбыссопы қойған. Танбыссопыдан Үсенбай, Елемес, Елеместен Ериман, бұл Ериманнан Шағыр, Болтірік. Шағырдан Ақай, Жолдыбай, Тағышы, Аманжол, Сомжүрек! Аманжолдан Көшей, Көшейден Шақшақ батыр, Шақшақұлы Қошқар, Қошқарұлы Жәнібек батыр, Әз Жәнібек, аталған, мойны бұрылмайтын, беті қайтпайтуғын жап болыпты. Әз Жәнібектен Дәуітбай, мұнан туған Мұса батыр, мұнан

кейінгілері Бірімжан, Қазыбек, Бірімжаннан Қорғанбек, Дәуренбек, Қорғанбектен Ғазымбек. Шағыр Бөлтіріктің Бөлтірігінен Сырлыбай, Сары.

Елемеспен туысқан Үсенбайдан Қарамерген, мұнан Байтажы (ауыл тілінде әңгіме болған Байтажының есепшісі-ай деген осы Байтажы екен).

Ақташы, бұғышы, байташы, тағышы, шаржетім, шақшақ десе білмейтұғын жан жоқ. Қарамаң, төлек, қырықмылтық дегендер де бар.

Тоқал арғын деп сөйленеді. Орынбор жақта алты болыстан асатұғын шығар. Біздікі ұзынқұлақтан естіген сөз, кем-кетік, қалған-құтқанын Майқы би аталған, Ақжақ пен Нақак аталған інілеріміз түгелдер деп сенеміз. Біздей алжыған шал атанған ағаларын өсірмесе өшірмес, далада жүріп тебісетұғын кері кеткеннің саяғы емес едік.

Тоқал арғыннан скі Жәнібек шыққан, бірі Шақшақ, Жәнібек, бірі қара балуан Жәнібек.

Мейрам тарауы

Мейрам сопының қайны алшын Құдысбай екен. Қалыңдығының аты Нұрфая екен. Өзін қыс ішінде ұзатыпты. Нұрфаяның өз шешесі өліп қалған екен. Ғықешке шешесінің жоқтығын білдірмеймін деп Нұрфаяның ағасының қатыны – жеңгесі еріпті. Түйенің басын жетектеуге бір жетім ертіпті. Қош ілгері кетіп, күйеу жігіт артта қалып, көштің ізімен келе жатса, көштегі үш әйел түзге отырыпты. Жолшыбай түзге отырған кім деп қараса, біреуінің зәрі

тоңды бір қарыс айырып жіберген екен. Түнде қойында жатқанда қалыңдығы Нұрфаядан сұраса, ол Қарқабат еді дейді. Ол отыра қалып күрлідеткенде қасындағы өзіміз де шошып қаламыз, ат та тас-талқан болып үркеді депті. Елге келіп орныққан соң, екі елдің арасы жау болып, қайын сіңлісін ертіп келген қатын еліне қайта алмай қалыпты. Сонан соң Нұрфая «ағамның төсі тиген, жеңгем еді басқаға қимаймын, өзін ал» деп Мейрамның өзіне алғыздыпты. «Мына күңді де өзін ал, жатыры асыл өсіп-өнейін деп тұр. Бір жұрттан келген үш ұрғашы өлсек те, тірілсек те бір жерде болайық» деп, оны да алғызыпты. Нұрфаяның өзінен Қуандық, Сүйіндік туады. Жеңгесінен Бегендік, Шегендік туады. Күннен Болатқожа туады.

Күннің аты Қарқабат екен. Өмірінде Мейрам бабамыздың етіне суық су, табанының астына сыз тигізген жоқ екен. Отын тергенде қу көдені көп қылып қоса алып келіп, табанының астына тоссйі екен. Қуманды түнде қойына алып жатады екен. Суға түскен сайын Мейрам:

– Ой, көсегең көгерсін, – деп алғысты көп айтады екен. Бұрынғының «алғыс түбі ақ май, қарғыс түбі қара қан» дейтіні сондайды көргендіктен айтқан. Қуандық марка туыпты, Сүйіндік ұмытыңқырап кетіп, екі арасы тым алыс, кенже боп туыпты. Қуандықтың алты баласы ат арқасына мініп, соңына еріп, жасаққа жарағанда Сүйіндіктің отауы сонда түсіпті, қатыны ұлы жүз – үйсін Өгіз бидің қызы екен дейді. Сонда бұл қызды да жеңгесі ертіп келіп, еліне қайта алмай қалған екен.

Мейрам сопы ертерек өліп қалып, Нұрфая бәйбіше көп заман бес беркенің біріне қосылған бәйбіше болып, халқына ұйытқы, құт бәйбіше атанған екен. Қара мал еншісі бөлек, басқа екен де, жылқы үлеске түспеген екен. Сонда Қуандық жылқыны үлеске салып, енші бөлуге келгенде өзін бір сыбаға, алты балам алты сыбаға, қара шаңырақта қалғандарына бір сыбаға депті. Сүйіндік Болатқожаны оңаша шығарып алып:

– Мына Қуандық алты баласын арқа тұтып, маған көптік күшін көрсетеді. Сен маған жақтасып, жасаққа шығуға жайын бар ма? Сен маған болыссаң, менің өліспей мал бергім келмейді, – дейді. Болатқожа:

– Жарайды, мен саған болысайын, мына жеңгенді маған қи, сонан соң, оның баласы алтау болмақ түгілі, Жақып пайғамбардың балаларындай он екі болса да маған қоя бер, – дейді. Сүйіндік жеңгесін Болатқожаға тигізбекші болды. Қуандыққа кісі салды:

– Тұрысатын жерін айтсын, – деп.

Ертен ертемен Қуандық та шықты. Болатқожа аттан түсе қалып, жерден жеті шым ойып тастады да атқа мініп алып, Қуандықтың алты баласын алты шыммен ұрып жықты да, бір шымды алып Қуандыққа жетіп барды:

– Жасы үлкен аға едің, саған қол сермемеймін, – деп, жерге тастай беріпті. Қуандықтың үрейі ұшып, түсі қашып, қорқып тұр екен. «Мына қолыңдағы шыммен перті қалса, мені жайратады ғой» деп қуарып кетті дейді. «Қой асығы деме, қолына жақса сақа ғой» – деп еді.

«Біз саған тоқтадық, еншіні өзін бөліп бере ғой» – депті. Болатқожа:

– Маған тоқтасаң, ана жайылып жатқан жылқының бір жағын өзін таңдап ала ғой. Мен қақ ортасынан жүремін, менің соңымнан өзген жүріңдер, – дегенде Қуандық:

– Мен ана жағын алдым, – дейді. Болатқожа қақ ортасынан жүрді, – алған жағы Қуандықтікі, қалған жағы Сүйіндіктікі, – дейді.

Сонда Сүйіндік Болатқожаға өкпелеспті: «Мен әдейі сені «Аттай қалап, атандай таңдап» алып шыққанымда, бұл не қылғаның, көп жағын оған аударып байлап кеттін» деп. Сонда Болатқожа айтыпты:

– Сүйек-саяқ сықылды шашылып жатқан жағын ол алды да, ұйытқан қатықтай ұйып жатқан жағы сенде қалды. Бірақ айғырдың үйірі артық шығар, ондық ағалығы жоқ па депті. Санаса келе, Болатқожаның айтқаны болып тұрыпты. Болатқожаның қаракесек атанған жері сол.

Сүйіндіктен қолқалап алған қатынынан Шұбыртпалы, Шекті туады. Алшын Зортұмақтың асына ат апарып қосып, оның бөйгесіне келген күннен Қамбар туады. Бір шабыншылықта өз-өнерін асырып алған олжа баласы Жалықбас болады. Қыздай алған қатынынан Ақша, Түйте, Түйгеден Майқы, Тана, Майқыдан Өңітке, Танастан Тымырсық, Федір, Буатбойдыясарашор, Ақшадан Ышқизылда Мемлекеттік

Университеті

КІТАПХАНА

Бошан

Жанту, Таз, Байбөрі, Манат, Машай, Жантудан Тоқтыыл. Таздан Наманай, Бұлбұл, Бұлбұлдың екі қатыны болған. Бірінің аты Қаракемпір, бірінің аты Құбакемпір. Құбакемпірден Көшек, Алдияр, Құдайберлі, Үсен, Шаншар. Шаншардың үш қатыны болған. Қыздан Бике, Айбике. Нұрбике. Машайдан Бәйімбет, Бораншы, Бәйімбеттен Қояншы, Тағай, Дәулет, Керей. Манаттан Ыдықбай, мұнан Қоянкөз, Торым, Бораншыдан Қарсұн, Керней, Қаракесек болған соң, өсіп-өнуге келгенде бұған ешкім таласпайды.

Өзгені қоя тұрайық, өзімізге келейік, Қуандық.

Сүйіндік

Нұрфая бәйбіше Сүйіндікті, Бегендік, Шегендікті, Олжагелді деген асыранды бір бала – төртеуіне өз қолынан қатын алып беріп, енші беріп, сол төртеуін төртуыл атаған. Бегендігі – қозған, Шегендігі – қақсал, Олжагелдісі – қаржас. Туысы басқа-басқа болса да төртуыл дегенде төртеуі қосыла кетеді. Бегендік қыршын жас күнінде өліп, қатыны онан бір бала тауып, Оразгелді аталған. Бегендік өлген соң, ол қатынды Сүйіндік алып, Сүйіндік алған соң, бір ұл туып, мұның атын Суғыншы қойған. Оразгелді, Суғыншы Сүйіндіктің баласы есепті болып, Оразгелдіге қатын алып беріп, енші берген. Оразгелдіден екі бала – Тәңірберді, Сәрік. Суғыншыдан екі бала Шоманақ, Мәжік.

Тәңірбердіден үш бала – Ораз, Малқар, Жолым. Сәріктен екі бала – Қожамберлі, Тоқтас. Қожамберліден – Байназар, Есназар, Қозыбақ. Тоқтас екі қатын алған, бәйбішесінен Есіл бойындағы Қарақозған, тоқалының аты Сарықыз, онан туғандар Сарықозған атанады.

Қозған деген кісі аты жоқ, қозғала берген соң, шіркін қоза береді ғой деп Қозған аталған. Қақсал деген де кісі аты жоқ, қақсай берген соң Қақсал атанған.

Қуандық, Сүйіндік енші алысқанда қарабуыр қылып аламыз деп таласып, асық қаржысып алғандықтан Олжагелді қаржас атанған.

Баяғы Бегендіктен Оразгелдіні, Сүйіндіктен Суғыншыны тапқан қатын Сүйіндік өлген соң, байға тиіп кетіп, Қуандықта тимеш деген елде Оразды тапқан. Бала күнімізде қариялар аңыз қылып айтып отырушы еді, бір қатын бес елді өсірген екен деп.

Сүйіндіктен Суғыншы, онан Шоманақ, Мәжік делдік. Суғыншының қатынының еді Жолбике. Бұл Жолбикеден Жанболды, Құлболды, Жолболды туады. Шоманақ өлгенде Жолболды емшекте қалған бала. Жолбикені Қаржас алып, Жолболды анасының құшағында кетіп, оған қатынды Қаржас алып беріп, енші беріп, мал-жанданып, жан-жанданып, үйлі-баранды болғаннан кейін бауырларың тапқан. Құлболды балаларынан зорлық көре бастаса, бірі боз қасқа сойып, бірі көк қасқа сойып, Қаржас пен Орманшы біріге бастайды. Ол бұрынғы өсіп-өнбеген күнде болған жұмыс. Бұл күнде өсіп-өніп көбейген соң, ешкімді ке-

рек қылмайды. Бірақ ұрандасқанда «Жолбике, Жолбике» дескенде бірігіп кетеді.

Шоманақпен бір туысқан Мәжіктен Малай, Жәдігер, Малайдан – Қатке, Дәулет, Жәнібек, Тыныбек. Жәдігерден – Бәйгіт, Шақай, Сары. Бұл Малай Жәдігер ұрпағы. Өзге төртуылға қарағанда аз, аз болғандықтан күні бүгінге шейін төртуыл атында. Құлболдымен туысқан Жанболды өспегендіктен күні бұл күнге шейін Жанболды атымен аталады. Бұрынғы ақындардың өлеңі:

*Мәжікпен бір туысқан ер Шоманақ,
Қойынты Құлболдыны құдай қалап.*

Құлболдының бәйбішесінің аты Мақпал. Мақпал бәйбішенің тұңғышы Күлік, ортаншысы Тұлпар, кенжесі Айдабол. Айдабол он үшінде Айдабол би атанған екен. Ол заманда арғын Сырдерияның күнбатысында жүреді екен. Арғын дәриядап өтіп, Қаратау жайлайды деген сөз естіле бастаған соң, қарақалпақ... арғын бұл жаққа келсе, таң атырып, күн шығармайды. Өткелден өткізбейміз деп, өткел аузын алып тұра қалды дейді, Сыр суында аяқтап өтетұғын өткел болмайды. Сонда Мақпал бәйбішенің астында тор жорға аты бар екен. нар жетелеп судан өтерде қара шұбар манат белдемшесінің етегін жинап алды да, іркілместен аты да үйректей қайқандап, жүк-мүгімен нарлары да шегініп тұрып қалмай, байпаңдап өте шықты дейді. Өткізбейміз деп тұрғандар ләм-лим дей алмады. Пай, пай бәйбішенің бөкесіне болайын,– десіпті. Сонда Мақпал бәйбіше:

*Күлсең күлерсің, күлерсің
Күндердің күнінде көбің,
Езуің жия алмай жүрерсің.
Бұл қай бөксе,
Айдабол шыққан бөксе,
Артың болса Айдаболдай ұл тап,*

– деп жүре берген екен.

Күлік, күлік, жүрген жерің бүлік, атанған Күлікке келейік

Күлік – қырғызша жүйрік делінген сөз.

*Қыс шілдеде
Жілік жүгіреді.
Жаз шілдеде
Күлік жүгіреді.*

Өзінен жүйрік туа беретұғын ел. Екі қатыны болған. Бәйбішесінен Тілеуімбет, Наурыз, Дәулет, тоқалдан Өтепберді, Данияр, Сексен, Өтепбердіден – Ақыл, Қошқар, Өтепбердіні жан білмейді. Ақыл, Сексен атанған. Ақылдап – Бейбіт, Жапалақ, Деріпсәлі, Мырзагелді, Айбас. Ақылдың қалмақтан алған қатынының аты – Сұлым. Онан туған Қойгелді, Жылгелді. Ақыл өз қара шаңырағына Бейбітті не қылып, кенжесі Айбасты Сұлымның қолына кіргізіп, соның шаңырағына ие қылған. Ақылдың қалмақ қатынынан туған Қойгелді Самыраттың асында өз тұсында үш жүзден балуандығын асырған. Бұқара балуаны атанған қоныраулы балуанды жығып, бәйге алып кеткен. Самырат Бұқарды билеген Данияр биден туған Мінайдар ханның баласы.

Койгелді балуан жалғыз барып, қалмақтан бір еркек бала алып қашып келіп, атқа отырысы дулығадай болған соң, атын Дұлыға қойып, асырап алып, бала қылған. Осы күнде Қызылтауда «Дулығатас» деген тас бар. Сол Дулығадан рүмбұтақ – жұрағат бар Дулыға балалары – Тоқанай, Тоқай, Тоқанайдан – Өтебай молда, Тоқайдан Оразайлар. Бәйбішеден Күнтай, Тақашбай, Тақашбайдан Қуанбай жалғыз. Тақашбай ел тауға қонып жатқанда өлген екен, сол күнде Қуанда үш жүз қой бар екен. Бір жүзін сойып әкесіне ас беріпті. Қалған екі жүз қойдың бір жүзі егіз тауық, Қуанның өз көзі тіршілігінде он екі мың қой тұяғы болғанын көріпті делінген сөз бар. Қуан балалары – Ордабай, Дандабай, Молдабай, Ноғай. Молдабай қотанынан бес мың тұяқ өрген күнін осы қалам ұстап отырған өз көзімен көрген кісі.

Дандабайдан Торғауыт, Аймауыт бәйбіше қатын балалары. Тоқалынан Оспан, Бәйділда, Әбдірахман. Аймауыттан Жүсіпбек, Жүсіпбектен Бектүр, Жанақ.

Тілеуімбет, Наурыз

Күліктің бәйбішесінен Тілеуімбет, Наурыз. Тілеуімбет тұңғышы екен. Он алты ұлды Тілеуімбет атаныпты. Үй тентек, айран көз, белдеу ұстап, безерлік қылуға мығым екен. Аргында Тілеуімбет, Алшында Жолымбет деп аттары шығыпты. Батырлықпен, билікпен, құнды-пұлдылықпен емес, қисық-қыңырлықпен аты шығыпты-ау деп ойлаймын. Өзі жұтап, жұттан

қашып шұбырып келе жатқан қазақтың көшіне жол-жәнекей қалмақ оқтай ұшырап, алты бала-сыммен Наурыз қашып құтылып, он алты бала ат арқасында соғынан шұбырып жүрген соң, Тілеуімбет қашпай соғысып қалып, басы отағасының өзі болып, бықбырт тауыпты.

Орманшы Бәпке Тайлақтың бала батыр атанған күні екен. Жау ортасында жаралы жатқандардың үшеуін алып қашып құтқарыпты. Күліктің сексен жасында туған тоқалының баласы Сексен, сары атты Сексен атанған. Жүкті түйені жүгімен ала қашып құтқарыпты. Ол түйеде екі бала бар екен. Бірінің аты Бесім, бірінің аты Қойтан. Сол түйенің үстінде жан сақтап қалған. Бесімнің ұрпағының есіп-өнген жаннан туған ұрым-бұтақ, журағаты осы шежірені жазып отырған.

Бесімнің бәйбішесінің аты Бөктік. Қыпшақ Қатықолақ мергеннің қызы екен. Бөктік бәйбішеден туған үш бала – Жанжігіт, Ақжігіт, Қармыс Ақжігіттен Құлмағамбет, Сырмағамбет, Досмағамбет, Ермағамбет, Сырмағамбеттен – Санжасар, Мыңжасар, Жүзжасар, Көпжасар, Мағырып. Көпжасар қорыащ, уақтау туғандығынан Көпей атанып кеткен де, сол Көпейден туған Мәшһүр Жүсіп жетпіс жасында жазып отыр осы нұсқаны.

Наурыздан алтау

Шобалай, Шобай, Ақай, Төкей, Ерсімбек, Мәмек. Ерсімбек өслеген, Шобалайдан Жәңке батыр, Әміртай. Мұның ұрпағын Қожаберген

деседі. Жәңке батыр жүз төрт жасқа жетіп өлген, он төрт ұлға ата болған. Балаларының бәрі де өсіп-өнген. Абылай хан заманында болған билердің қақ маңдайы болған. Жалай мен Жәңке батыр да үш табылды дейтұғын Жәңке батыр осы. Байдың бәйбішесінен Аққожа, Тансыққожа, Қосақ, Жанақ.

Жәңке батырдан кейін Жанақ би болған. Өз тұсында Жанақ деп ешкім атын атай алмайды екен, «Жәке Жәке» деседі екен. Бұл кісі «ат-тым» десе, мал да, жан да мұрттай ұшады екен. Қаһарлы Жанақ доғал оқ Жанақ атаныпты. Өзі біреуге іренжісе:

– Әй, жаным, ақшолаққа оқ салдырайын демесең, тыныш жүр,– дейді екен. Тоқсан бес жасында, ел жайлауға көшіп бара жатқанда Сілетінің ар жақ, бер жақ қабағында Сарытөбе деген жерге қойылыпты. Әруақ, мұра, қор деген бар ғой. Елу алты жасымда осы Баянауладан сүрінбей-жалқыпай басына барып, ақ шолағын, доғал оғын алып қайтқан жан осылы жазып отырған.

Жәңке батырдың бәйбішесінен туған төрт ұлдың бірі – Қосақ. Бұл Қосақтан Торсықбай туып, ең алғаш орысқа бағынып, дуан аузы ашылғанда Шоң би аға сұлтан, дуанбасы сайланғанда Торсықбай болып сайланып, ескі заңда он жеті жыл болыс болған. Түкірігі түйме алтын, қақырығы құйма алтын, аузынан шыққан лебізі жерде қалмаған қасиетті, үлгілі осиетті жан болған.

Жәңке батырдың қалмақ қатынынан Татан, Шөкей, Құлмырза, Тікей. Қабыл бес ағайынды. Бұлардың ұрпағын күні бүгінге дейін бес қара

дейді. Үшінші қатынынан Босмойын, Биікбас, төртінші қатынынан Алдияр, Байбарақ, Қожам, Сейт. Осы он төрт ұл иттің күшігіндей өскен-өнген, би баласы дейді. Күліктің көбі осылар болады.

Жәңке батыр әкесі Шобалаймен бірге туған Шобай, бұл Шобайдан Жаманғара, Байтөбет, мұның ұрпағы да толық бір ауылнай ел. Шобалай, Шобаймен бір туысқан Ақай дегені тағы бар. Мұның балалары Бекмырза, Санмырза. Бұлар да толық бір ауылнай ел. Енді бір туысқаны Түкей деген. Алдыңғылардай еспесе де, өз алдына Түкей аты атанған ауыл-аймақ. Бұлармен туысқан Ерсімбек, Мәмек. Өспеген де өшпеген азғанау Жәңке батырмен бір туысқан Өміртай. Мұның балалары – Ақбота, Тайлақ, Қайнар. Көшек. Мұның ұрпағы да өскен-өнген...

Күліктен бері неше атаға келгенін аңғартайын. Күлік, Наурыз, Шобалай, Жәңке батыр, Аққожа, Құлжан, Жаутон, Тілесбай, Ыбырай, Әбікен. Осы Әбікен де бала-шағалы жан. Күлік үш ағайынды – Айдабол, Күлік, Тұлпар.

Наурыз екі ағайынды. Тілеуімбет, Наурыз. Шобалай алты ағайынды, Жәңке батыр екі ағайынды.

Аққожа бір атадан төрт ағайынды. Әкесі Жәңке батырдан туған он төрттің бірі. Құлжан алты ағайынды. Өстемір, Құлжан, Бижан, Құнан, Дөненбай, Құлбек! Жәутен екі ағайынды. Тілесбай үш ағайынды. Тілесбай, Елесбай, Тәткіот. Ыбырай үш ағайынды, Әбікенде сондай. Мұның бәрін шұбыртып жаза беруге өзін көрі, қағаз қат.

Торсықбай төрт ағайынды: Жаңғара, Баба, Сапқай, Торсықбай. Жақып баласы Малғабас, мұның баласы Арын, мұның баласы Шәріп! Қойсары ішінде Қозыбақ, Малбағар бір туысқан. Қозыбақ балалары Байсалық, Жансалық, Қожаберген.

Ұрпақтары Нарымбай, Түгелбай. Нарымбайдың көшіп Қаржасқа келген жылында туған баласының аты Қаржабай. Онан туған баланың аты Омар. Бұл Омардан Имаммәлік. Түбі-тегіміз үйсін дейді. Нарымбай Түгелбайдың нағашысы. Қаржас шешелеріне еріп келіп, нағашысында тұрып қалған дейді. Өздерінен басқа ағайындары бар дейді. Далбада, қосқұлақ ішінде, біраз үйсін бар. Көкшетау жақта қарауыл ішінде үйсін бар дейді.

Қаржас, Құлдың төрт баласы Құдайберген, Тәңірберген, Тілеке, Тілеміс. Бұрынғы қонысы Қызылтауда. Есеннің қарауысы болған. Алабас айғырдың үйірі жетпіс-сексен болған. Алабас айғырдың үйірі жоғалып кетіп, Құлдың Тілеке батыр атанған баласы тауып алып, соның барып жатқан жерін Алабас койған. Айдап жүрейін десе айғыр айдаппаған. Айғырдың өзін ұстап мініп алып, намаз оқып отырғанда айғыр тықырышып тұрмай, шиыршық атып оралғанда, қыл шылбыр мұрнының үстінен оралып, мұрнын шорт қып тастаған. Мұрнын кесіп тастап, киімінен мақта жұлып алып, жапсырып жүре берген. Үйіне келсе, әкесі:

– Балам, Есен тентек малымызды қуалап отатпайтын болды. Күн көрсететұғын болмады, – деген соң, далада малда жүрген Есен тентекті

ұстап алып, тентекті өзінің шалбарының ішіне салып, аузын-балағын буып, таудың басынан домалатып жіберіп, көшіп кетіп қалған...

Қуаңдықтан алтау туады

Есенқарт, Аманқарт, Алтай, Қарпық, Баршы, Тимеш. Қарпықтан Тінәлі, Мәмбет, Күзей, Есентемір – Күзей атанған. Күзейден туған Тоқа, Алтайдың Токасы осы, Тінәліден Әжіке, Өлімбет, Үсейін, Қасқа. Үсейіннен Құттыбай, Жөйілмес. Құттыбайдан Құттымбет, Тілеуімбет. Құттымбеттен Қарабас, Деріпсәлі, Айдар, Торғай. Қарабастан Дүкен, Баянбай, Түгелбай, Теңізбай, Төлек, Дүкеннен Қылдыбан, мұнан Айтқожа халфе, Шырай, Әбей хажылар. Осыны жазып отырған Мәшһүрмен замандас кісілер бұлар. Баянбайдан Қалдыбай, Орбай, Құттымбетпен туысқан Тілеуімбеттен Қанай, Құрмантай, Енем; Енем – қатынға аталған ат. Байының аты Өтеміс. Өтемісті жан білмейді, Енем баласы атанып кеткен.

Қанайдан Байғұн, Байғұннап Сары, Қоңыр, Сарыдан Көбе, Көгер. Қоңырдан Досымбек, Қанаймен туысқан Құрмантайдан Үмбетай, Үмбетайдан Елшібек, Елшібектен Қанту, Жанту, Қантудан туады Бесімбай, Өтебай. Жантудан Айдапкел, Мұса, Секербай. Заманында Ақмола дуанына қараған елге қазы болған кісі.

Енем баласы Жаманбай. Жаманбайдан – Елеу, Елеуден – Бейісжан, Тілеуімбетпен бір туысқан Құттымбеттен Қарабас туған деп едік қой. Қарабастан Түгелбай, Түгелбайдан Ерәлі, Серәлі, Тілеулі, Бектас, Бегімбет. Бұлар тоғыз

ағайынды болып туған. Ерәліден Сүріпкел тоғыз ағайынды болып туған. Сүріпкелден – Мұсабай тоғыз ағайынды болып туған. Мұсабайдың бір баласынан тоғыз туған. Төрт атаға дейін тоғыз-тоғыздан туып келген. Ерәлі, Серәлімен бір туысқан. Тілеуліден Ақбике, мұнан Қылыш хажы. Тінәлі де кол жыл болыс болып, атақ шығарған бір кісі.

Жоғарғы жақта айтылған Қанайдан Сары, Қоңыр, Кеңгір деген біреуі тағы бар. Кенгірден Олжабай, Олжабайдан Жарқынбек, Жақынбектен Әнипақ. Тәніліден төрт бала Әжіке, Әлімбет, Үсейін, Қасқа. Үсейіннен – Құттыбай, Жәйілмес, Делек. Жәйілместен Қожағұл, Дәулет. Қожағұлдан – Өтеген, Көлбай. Өтегеннен – Байұзақ, Жанұзақ. Жанұзақтан – Бердісүгірбай, Тінәлі, Дебір, Қадірлі, Құнды, Пұлды болған. Мұса, Секербай заманында Бердісүгірбай десе, әркім білерлік бір кісі болған. Осы кісі айтып отырады екен, балалар:

– *Қаңтар болмай қарға жарымасыңдар,*

Хажы көбеймей дауа жарымасыңдар.— деп ол заманда қазақта хажы сапама болған күн. Бердісүгір балалары Әбілділа, Жақып, Сайдалы, Аққошқар, Өтеген. Қолбайдан Әлі болыс. Бұл кісі де Қуандықта кешегі Шоң болыс сықылды көп жыл болыс болған жан.

Қанту баласы Әлі болысты «шата мұрдар» деп айта береді екен. Әр орында бір айтып, қоймаған соң:

– Мені шата, шата деп айта бересіз. Әкесі белгілі кісіні шата дей ме екен? Мен кімнің баласымын айтып беріңіз, – деген екен.

– Өзің іште жатырсың... Қайдан білесің? Жаман Құлшымбайдан сендей бала туа ма, сен Наурызбайдан пайда болған бала едің! – дегенде:

– Онда әкем жаман кісі болмады ғой, – деген екен. Өтегеннің Қолбайынан Жантілі, Майкөт. Майкөттен Әміртай. Әміртайдан Құлшымбай. Құлшымбайдан Әлі болыс. Жантіліден Жорқабай. Жорқабайдан Ысқақ. Кісі білмейтұғын жандарды жаза беріп немерге керек.

Қуандықтың бір баласы – алтай

Бұрынғылар айтқан сөз дейді: алшын болсаң адай бол, аргын болсаң алтай бол, үйсін болсаң сиқым, жаныс, ботбай бол, найман болсаң қаракерсі, садыр, матай бол. Өзгелерің қалай болсаң, солай бол деп.

Тышқанның да сәуірі болады деседі. Алтай аргынның сәуірі болған екен. Алтайдың бай бәйбішесі қанжығалы Піспекбайдың қызы Байбике. Онан туған Алысай. Жеңге алған бір қатыны болған, онан туған Нұрбай. Алтайдың ақ сауыты Нұрбайда қалған. Қалмаққа олжаға түсіп кеткен жерінен Нұрбай өзі барып алып келген, сауыттың аты шежекөз. Сондықтан Нұрбай ұраны шежекөз болған. Нұрбайдан басқасында белгілі ұран жоқ. Әупәй Қуандық аталған.

Байбике өлген соң, Піспекбай Алтайға Аққоян деген қызын беріп, мұнан туған балалар Әлікке, Байдалы, Сайдалы. Әлікке, Байдалы төменгі Алтай астанада. Сайдалы Ақтау, Ортау жакта өр Алтай атанып кеткен. Аққоян өлген

соң, Піспекбай Алтайға тағы бір қызын берген. Мұнап туған Мойын. «Мойын болмай ойын болмас» атанған. Алтайдың балаларының ішінде өскен-өнгені, толығы осы Мойын болса керек. Бұл тоқал Мойынды туған соң қалмаққа олжа болып, жау қолына түсіп кеткен. Нұрбайдан басқасы қалмаққа барады дейсің бе? Нұрбай барып алып келген. Тоқал қалмақтан екі қабат келіп, ер ұл тапқан. Алтай бабамыз:

– Кенжеқарам деп айтқандықтан Кенжеқара аталып кеткен. Қалың Алтайдың ішінде мұнан да ұрпақ бар. Бұл күнге шейін Кенжеқара атанады.

Мойынды таратайық

Алтайдан алтау – Алысай, Нұрбай, Әліке, Байдалы, Сайдалы, Мойын. Кенжеқара Алтай баласы аталып, есеп-сапқа қосылған емес. Мойыннан алтау – Рақбан-құл, Аманқұл, Сарша, Шақкей, Қаріке, Мұрат, Сарша, Шаңкейден – Етболды, Байболды. Рақбанқұлдан – Әлібек, Қалибек! Аманқұлдан – Әжім, Мәжім. Әлібектен – Аралбай, Сармантай.

Мұраттан алтау – Әлмәмбет, Мырзамбет, Үмбет, Үкібас, Мәмбет, Таубұзар. Әлмәмбеттен тертеу – Жылқайдар, Қожағұл, Қалқампа, Бекайдар. Бекайдардың үш қатынынан тоғыз туады. Тоғызы да өсіп-өнеді. Мырзамбеттің қатынының аты Төмен бәйбіше атаған. Мырзамбеттен Қошқар деген баланы тапқан. Мырзамбет өлген соң, бұл Төмен бәйбішені Бекайдар алған. Төмен бәйбіше Бекайдардан

үш ұл тапқан: Елібай, Жайықбай, Теңізбай. Төмен бәйбішеден кейін Сәлия атты қатын алған. Мұнап туған Төлебай, Дербес, Қожамсейіт. Баяу тоқалдан Избасар, Баба, тағы біреу бар. Төлебайдан – Жиенәлі батыр, Абылай хан тұсында әруақты батыр болған.

– Жылқайдардан – Ақкісі, Жанкісі, Бердіс, Төлек. Бердістен – Жапалақ, Ботбай, Шымыр. Жапалақ батыр атанған, өзінде ұл жоқ, екі қыз болған. Батырлық деген жылқы қуалап ала бергеннен батыр атанған. Базыл Боштайдың әкесі Тұрсынбайдың жылқысын алған. Жылқы соғынан бітім-тыным үшін барғанда: құдық – түбі шыммен бекіп, бітеледі, дау аяғы қызбен бітеді деген бар ғой. Жапалақ батыр Қосаяқ деген қызын Тұрсынбайға, беріп, Тұрсынбай ошы тоқалдыққа алып, кешегі аты шыққан Бәйтен сал сол – Қосаяқтан жалқы туған. Жапалақпен бір туысқан Шымырдан – Бармақ, Бармақпан – Танаш, Қапай, Апай. Танаш қызы Ұлбаладан осыны жазып отырған Мәшһүр Жүсіп туған. Жерде қалмайды, жиенде қалады деген бар ғой. Жиенәлі батырға, Жапалақ батырға жаққан жұмыстар осы екеуіне де көріне көзге жақты, басқаға жақпайтұғын қылықтар.

Сармантайдан

Мәулім бәйбішеден – Байдәулет, Келдәулет, Өмірзақ, Ерназар, Бекназар, Құлназар; Тотия тоқалдан – Алдажұман, Қаражігіт. Ерназардан – Алшағыр батыр, онан Бижан, Шынтемір, Тыныбек. Алдажұманның бәйбішесінен Қорам

жалғыз. Мапа деген бәсентінің қызы тоқалынан Сәттібай, Сәті, Қошқарбай, Тәті. Бұл Тәті жақсы Тәті атанды. Қуандық, Сүйіндікте жалғыз қара болды. Өз тұсында мұның алдына жан түспеді. Төтіден – Азына. Сәттібайдан – Есмеқай, Абыл. Қошқарбай немересі Ешмұхамет. Тобықты Қунанбаймен сапарлас болып, хажыға барып, хажы атанған.

Алтай–Тоқаға он жеті мың жылқы біткен. Алдажұман дейтін бай екен. Алдажұман байддың Мәулім дейтұғын бойбішесінен Қорам жалғыз. Жаздыгүні бай жылқысын көлден сауартып шығарып, аулына қайтып келе жатса үйінің қасында төрт-бесті бәсентінің қонысы болады екен, солардың бір үрпек бас, жалаң бұт, жалаң аяқ жүрген қызы үйінен шыға сала отыра қалды дейді. Сонда соның дәретінің гүрілдегенінен байдың аты үркіп, жығып кете жаздапты. Атын бұрып, тоқтатып алып әдейі келіп отырған жерін қараса, әлгі жерді қарыс айырып жіберген екен. Үйіне түсісімен жылқыға шаптырып жіберіп, бір тай алдырып, сойып, түн ішінде ауыл-аймағын жинатып алып, сол қызды тоқалдыққа алыпты. Аты Мапа екен. Төрт ұл туыпты – Сәттібай, Тәті, Қошқарбай, Сәті. Төртеуі де бөлекше болып туыпты.

Қарікеде – Ақбура, Тоқбура дегендер болған. Тоқбурадан тоғыз, Ақбурадан алтау. Ақбура балалары – Арзықұл, Құдайқұл, Меңдіқұл, Жанықұл, Жанықұлдан – Аманбай, Аманжол. Аманжолдан – Мәмбет, Үрпек, Қошқарбай. Мәмбеттің бөйбішесінен – Саңырық, бір қатынынан

Мұңайтпас, Қашаған, бір қатынынан Тоғалақ, Сәтбай, Сәтек. Аманжолдың қара шаңырағы осы Сәтекте қалған. Кеме Мұса, Секербай заманында Сәтек асы атақты зор жиын ас болған. Айтбақының күрең аты бөйгенің алдын алған. Балуан бөйгенін Байдалының Мұстапасы алған. Саңырықтың бөйбішесі Асап Тастемір қызы, аты Ұлбала. Ол он ұл туған. Тоқалының аты Айымжан. Бұл үш ұл туған, бәрі де өсіп-өнген. Қуандықтан алтау, Мойыннан алтау, Мұраттан алтау, Әлімбеттен төртеу, Бекайдардан тоғыз, Қошқардан алтау.

Бікіше деп атанған, Аралбайдан тоғыз. Сәйдәлі де Итқарадан тоғыз. Тінәліден Қарабастан тоғыз. Біреуі Ерәлі. Бұл Ерәліден де тоғыз. Біреуі Сүріпкел, Сүріпкелден де тоғыз. Біреуі Мұсабай, Мұсабайдың бір баласынан тоғыз. Төрт атаға дейін тоғыз-тоғыздан туып келген осылар. Қуандықтың өсіп-өнуі осылайша.

Біреуі теріс, екеуі керіс, төртеуі дұрыс, бесеуі шокпар, алтауы бақан, жетеуі жеті ит, сегіз болды, иттің күшігі болды, тоғыз толық деген.

Жалғыздық бір құдайға жарасқан, онан басқаға жараспаған. Екеудің бірі өлсе бірі қалады. Жалғыздың өзі өлсе... артында несі қалады. Төртеудің дұрыстығы екеуі біріңғай болса, қалған екеуі тағы біріңғай болады... Жетеу болса, жеті иттің аулы атанады. Үш жүздің баласы қазақты араладым, сегіздің оңған жерін көргенім жоқ. Тоғыз не де болса жаман емес, ең дәнеме болмағанда өсіп-өнеді.

Қаракесек

Бұл шежіренің жоғарғы жағында қаракесек бес мейрамның бірі атанып, Болатқожадан өсіп-өнгендігін Шаншар абызға шейін сөйледік. Шаншар абыздың үш қатыны болды дедік. Қызбике, Айбике, Нұрбике, Қызбикеден Әлсай, ол өскен жоқ. Айбикеден Келдібек, Тыныбек, Есіркеп, Жәнібек. Төрт бек атанған. Келдібекке өз заманында Бегімысық деген әулие атанған қожа кітап ашып, талай нәме көтеріп, екі беті толған мең, екі емшегі екі сүйретпедей толық, бір аяғы ақсақ қыз ал. Солай қылсаң, тұқым-жұрағатыңнан құтты да туады, сүтті де туады, әруақты, бақыты ханға бергісіз би де туады деген соң, қырықтан асқанша қатын алмай жүріпті. Бірауып бара жатқан Ақымбет керей деген елден осы қыз табылыпты. Келдібек қатындыққа алыпты. Асан, Үсен, Бадана, Бөдене, Сәдібек, Қазыбек, алты ұл тауыпты. Бұлардың «ақсақтың алтауы» атанғаны сол.

Шешелері балаларын емізгенде бір емшегін баланың аузына салғанда, бір емшегін иығының үстіне асып отырады екен. Олай қылмаса, сүті жерге саулап кетеді екен. Асан, Үсен егіз туған екен. Екі емшегінің сүті егіз бала тауыса алмаған екен. Қазыбек жалғыз өзі-ақ. Сүйретпелерін керегенің басына іліп қоятұғын қылады екен. Үсен ұрпағын бұл күнде Құланшы атаған.

Қазыбектің бәйбішесінен Қазымбет, күң қатынынан Бекболат. Қазымбеттен – Анай, Жанай, Қанай, Атымбай.

Қалдыбай қожаның өлені:

*Қазымбеттің баласы Қанай, Жанай,
Орғаниысы Атымбай, кенжесі Анай.
Қараузақ пен Сарыузақ қарақалмақ,
Құлтекесін сұраймын әлдеқалай?*

Қанайдан – Базыл, Базылдан – Жылқыбай, Саржан, Саржаннан Жаманкөт хажы, Жылқыбайдан – Қорабай, Шалабай. Жапайдан – Соқырби бала, Анайдан – Жолшара, бұл да қазы болған.

Бекболаттан – Тіленші, Тіленшіден – Тоқсанбай, Алшынбай, дөкей ер болған Алшынбай би осы. Алшынбайдың бәйбішесінен – Жүсіп, мұнан туады Ісләмбек, Тоғамбек. Алшынбайдың тоқалынан Қақабай бұл бес ағайынды болған.

Айбике ежелден толық бір – болыс ел. Қаз дауысты Қазыбек туған соң не кемдігі болсын.

Нұрбике

Нұрбикеден – Тілеуке, Бергіс, Тілеукеден – Шақабай, Жарылқап – ұры Жарылқап атанған. Бектігі жүрт үстінен жарлық жүргізіп бек болған емес, өз үйінде өзі хандарша салтанатпен отырады екен.

Жарылқаптың бәйбішесінің аты Маңқан бәйбіше, төрт ұлы бар, Жоламан, Тастемір, Атыбай, Кенжебай.

Жоламан – он алты ұлды Жоламан атанған. Бәйбішесінен Ақтанберді, Құлшипаш. Ақтанбердіден – Жанымбай, оның ұрпақтары Дегеленде болады. Жоламанның екінші қатынынан Жетісары. Ең тұңғышы Тоқтамыс, одан кейін Тайгелді, Көптік, Құл, Көкен, Монтақай, Қойсоймас бәрі де өсіп-өнген. Қойсоймастан

Кекшіл, Толыбай, Шоқай, Шомақ, Баймұрын. Баймұрын мырза атанған. Шын мырза емес, шын мырза болмаған кісі. Баймұрыннан – Шотақ, Матақ, Жаманай, Ақай, бұл төртеуі бәйбішеден. Қоржыңқұл, Дүйсек, Бейсек. Бұл үшеуі бір қатыннан. Кенже тоқал Шайданнан Жұбаныш, Әбдіш. Ақайдан Мақат хажы, Хасен болыс... Бертіс – он жеті ұлды Бертіс атанған. Он жеті ұл ат арқасына мініп, соңынан ерген соң, жалғанның жарты пәлесі болған басына күстың қауырсынын қадап алып, қарқаралы хан Бертіс атанған. Ташкентті барып шапқан, талаған. Мұны Бұқар ханы естіп, соғысуға келген. Сонда Бертістің Бұқар ханына айтқан сөзі:

— Он жеті ұлым бар, сен түгіл құлайдың да өкпесі қабынып, алса да зорға алар, – депті. Бұқар ханы: мынау құдайдан да қорықпаған екен. Құдайдан қорықпағанның қорық деп еді, – деп, қайтып кетіпті. Бертіс үйіне келіп түскен соң, он жеті ұл үш күннің ішінде тышқақтан сап болыпты. Бертіс дім сызбай, ас-су ішпей, теріс қарап жатып алыпты.

Сол Қаракесек ішінде Бегіммысық атанған әулие қожа бар екен. Өзі сыйынғанда Сақмар баба деп сыйынады екен. Сақмар баба деп жүргені Шайхан Тауырдың әкесі Шайх Ғұмар баба екен. Соның жұрағатынан шыққан қожа екен. Бертістің балаларына бата, өзіне көңіл айту үшін Бегіммысық кіріп келгенде жанға басын көтермей жатқан Бертіс ұшып тұрып, жожаға қол беріп:

— Сенің әулиешілігіңе сенемін деп, жоқ жерде асылық айтып ұрынып калдым-ау, сенің

әулие еместігіңді білсем, айтпайтын едім, – дегенде, Бегіммысық Теректің өзіне түскен өрт еді, бұтағына қағып жібергендігім, ол да қолдағаным емес пе? Түр, бір тоқал ал, үш ұл туады, бірінің атын Бектемір қой, бектік, байлық үрім-бұтағынан тепкілес кетпейді. Бірінің атын Қазығұрт қой, құртша құжынап, битше быжынап, мал бітеді. Үрім-бұтағы бай болады. Бірінің атын Әуез қой, байлық мұның ұрпағында да болады. Бірақ сылдыр моншақ секекшіл ергенгі уәдесі түске жетпейтұғын болады.

Солардың ұрпағы күні бүгінге дейін бар. Бегіммысықтың айтқанындай болды да қойды.

Қаракесектің сөйлемпаз, сөз тапқыштары осы Бертіс ұрпағынан болады. Бектемірден туды Битен, Шитен, Мүшеке. Мүшекеден Қазанғап. Қазанғаптан – Тәттімбет, Ерсімбет, Жақсымбет. Тәттімбет Мұса, Секербай заманында Қаракесекте үштің бірі болып, атағы шыққан. Өзі бай, өзі өнерлі, өзі бет біткеннің сұлуы, өзі шешен, айыр көмей, темір жақ домбыра тартып, ән қосқанда алдына адам түспеген. Күні бүгінге шейін Тәттімбеттің «Сылқылдағы» десіп тартады...

Құлатай, Қожатай, Қантай, Тонтай олар да осы Бектемірден шыққан. Байлық та бірінен бірі өтеді. Соның ішінде Тонтайдың сөйлемпаздықпен аты шыққан.

Қаракесек ортасында айтылып жүрген сөз:

— Аібикенің аулына қонғанша, Нұрбикенің көшіп кеткен жұртына қон деген. Және Қаракесек ішінде Қарашор атанған ел бар. Қараға қонғанша далаға қон, далаға қонғанша молаға қон деген.

Болатқожадан – Ақша, Түйте, Ақшадан – Бошан, Бошаннан – бесеу: Жанту, Таз, Байбөрі, Манат, Машай. Жанту ұрпағын бұл күнде Тоқтауыл атайды. Байбөріден – Қойке, Қыдырәлікедей, Қыдырәлікедейміз Қойке келсе не дейміз деседі екен. Манаттан – Қоянкөз, Торым, Машайдан – Бөйімбет, Бораншы туады. Бөйімбеттен – Қояншы, Танай, Дәулеткерей. Бораншыдан – Қарсұн Тілеуберді, Тілеубердіден – Керней, Кернейден төртеу туады: Дәу, Шаң, Балапан, Самырза.

Бұл күнде Дәу сегіз старшын ел, Шаң үш старшын ел, Балапан бір старшын ел. Самырза бар болса он шақты үй. Дәудің бәйбішесінен – Қалқаман, тоқалынан – Балта, Түйте. Түйтеден – Жарылғап – би Жарылғап, батыр Жарылғап атанған, қараексеке ірі, дәкей болған Жарылғап. Қанжығалы Бөгенбай батырмен замандас болған. Бөгенбай батырдың кенже қызы Борсылдақты тұңғышы Қырбасқа алып берген. Қырбас жеті қатын алған.

Жарылғап балалары Қырбас, Жөнібек, Сәдібек, Баубек. Әкесі Қырбас, шешесі Бөгенбай қызы Борсылдақ. Бұл екеуінен Байсейіт жалғыз туады. Байсейіттің қатыны Зылиқа Шәндікен қызы бұл мейлінше сұлу болады. Жүйріктің тері кеппес, сұлудың жидіген қара елтірісі кеппес деген бар ғой. Кернейдің екінші баласы Шаң, Шаңнан – Сүйіндік, Сүйіндіктен – Жомарт, Жомарт балалары – Бәйтік, Тәйтік. Осы Бәйтікпен Зылиқа ойнас болады. Қыстыгүні Қырбас ақсақал жалғыз баласы Байсейіт үйінде жоқ, бір жаққа кетіпті деп естіген соң, келін-

кепшік, бала-шаға қорқар деп баласы Байсейіттікіне қонуға келеді. Шетірек, оңаша қыстаған екен. Зылиқа байғұс қандай жылпың, жылы-жұмсақ тамаққа тойғызып, күн борансымақтау ма, неме? өзіңіз жоқта ауыл-аймағыңыз малдан айрылып қалады ғой деп, атасын аттандырып жібереді. Сыпайы Бәйтіктікі оңаша күтіп алу үшін, Қырекең аулын таба алмай, далада ада-сып өледі.

Қырбастың бір інісі Жөнібек еді ғой, онан жеті Сейіт туған. Жеті сейттің біреуі Ақсейіт. Бұл Ақсейіттен – Құлжамбек туады. Күні кеше жаңа заңда Құлжамбек болыс болып, Қарқаралыға қараған жиырмадан аса болыстың қақ маңдайы болып тұрғанда Айбике болысы Саржан баласы Жаманкөт екен. Қарқаралыда тамам болыстың бас қосқан сиязы, жиылысы болып, болыс-билер бір бас қосып тұрған үстіне қырдан, даладан келген бойымен, оранып-шымқанып, үсті-басы қар кіріп келеді. Құлжамбек мұнысын ауырылап қалады, ауыз үйге шығып, киімін тастап келмеді деп:

– Осыныша оранып, шымқанып жалғыз сені үсік алып бара ма дейді. Онда Жаманкөт:

– Ойбай, Құлжеке, о не дегеніңіз, Қырекем бізді күткендей қылып кетті ғой дегенде, Құлжамбек төмен қарап, жер шұқыпты да, отырған болыстар ду күліпті.

Сөз сөзден туады деген осы. Жаманкөт марқұмның бір ауыз сөзінен атам заманда өлген Қырбастың қай түрлі өлгендігін жаздырды. Қырбастан – Байсейіт, Байсейіттен – Нұрлан, Нұрланнан – Омар, Омардан – Сәдуақас, ол отыз

жеті жасында өлді, Ақшатау болысы болып тұрған күнде. Бұл Сәдуақас та өз заманындағы адамның сұлуы еді. Зылиқаның тамыры Бәйтік ұрпағынан – Қарашолақ балаларынан Адамбай, Тұрсын шықты, ал Керней деген елде Жарылғап даңқты болды. Опың ұрпағы Байсейіт те бай, Нұрлан да бай, Құлжамбек болыс, Сәдуақас болыс, олардан кейін Адамбай, Тұрсын.

Қарсұн

Есенаман, Наурызымбет, Жүзей. Есенаманнан – Қыдыр батыр, Асан, Қалибай. Қыдыр батырдың жас баласы құрттай бала күнінде қалмаққа олжа болған. Қайып деген бір төренің баласы о да қалмаққа түсіп кеткен. Қыдыр батыр қалмаққа аттанып барған. Жеті барғанда жеті бала ұрлап алып келген. Қалмақ сонан соң елші жіберген: «біздің балаларымызды алып келгендеріңе балаларын қайырып береміз» деп. Қалмақ балаларын алып Қыдыр батыр мен Қайып төре қалмаққа барған. Қалмақ:

– Бізде қазақтан олжаға түскен жалғыз-ақ бала бар. Қолына асықты жілік ұстатып орталарыңа жібереміз. Бала қайсыңның қасыңа барса, соның алыңдар деп. Баланы орталарына жібергенде, бала келіп Қыдыр батырдың қасына отыра қалды дейді. Сол баланы Қыдыр алып, атын Орынбай қойыпты. «Бұл баланы алатұғын жол менікі еді»,– дейді төре. «Төре тұрғанда қара алушы ма еді»,–деп Қайып төре өкпелеп, бөлініп, ауып кетіпті.

Орынбайдан бесеу: Нүрпей, Өмірзақ, Қарақұла, Құлыншақ, Тобышақ. Нүрпей ба-

ласы Садырбек. Садырбек баласы Ақжарқын, Қошқарбай, Баймұрат, Әлмұрат. Өмірзақтан – Қуатбек, Құрманбек. Қуатбек балалары – Қасымбек, Мұсабек. Құрманбек балалары – Биқадам, Байқадам, Сүйкінбек, Мырзағұл. Тобышактан Кәрібоз жалғыз, онан Әбді жалғыз, Ақжарқын сегіз ағайынды. Белқожа Қарықбай баласы Нүрпейдің ең үлкені Орынбай біздің бұл жақтағы Сүйіндіктен қалмаққа олжа болып қалған бала. Оны қайдан білесің десең, Орынбай ұрпағының мінезі өзге қазақта жоқ. Бір қақайса болмайтындығы, кедейлігі, сопылық, тақуалыққа айналғандары, қолынан дәнеме келмейтін жаманына көңіліне жақпайтын бірдеме десең, бір жылға шейін есігіңнен қарамайды.

Біздің бұл Сүйіндікте Орынбаймен бір туысқан үш інісінің ұрпағы бар. Ол інілерінің аты: Ақжігіт, Жанжігіт, Қармыс. Әкелерінің аты – Бесім, шешелерінің аты – Бөктік бәйбіше. Орынбай ұрпағында молда болса ауруға үшкіріп, ұйқы-түйкы болып жүретұғындар. Шөлдірік дерт қарайтұғыны да бар шығар... Үйден бетімен қаңғып кететұғын кезбе жындысы да болады.

Қүлік Тілеуімбет ішінде Бесім қатыны қыпшақ қатық Олақ мерген қызы. Бөктік келіншек күнінде қалмаққа түсіп кетіпті. Екі қабат екен. Ер үл туып, бала тамақ ішуге жараған соң, өзі жаяу қазаққа қарай қашқанда, баласына ине шаншып кетіпті. Қалмақта үл болып жүргенше өлсін деп. Сол бала өлмей тірі болып, өсіп-өніп кетіпті деп құрттай бала күнімізде естіп едік.

Оның қайда жүріп өсіп-өнгендігін қартайған кезімізде естіп қандық. «Күресерге дәрмен жоқ, іші қазандай қайнайды», деп текке қайнап, бармақты шайнап отырмыз.

Тағайдың Қояншынан – Бозтайлақ, Қайыпберді, Жиенбет. Қаратеке. Балық. Бозтайлақтан Медет, мұнан Қарақай, мұнан Баймамыр. Балықтан – Сағман, мұнан Лекер. Тағайдан – Тастемір, Жетес. Тастемірден – Еділбай, Жетестен – Сазанбай, Тілеміс, Өміртай, Кешубай. Сазанбайдан – Есбай, Жарбай, Есбайдан – Бөде, Қарақшы. Күні кеше Мұса Секербайдың заманында тамам қатынға бас пана болып, Бөде, Қарақшы деп атын шығарды. Қояншы Тағай бұғылы, тағылының Тағылысында ағаш үй жонатұғын кедей көп еді. Өміртайдан – Қотан, Құмырза, Қотаннан – Төкентай, Төкентайдан – Ақжан, Жаумам. Төкентайдың Қотырынан Жанұзақ, мұнан Қуандық.

Бес бошанның біреуі Манат. Манаттан – Ыдықбай, мұнан Қоянқөз, Торым, Торымнан – Абыз, Бөйімбет, Абыздан – Есімбай, Есімбайдан – Дәулет, Қыстаубай, Қордабай, Бексейіт, Бердікүл, Бөйімбеттен – Ниязкүл, Қойғұл, Жарқымбай. Ниязкүлден – Жамболды. Қойғұлдан – Әйтек, Кедейбай, Таз, Байтөбет, Ергеш.

Бес бошанның біреуі Жанту. Ол Жанту тоқтауыл баласының көптігі сондай көшіп келе жатқанда бір баласы түсіп қалып, балаларына тамақ үлестіргенде бір аяқ (ыдыс) артылып қалып, бұл аяқтың ас ішетұғын несі қайда деп сонда жоқтап, ол баланы Алшын тауып алып-

ты. Бала қылып асырап алыпты... Арғын болып бас қосып дауласып, бір Тілмәмбет деген жан беріп, асырап-сақтағаны үшін торы ат беріп, сонан Торы атаған. Сонан бұл күнге дейін атын кісі білерлік жан шықпаған...

Болатқожаның бел баласы Акша, Түйте. Мұның Ақшасынан Бошан айтылды. Түйтеден – Майқы, Манас. Майқыдан – Әлтіке, Сарым. Әлтікенің бөйбішесінен – Өтеген, Өтегеннен – Байдәулет, Бөйімбет, Жанығұл, Қойтел. Жанығұлды Жөменке десе жұрт біледі. Әлтікенің тоқалынан – Есболай, Дос, Әлмұрат. Дос батыр болған. Қалмаққа таң атырып, күн шығармаған. Жетпіс сегіз жасында жалғыз баласы Қожаназармен екеуі қолға түскен. Сонда қалмақ өлтіріп тастайық деп сыбырласады дейді. Сол сыбырласқанын құлағы шалып, естіп қалып Дос батырдың айтқаны:

Сыбыр, сыбыр етеді

Сыр құлақтан өтеді.

Сырласпаған жат, иірікін,

Әлде не етіп кетеді

Өзім өлсем боғым-ай..

Қожаназар құлыным-ай, –

деп жылайды дейді. Қалмақ мұнысын корген соң:

Әкелі-балалы өзді-өзі кеңессін. Бірін бізге олжаға қалдырсын, бірін еліне баруға босатық, – депті. Сонда бала ұшып тұрып жылап қоя беріпті:

– Әкетай-ай, мен көк лағың болайын, мені құдай жолына құрмалдық деп қалмаққа бер де, ел-жұртыңды таба гөр.

Сақалыңның ағында,
Өлеріңнің шағында.
Қалмақтың моласында қалмай,
Қазақтың даласына барып,
Қала зәр,— депті.

Дос батыр айтыпты:

— Қалмақ шалға зәру емес, жас ұланға зәру.
Жасұланды өлтірмейді. Өздеріне балап, ел-
жұрт қылып алады. Мен елге тірі барғанда не
боламын:

— Қаздың етін асадым,
Жетпіс сегіз жасадым.

Сені қалдырып мен елге барсам,
Екінің бірі, егіздің сыңары айтады,
Алысым былай тұрсын, жуығын айтады.
Дұшпаңым былай тұрсын, досым айтады,
Мына жалмауыз талайдың басын жалмаған
Жалмауыз емес пе,
Жалғыз баласы Қожаназарды жалмап,
Ұялмай жылт етіп келуін қайтерсің,—

дейді.

— Сен барсаң, Дос өлген жоқ, міне тірі деп
қуанады. Қатын алсаң, балалы болсаң, сенен
туған бала менің құнымды күндердің күнінде
бір алмай қоймайды, — деп батасын беріп, ба-
ласын қайырып жіберіп өзі қалды. Қожаназар
ел-жұртына аман-есен келді, қатын алды, бір ұл
туды. Атын Жидебай қойды. Жидебай құрттай
бала күнінде тапқан шешесі өліп қалып, Қо-
жаназар бір тоқал алды. Тоқалдың аты Апар
еді. Бойы бір қарыс, кемпірдің кебезесіндегі
еді. Жүремелете алты ұл тапты. Алты ұл тауып
жүрген иттің бес қанат үйдің ауығын байлауға
бойы жетпей, уық байлағанда Жидебайды аяғы-

ның астына жатқызып, неше уық бар, сөйтіп
бәйлейді екен. Ол заманда жаугершілік, жалшы
жалдауды білмейді. Біреуге біреу бұрылмайды.
Апардың түрін таныдындар, бір үйге қараған
бейнеті Жидебайда болмақ қой.

Алты ит, иттің күшігіндей арасына жыл
айнапмай туа берген немелер, оның жалғызы
Жидебайға бұрылар ма? Тезек теру, от жағу
бәрі — Жидебайдың мойнында. Ол күнде
көшершілік қандай көп. Күнде көш, күнде көш.
Үй тігіліп, уық бауы байланатын болса, аяқ ас-
тына төсеп, «бой өсіруге» Жидебай лап-даяр.

Қатын-қалаш:

— Шырағым-ай, көзің ашылмады-ау, өз ше-
шең болса, үй күрғыр тігілмей қалса да бүйтпес
елі-ау, — дегенде Жидебай айтады екен:

— Ол қылып жүргені маған қастық емес, — до-
стық. Жасынан пісіп-қатып, көнтерлі, шыдамды
болсын, — дейді ғой. Сүт пісіргенде алтауының
алдында алты аяқ, алтауының қолында алты
қасық. Көбік қалқып құйып береді, мынаны
жалай отырындар деп. Менің қолыма тезек
салған шанаш қапты береді, отты қалай отыр
деп, нұқып-түртіп қояды, сонысы ғана жаныма
батады, — дейді екен.

Жеті-сегізден жасы жаңа асқан кезінде Дос
батырдың қара шаңырағында отырған інісі
Әлмұрат байдың үйіне Қаракерей Қабанбай
батыр келіпті деп Жидебайдың құлағына тиді.
Барсам-ау көрсем-ау деп, Жидебайдың түн
бойы көзі ілінбей алас ұрды. Таң жаңа атуға
сәуле беріп келе жатқан қарсаңда көзі ілініп
кетіп еді. Бабасы Дос батыр түсінде аян берді.

– Балам, алашқа аты шыққан Қабанбай батырдан барып бата алып қал.– деп. Шошып оянып, ұшып түрегеліп, үстінде боз жейдесі бар, күстай ұшып бара жатса, Қабанбай батыр да жорыққа аттанып, алаң-қарақта жүріп барады екен. Алыстан немене екенін айырып, тани алмады. Елліктей ұшып келе жатқан бала екенін таныған соң, тосып тұра қалды. Бала жетіп келіп:

– Ата, маған керек бата.– деді.

– Түнле түсімде Дос батыр айтып еді. Жарайсың, жарайсың.– деп бата-сағаны береді. Төрт алмажайым бар еді, біреуін саған байладым, ал, балам.–деп Қабанбай батыр жүре береді. Сөйтсе төрт алмажайының бірі қызыл түлкі дегені болады екен. Сонысын беріп кеткен екен... Абылай хан үш жүздің баласы қазаққа хан болғанда Әлтеке Сарым Жидебай атақты батырының бірі болып, Абылай ханға қолбасы болған екен. Бір жаққа аттандарда, қосын жүргізерде Үйсіннен ақ шабдар атты алғызып, Әлтеке Сарым Жидебайға мінгізеді екен. Жидебайға айсыз қараңғы түн тал түстей жарық, боран-соран ашық күндей, жан таба алмаған жерді көріп қойғандай табады екен.

Біреудің пышақ, шақпағы бара жатқанда қалған болса, айсыз қараңғы түн болса меілі, жауын-шашын, боран болса меілі, жүріп келс жатып, пайзасын шаншып тұра қалып, ал осы жерді қарай ғой дегенде, қалған-құтқан нәрсесін тауып алады екен:

– Сен осыны қалай табасың.– дегенде жанға сырын айт пайды екен. Жалғыз-ақ Абылай хан айта берсіді екен.

– Осының қызыл түлкісі бар.– деп.

Бір жорықта жүргенде Абылай хан біреуге қалғала деп тапсырып қойды:

– Үйықтап жатқанда қойнын ашып қарашы, – деп. Сол адам андып жүріп, қарауылда елсіз далада жатқанында ақырын басып барып қараса, өңірінің астында, төсінің үстінде жатқан қызыл түлкіні көріпті. Түлкі жалт қарағанда үрейі ұшып, қапа жөнеліпті. Ханға келіп көргенін айтыпты. Көргені бар болсын, екі көзіне шөл қаптап кетіп, көзінен айрылыпты.

Жидебай батыр жеті қатын алған, жүз беске жетіп өлген. Адам таба алмай тұғын елеусіз жерде жаудай жұттан, зобалаңнан діп аман-есен бір ауылшай (ауыл) ел жатады екен. Соны Жидебай тауып, шауып-жаншып, талапты. Сонда сол елде бір Сарықожа атанған қожа бар екен. Бұл жерді туып кермеген жан өмір бойы таба алмайтын-ақ жер еді дәу де болса, көзі ағарғыр, көр болғыр Жидебай ғой дегеннен Жидебайдың көзі ағарып, көр болыпты. Қожаның барып аяғына жығылса да болмапты. «Ауыздан шыққан түкірік қайта жұтса мәкүрік»,– деген деп.

Әлтеке сарым Жидебай тамы Қарқаралының сыртында Қызылтау деген тауды басып ағатұғын Нура өзенінің бойында, Мәшірүп күшінің моласының қасында. Мәшірүп деген өзі күң екен, көп ұлтқа, мазар басы болып, аты атанып қалған.

Дос батырмен бірге туысқан Әлмұраттан – Атымбек, Атымбектен – Иманәлі, Көрсары, Тамай, Бақы, Қазыбай, Басбалдақ, Жанак, Марлақ, Төлк, Бөлк – он ағайынды болып туған.

Атымбекпен туысады Ақбота, Жарас. Жарас-тан Абыл, Қабыл, Есенгелді. Әлтікенің үшінші катынынан Сапақ, Сапақтан – Жиймбай, Боғоқ. Жиймбайдан – Байжігіт Бокан, Боғоқтан – Жәнібек, Қоянбай.

Әлтеке Сарымнан – Өтеміс, Тоқсан. Тоқсаннан – Жиенгелді, Мастан, Алдияр. Мастаннан – Қожағұл, Құлжан, Мамыр. Құлжаннан – Айдабол, Айдаболдан – Деріпсәлі, Маман, Шуаш. Шуаштан – Атантай, Ботантай, Абайла. Ботантайдан – Жанғұтты, бұл Жанғұтты Мұса Секербай заманында ауызға ілініп, көзге түскен. Қазақ жақсыларының қасқа маңдайы болған кісі. Қазақ орысқа бағынған соң, екі түрлі закон болған. Бірі ескі закон, бірі жаңа закон. Бұл Жанғұтты жаңа заңды көрген жоқ. Ескі заңда хажыға барып Мединеде қалыпты. Басына тас орнаттырып, тасына жаздырған: «Қазақ, арғын Жанғұтты Ботантайұғалы. Меке мен Мединені көрмеген кісі анадан тумалдым, жалған дүниенің жүзіне келмедім десе де болар», – депті. Онан бұрын әулиелерді зиярат қыла Алатау, Қаратауға барған. Үйсін Төле бидің басында отырып, билік айтып, төре берген төбесін көремін деп барғанда Алатау, Қаратаудың пәлені қалай, түгені қалай деп сұрағандарына айтқаны:

– Тобықты Құнанбай шыңның басынан шыққан қайнар бұлақ. Қыпшақ Ыбырай қажымас қара болат, Мұса қабыршығы жоқ қолға тұрмас жылмағай қара балық. Шыңғыс төре мұсылманға суық, орысқа жуық. Бұл сөздерді ол Көктіңұлы Сапақтың бел баласы Имамберді датқаға сөйлеген. Тобықты Құнанбай, қыпшақ.

Ыбырай, төртуыл Мұса осы үшеуі қазақ маңдайына неғып сыйып жүргеніне айран-асырмын деген.

Құдай рақымет қылсын, Жанғұтты Ботантайұғалында, Әлтікте, Сарымда атамның басы, енемнің бірдемесі қалғаны бар ма, Жанғұтты мен Жидебай батырдың аруағы еркіме қоймай жаздырып отырған.

Бұл Мәшһүр шежіресі қазақ ертегісінен алынып сөйлеген

Жанарыстың бәйбішесінен туған төрт қожаның бірі Қарақожа. Онан арғын дедік. Бірі Аққожа. Бұл Аққожадан найман, кейбір сөйлеушілер Момынқожа дейді. Найманнан жалғыз бала Шұбартай. Бұл Шұбартайды да зарығып көрсе керек. Шұбартай қыршын жастай өліп, келіншегі жесір қалса керек. Сонда арғынның көп балалары:

– Мен алам, мен алам, – деп таласты дейді.

Қатын:

– Мен тоқсандағы атамның көзін бақырайтып тірі тұрған күнде жалғызының жайрап қалғандығының үстіне күңіретіп ешқайсыңа тимеймін. Мына тоқсаннан асқан атамның бір атары бар шығар деп құрбы-құрдастарына жалынды дейді.

– Атамның сиген жерін байқаңдар, сідігі көпіре ме екен? Жерге із салуға жарай ма екен? – депті. Сонда байқаған біреу айтыпты:

– Із салуға жоқ, бірақ көпірді, – депті.

– Бір атары бар екен. Малды аямай беріп, бір кедейдің жалаң бұт қызын қойнына жатқы-

зындар,—дегенімен бір қыз алып беріп, қойнына салған екен. Жұмыс үстінде өкіріп өліпті. Найманның өкірек шал атанған себебі сол деседі. Шал өлді, қыз тірі қалды. Қыз сол жұмыстан буаз болып, ер ұл тауып, атын Төлек атай қойыпты. Шұбартайдан жесір қалған келін осы Төлек атайдың өсуін, ер жетуін күтіп отырып қалыпты. Арғын алты ауыл болғанда Найман жалғыз-ақ үй екен делінген сөз ертеден айтылып жүретұғын.

Төлек атай сол заманда жұрт аузында әулие аталған. Қылыш қожаның қойын бағып қойшысы болған. Қылыш қожада ұл жоқ, жалғыз қызы бар екен. Қыз жасқа толып бойжеткен соң сарт-сауанның байлары құдалық сөйлесіп, балаларына Қылыш қожаның қызын айттырмақшы болып, анауы да, мынауы да қалыңмал беруге қожаны қызықтыра бастағанда қой бағып жүрген Төлек атай қойшыларға айтқан екен:

— Бұл қазақ қатынсыздан өлейін деп жүрсе, Қожа қызын сартқа береді екен-ау,— депті.

Қойшылардан бұл сөзді естіген соң, қарқ-қарқ күліп:

— Рас айтады, сөз Шұбартайдың төлеуіне келген Тілеутайымдікі деп Төлек атайға қызын қосыпты.

Өр найман, қаракерей, садыр, матай— төртуыл қожа қызынан туғандар.

Баяғы сарғая-сарғая сақтап, тосып отырған жеңгесін алып, онан бір ер ұл туып, атын Қытай қояды.

Төлек атай Қылыш қожаның қызын алған соң, бай болды, әр нәрсесі сай болды. Бір аска

ат апарып қосып, аты алдында келіп, бәйгесіне бір күң келіп, ол күңге өзі аяқ салып, ол бір ер ұл туып, атын Сүгірше қойды. Күңнен туған Сүгіршені Қытай айбалтаның астына алып, өлімші қылып тастағаннан Қытай Балталы атанды да «бағанағы қайтты, бағанағы қайтты» делінгеннен Сүгірше Бағаналы атанды. Шу бойында болады, Атбасар дуанына қарайды. Бағаналы, Балталы аталған Найман солардың ұрпағы...

Қаракерейді сөйлейік

Қаракерей баласы— Ерторы, Байторы, Ерторы баласы Қызылым, Жиренім. Жиренім баласы Байсұқ өздері беске бөлінеді. Меңдібай, Төбет, Жанғұлы, Жаңбыршы. Жанбыршыны Ақбелбеу деп атайды. Қарамолда үш қатынның баласы, бұларды семіз Найман дейді. Байторыдан— Тайлақ, Жайнақ, Айрам, Майрам. Айрамнан— Қожамбет, Майрамнан— Байыс. Байсұқ малы қолға түссе Байыс ата малындай көріп төлеу бермей кете береді екен.

Байыстан бесеу: Сыбанқұл, Ақымбет, Мәмбетқұл, Сары, Тоқабай. Тоқабай Сарыны Сенке сабайды делінген сөз мәтел болып қалған.

Тоқбайдың жуаны Кенгенбай, бай ел болады. Білсең Кенгенбаймын, білмесең деген баймын дейтуғыны тағы бар.

Қаракерей Қабанбай батыр осы Тоқабайдан, онан бергісі Кенгенбайдан шыққан деседі.

Байыстың бір баласы Сыбанқұл. Бұл Сыбан найман атанды. Бір баласы Мәмбетқұл. Бұл жа-

сында асқа өкпелеп қыржиып отыра бергеннен Қыржы атанды. Және бір қатыннан Алдаберді, Әлмәмбет, Әлмәмбеттен – Шорантай, Шорантайдан – Мұңайтпас, Тома. Мұңайтастан – Тоқпақ, Тоқпақ, Тома екі болыс ел. Мақта апай деген бір ұрғашы аты шыққан.

Байыспен бір туысқан Майрам қыз деп бірсу сөйлейді. Оны түркістандық Тоқтар қожа алып екі бала туған: Жанжігіт, Байжігіт. Байжігіт Мақта апайдың қолында қалып, Жанжігіт қожаға еріп кеткен деседі. Байжігіттен өрбіп-өнген сегіз болыс ел Темірсу бойында. Байысұлы Ерсары мұрын атанған ел осы Ерсарыдан өскен дейді. Мұрын Ерсарының бәйбішесі, аты Ақбике екен. Мұрны зор болғандықтан байының аты қалып, бәйбішенің мұрнымен атанып кеткен. Мұрынды сегіз болыс ел бар деседі.

Мен көппін деп Байжігіт, қызайдың байжігіті мақтанады. Мен көппін деп мұрын, сыбанның мұрыны мақтанады. Үй саны мен жан санына қарағанда мұрын көп.

Жоғарғы матайдың үш баласы – Аталық, Кенже, Қаптағай, күллі найманға ұран болған Қаптағай осы.

Аталықтың қатынының аты Қызай. Мұның атымен тұқымы қызай атанды. «Білсең қызайыңмын, білмесең құдайыңмын» дейтұғын есер осының ұрпағынан шыққан. байжігіт, жанжігіт, бура, көкжарлы.

Аталықтан – Иманғали, мұнан Бақтойыс, мұнан Елтынды, Елтындыдан – Байназар, Қожас, Қожастан – Еске, Жортшы, Қоқанжырық, Орыс, Тоғыс, Жылқыайдар.

Қаптағайдан – Жарылқамыс, мұнан Лезінке, Жиенбет, Сүйін төртеуі де қара екен. Сондықтан бұлар қара атанды.

Ақтаз деген бір бала ғайыптан келіп, еншілес болған екен. Мұнан Әжім, Жұмық, Тіней, Сейіт, Балықшы, Қармақшы.

Әуел басында жеке батырға жекеліктен келген Шоштан бес бала... Шоштанның қызынан жұртта туып қалған Тоңболат, мұнан Баскөнек, мұнан Боқыш, Мәмбет болған. Боқыштан – Сары, Сарғалдақ. Мәмбеттен – Қарауыл. Сарының Аққыз деген бәйбішесінен – Әзіке, Шағыр, Жауқашты, Бодық. Сарының сарт қызы қатынынан – Асан, Шоңғыр, үйсін қызы қатынынан – Бекболат туған. Кебеп деген қатынынан – Кәрішал, Қодас туған. Бір шеті Шу мен Сарысудың аяғы, Телікөл, Тата, Ащыкөл, Саумалкөлде, бір шеті Есіл бойында, Атбасар дуанына қараған наймандар.

Бұрынғы қариялар орта жүзді жеті арыс ден сөйлей-тұғын. Арғын, Найман, Қыпшақ, Қоңырат, Керей, Уақ, Тарақты. Қыпшақтан Шойым алып, мұнан Ақкөбік алып, мұнан Мүйізді алып, Сары алып, мұнан Тоқтар, мұнан Қобыланды.

Қара, Сары, Қытай, Еділ, Жайық атанған аталары бар. Бесеуі бір туысқан деседі. Кімнен өсіп, өнгенін айрып білуші болмады. Бұрынғылардан айтылып жүрген бір сөз бар еді: қыпшақ бұзады, арғын түзейді. Қыпшақтың қарасы ашуланшақ, омырау келеді. Сарысының көзі өткір, тілі ащы келеді. Жақсы кезеңге таласады, жаман отыратын орыннан адасады. Жақсылар басын

қосқанда әңгімені кезек-кезек айтса сонда жарасады. Екі жақсы ерікпес, екі жаман бірікпес. Бір жүйріктің, аузынан шыққан сөз. Оның арғы жағы кімнен туып, қалай өсіп-өнгендігінде нем бар. «Естіген құлақтың жазығы жоқ» деген, естігенімді сөйлеймін.

Бес таңбалы қыпшақтың аналары айтқан екен деседі:

– Ұзын бітті бойыма, ерлік-батырлық толды ойыма, – депті. Қолтаңбалы ұзын қыпшақ атанады. Атыс, Кедел, Бердіксі, Қырық жігіт. Апасы тағы да:

– Бұлтың бітті бойыма, көптік толды ойыма, – депті. Алып таңбалы бұлтың қыпшақ таңбасын жақтан басады: Бұғыс, Орыс. Бұғыстан - Жолаба. Орыстан – Төбет, Құлатай, Мәдият, Қодас.

Аналары және айтыпты:

- Торы бітті бойыма, кемшілік толды ойыма, – депті. Мойын таңбалы торы қыпшақ таңбасын мойнынан басады...

Аналары тағы айтыпты дейді:

– Балық бітті бойыма, байлық толды ойыма, – депті. Қарын таңбалы қара балық атанады. Таңбасын қарыннан басады. Көсеу таңбалы Көлденең қыпшақ бар. Бұлардың бәрін бес таңбалы дейді.

Ел аузында ежелден айтылып келе жатқан әңгіме Қарақыпшақ Қобыланды батыр... Мен Қара, Сарылар Қобыландыдан бұрынғы аталары-ау деп ойлаймын.

Бұл қыпшақ екеу. Бірі шайқы-бұрқы диуанының дұғасымен бір кісіден тоқсан екі ұл туған,

бәрі де өсіп-өніп, ел-жұрт болған. Қытай көп пе, қыпшақ көп пе делінген қыпшақ осы. Бұл қыпшақ манғол татардың манғолынан шыққан.

Бірі арғын қыпшақтың қыпшағы, мұнан шыққан Қобыланды батыр.

Бұлтыңнан - Боғыс, Орыс. Боғыстан - Жолаба, Қолабадан - Есенгелді, Абыл, Қасым. Орыстан - Төбет, Құлағай, Мәдияр, Құдас. Төбеттен - Еламан, Қосайдар. Құлатайдан - Қоскел. Қоскелден - Қарике, Нарбота, Әжібай, Асан, Әлібай, Құластан - Жарымбет, Қосқұлақ, Еламан. Қосайдардан - Ішкен, Қожан. Ішкеннен - Бегалы, Бегалыдан - Тілеуберді, Қожаннан - Сүйірқұл, Сүйірқұлдан - Үмбетей, Жарылғап, Есіркеп, Егізек.

Сейтімбет, Ақпейіш, Айтқұлы, Көрлеуіт, Сейтімбеттен - Борбас, Көрлеуіттен - Нияз, Қожамжар, Алдаберді, Айтқұлыдан - Құттыбай, Қойбас, Жарас.

Ақбура

Аққошқар, Тілеулі, Жетібай, Кенже, Көкен. Аққошқардан қара Алтай. Қара Алтай балалары - Мурағай, Шөуке, Байшуақ, Жарқынбай, Қарқынбай, Мырза.

Шөуке балалары - Қарсұн, Керней, Байбөрі, Қошым, Шаншар, Қазыбек. Тоқалынан - Бекболат, Тасболат, Тасыбай. Қарқынбайдың бөйбітесінен - Тоқтар, мұнан Ақберген, Әйкен... Қара Алтайдың тоқалынан - Айырбай, Бөрібай, ақын Қыпшақбай. Бөрібай ақыннан - Қобылап ақын. Мұраттан - Майқы, Төлеміс, Жаныс, мұнан

Әбділда. Майқының Ерке деген қатынынан – Құттыбай, Құлжан.

Жетібайдан Есен тентек, Есен тентектің балалары – Айырбай, Батырбай, Қарамырза, Балта, Атабай. Айырбайдан – Шаншықұл мұның балалары – Бабыр Қожақ, Қожақ баласы – Есір, Батырбайдан – Балғабай, Қожа, Қошай. Балғабайдан – Мәдібек, Мәдібектен – Қайып, Қайыптан – Әбен, Ахмет. Бұл екеуінің шешесі Шүркей... Мұстафа қызы. Бүқабай Өгізбаймен бір туысқан.

Ахмет баласы – Судыр, Мағызым. Қарамырзадан – Жиылған, онан Нөкібай балуан! Айырбай, Батырбайлар ел жайлауға көшіп бара жатқанда қорасаннан өлген. Ащы бойында Құрттыда моласы бар. Қасында Шанышқұл бар, үшеуі бір жерде...

Шәуке тараулары

Кернейден – Елубай, мұнан туады Әбіжан, Қайке. Әбіжаннан – Әбділда, Қарсұннан – Сырлыбай, онан Шейке һәм Уызбай.

Байбөріден – Жантас, Айтас, Қанжығалы. Жантастан – Төшкенбай молда. Айтастан – Әбділда, Айділда, Айділданың екі баласы бар, Әлжан, Айбаділда. Қазыбектен – бір ұл, бір қыз. Бұл екеуінен де тұқым нәсіл жоқ.

Бекболаттан – Лекер, Шалқыман диуана атанған, хажыға барып өлген. Мұның баласы Файсабай диуана, мұнан үш бала бар...

Жатар, Тұрар екі ағайынды. Жатардан тұқым жоқ. Тұрардан – Жақып, Жақыптан – Әділбай хажы, Ақшал. Әділбай хажыдан – Нұрғали.

Тұрардан – алтау, үшеуінен тұқым бар, үшеуінен тұқым жоқ.

Бұл Жатар, Тұрар Қарқынбай мырзаның күл-қотаны.

1721-інші жылда («ақтабан шұбырынды» болды деп «Қалқаман – Мамырда» айтқан).

Мамай тобықтының бір табының атасы. Оң Жұмағұл баласы, Мырза Мамай екі кісінің аты.

Қабекең – Кеңгірбай биге қойылған ат. Қабай делінген, Абай дегендей. Жуантаяқ тобықтының бір тап елінің аты.

Қанжығалы Боктыбайдың жасауын ұрлаған, осы Мырза Мамай екен деседі. Көп арғын шауып, талап алады деп, найман ортасына ауып барған.

Солай болғаны үшін Еңлік-Кебек жұмысы болған уақытта арғынға беттей алмағаны. Сол тобықты Құнанбайдың бір шешелері Алтықатын атанған. Осы Алтықатын Өскенбайдың шешесі, Ырғызбайдың қатыны.

Ырғызбай, Жігітек, Боккөт. Бұл үшеуі Олжайдың балалары. Сондықтан бұларды үш Олжай деседі. Бірі Өскенбай тұқымы Құнанбайлар. Бұл Ырғызбайдан бері жігітек тұқымынан. Он бір жыл Құнанбаймен қағаздасқан Бөжей шыққан, Базаралы, Бағаналы, Қарымсақ, Шопандар шыққан. Бірі Боккөт тұқымынан Соқыр Оразбай шыққан.

Қаракесек Жарылқаптан, шыққан Балта ақын өзінің бір немере қарындасын алып қашып, Құнанбай еліне барып, қатын қылып алып кеткен. Сөйтіп жүргенде бір күні Құнанбайдың

үйіне кіріп барғанда Құнанбай былай деп өлең айтқан:

*Ақ құрлар, қара құрлар, құрлар-құрлар,
Бұрынғы хақиқаттан сөзін жырлар.
Қарындасын қатын ғып алып қашып,
Ел аралап жүреді-ау арсыз мұңдар!*

Сонда Балта ақын айтты дейді:

*Ақ құрлар, қара құрлар, құрлар-құрлар,
Бұрынғы хақиқаттан сөзін жырлар.
Баласы әкесіне балта жұмсап,
Шешен жынды қатын гої бәдік мұңдар! –*

депті.

Құнанбай дөнеме дей алмапты.

Құнанбайдың үйінің сыртында тоғай бар екен. Сол тоғайдан Құнанбай бір бұрау алдырмай өсірген екен. Бір күні тоғай ішінде ағаш кескен дауыс естілген соң, Құнанбай қолына балта ала жүгірді дейді.

– Ағаш кесіп жатқан әкем де болса, аузын ағаштай турайын,– деп. Барса әкесі Өскенбай екен. Әкесін турай ала ма? Ұялып қалған екен. Балта сонысын айтқан дейді.

Құнанбай мен Балта ақын құрдас, екеуінің жылы қой екен.

Қанжығалы Ішпек, Піспек. Піспекбайдан ұл жоқ, қызы бар. Ол қыздан өрбіп өнген қуандықта ер Алтай, төменгі Алтай бәрі де Піспекбайдың қыздарынан туған.

Ішпектен – Қамбар, Жапар, Қармыс. Қармыстан – Есен, Бозым. Бозымнан – Әжібай, Әжім, Әжімбет. Алты атаның ұлы Әжібайдың екі атасының баласы Қаратілес, Қарабожыр, Ақтамақ, Ақбозым. Ақтамақтан – Құдайберді, Құдияр, Қара, Амалдық, Сары. Құдайбердіден –

Досқана, Киікбай, Малай, Абыз, Шомақ. Досқана Төлекесінің түбі – тегі қалмақ.

Қарабожырдан – Мұрат, Байболат. Мұраттан Сегіз туады. Сегізден – Құнан, Байболаттан – Шыңғыстың Жұмабектері сонан тарайды. Қарагілестен туғандар тентек қанжығалы атанды... Әжікеден – Байдалы, онан Ташым, Шолан деген біреуі бар. Оның қай жерден келіп орын аларын айыра алмадық.

Өтсген батыр болған кісі. Елғонды деген баланы қалмақтан алып қашып келген...

Алмашының қызынан туған – Жантай, күңнен туған – Қойлыбай, Қорлыбай. Бірі қыздан туған, екеуі күңнен туған, бұларды үш жис деп сөйлейді.

Есен – Бозымның Есенінен еркек тұқым жоқ.

Есеннің жеті қызы болған. Жеті қызын жеті жерге беріп, әрқайсысынан бір бала асырап алып, бала қылған. Қатын алып беріп, мал малдандырып, жан жандандырған. Қоскелді, Қылтышар, Лабашы, Бошқандай, Есіркеп, Нияз, Жолымбет. Бұлардың жеті ру аталғаны сондықтан.

Ұзын оқты оннан бол, қайдан болсан, соннан бол дегендей, онан-мұнан басы кұралып Қанжығалы болды.

Қанжығалы кісі аты емес, қараның ханы болып басына алтын жыға орнатқан. Сонан қанжығалы атаған деседі. Кейбір ескі сөз сөйлеушілер жауға аттанғанда қанжығалы болып, қанжығасы құр келіп көрген емес. Сондықтан қанжығалы атаған деседі. Шешесінің

аты Момын, атасының аты Ақсопы, Толыбай ұранды Қанжығалы атанған.

Әжібайдың баласының бірі Құдияр. Құдиярдан – Ақдәулет, Келдәулет, Ақтайлақ, Қорым, Жанат. Ақдәулеттен – Алтыбасар, онан Жүндібай, Шара. Жүндібайдан – Әбен, онан Есімбай, Бесімбай. Қараның бөйбішесінен – Елібай, Сары, тоқалынан – Жәдігер. Жәдігерден – Тоқсанбай, Сатыбалды, Мәмбетбай. Тоқсанбайдың бөйбішесінен – Жанұзақ, Байұзақ, Құлжан, Бергіс. Жанұзақтан – Бегайдар. Тоқалынан – Сазан, Байұзақтан – Айдабол, онан Отас, онан Еркінбай, онан Әлмағамбет, онан Асқар, Бертістен – Тезекбай.

Сарыдан – Жылкелді, Қойбас, Айбас. Жылкелдіден – Ақжігіт, онан Тоған, онан Күлен. Күленнен – Исамбай, Қожан. Асырап алған баласы қанжығалы Мұстафа. Бұл Мұстафаның өз әкесінің аты Салпаң еді. Салпаң сарт атанған жер аты бар. Қара Мұстафаның артында нәсіл-жұрағат жоқ. Жақсыатта тамы бар, аты сонда қалды. Қойбасан – Тұрсынбай, Есілбай, Тұрсынбайдан – Жаманшы, Есілбайдан – Нүрпейіс, Тақан. Нүрпейістен – Тоқ, Тілеу.

Қараның кара шаңырағы Жәдігерде. Жәдігердің кара шаңырағы Мәмбетбайда. Мәмбетбай төрткүл оша қаздырып, төбел бие сойдырып, бір келісек жігітті, бала қылып, асырап алып, атын Алдаберді қойған. Өзінің екі баласын былай қойып, кара шаңырағына не қылған. Сол Алдабердіден – Құттықожа, онан Мәңкебай, онан Сарыбел, онан Молда, онан Лекер хажы, онан Жақып, Қызыл алған

келген кезде Шақшан еліне исполком: председател болды.

*Тексізді төрге шығарып,
Теңдік тимес құлыңнан,* –
деген Бұқарекен сөзіне дәл келді.

Қанжығалы ішінде сіңісті болып өсіп-өніп кеткісіп - қарақалпақ бар, Қызылқұлақта бар. Нәғызнан бұта-шатасы көп. Сондықтан сүттей ұйыш, қатықтай қатып туралмады. Ең мақтаулы зоры Бөгенбай.

Қанжығалыдан Бөгенбай батыр шықты. Үш жүздің баласының көрі құлақтысынан ақымыз бардай қадалып сұрадық. Түбін, тегін білуге:

– Бөгенбай әкесі Ақша, Ақша әкесі Әлдекүн, Әлдекүн; әкесі әлде кім дегенінен басқаны білмейсіңі. Әлдекүннен екі бала Әлібек, Ақша екеуі бар туғысса керек...

Ақшадан екі бала: Көлбай, Бөгенбай. Көлбай есер-есаландықпен бір аста Әлібектің үсті-басын майлай берген сықылды. Сонда Әлібек айтқан екен:

– Ерке баладан жынды бала көп жақсы деген осы екеп-ау. Мынау өскенде менің тұқымымат атырып, күн шығармас, – дегенде, Ақша тұрып:

– Мұны айтасың ба, үйде бір шойқара - бар, тұқымның соның тепкісінде шіриді, – депті.

– Ендеше мен тұқымымды оның тепкісінде шіртпейін, – деп бөлініп көшіп кеткен. Сол бойымен бөлек өсіп-өніп, Кокшетаудан әрі Әлібек қараған деген жер бар, ұрым-бұтағы сонда деседі.

Ол айтқан шойқарасы Бөгенбай батыр болып шығыпты. Бөгенбай батырдың бөйбішесінің

аты Баяу. Мұнан туған Тұраналы, Нұрымбет. Тұраналыдан – Бақан би, мұнан Саққұлақ, Саққұлақтың бөйбішесінен – Бектұрған, Жұман, Нұрмағамбет, Бөйімбет, Талас қызы тоқалынан – Әжімбет, Нұралы, Ерәлі.

Нұралы қыршын жас, болыс күнінде өлген. Саққұлақ сонда:

– Жалғызым-ау, жалғызым, – деп зарлаған екен. Көрге салғанда Бөгеібайдан келе жатқан көрі әруақ, қара бақи көзім тіріде сені қолымнан көрге салдым-ау деп боздаған екен. Маңайында болғандар:

– Перзентсіз, баласыз емессіз, алтауы аман тұр ғой дегенде:

– Орыстың оразасындай бірде бар, бірде жоқ көшпелі шіркінді не қылайың, – деген екен.

Саққұлақ өзі болыс күнінде, қыпшақ Ыбырай аға сұлтан дуанбасы екен, жұрттан жиятын алымта үшін балаларының бірін жіберіп, қасына Жаншуақтың Мұсасын қосады екен. Басқа балалары барғанда дөнеме жоқ, Нұралы барғанда жұрт:

– Саққұлақтың өз баласы жаңа келді ғой, – депті.

Бөгенбай батырдың қалмақ қызы Қамырқан деген қатынынан – Жылқыбай, онан Төлеген мырза, тағы бір қалмақ қызы қатынынан кісі білмейтұғын уақ-түйек толып жағыр.

Төлеген бай, шексіз мырза болған. Ас сайын алты атанға қымыз артып барады екен. Қыстауына қырық сан тастап кетеді екен. Өзі отыз бес жасында көксау болған екен. Түні үйкі көрмей жөтеліп шығады екен. Жөтеле-жөтеле жалығып, тірліктен безер болып:

– А, құдай, иман бер, – дейді екен. Бір қой күзеткен Бігемше деген күзетшісі аңдап келіп, түсында тұрып:

– Бердім, бердім, – дейді екен.

– Құлдық құдай, құлдық, – деп сүйсініп қалады екен. Таң атқан соң, ауыл-аймағы, балалары:

– Ол Бігемше ғой, – дегенде:

– Кім болса, ол болсын, беруші берді, мен алдым, – дейді екен! Иман алғанына берік әбден еспімді екен.

Өмір бойы қатынға жатқанда суға түспейді екен. Оны ұнатпағанға беретұғын жауабы:

– Бұқа бұтын жуа ма, айғыр бұтын жуа ма, қопшақ бұтын жуа ма, құтын жуған оңа ма, – дейді екен. Өзіміз Төлеген мырзаны әулие ғой дейміз, ақ жүрек, арамдығы жоқ.

Құдай рақмет қылсын, Шоң би қатынына қатысқанда қыстай ағаш кертеді екен. Жаз шыққанда көлге түсіп, ағаштың кертігін санап, басын көлге тығып тазаланады екен.

Үкібайға құдай рақмет қылсын, суға шомылумен жұмысы болмайды екен. Құрбы-құрдасы көп ортасында ұялтамын деген сыңаймен сол жұмысын айта қалса:

– Күнәлі болған көтімді жудым, бейіске барар бетімді жудым. Осы шіркіндер, маған мұнан артық не қыл дейді, – деп қайырып тастайды екен. Айтушы құрдасы Орманшы би Қойшыбай дейді де, айтқан жері дуанбасы күнінде Мұса мырзаның алды дейді.

Қазақ орысқа алғаш қарағанда Иван Семенич деген бөлкебай келіп, Баянаулада қала

салдырып, дуан алғаш ашылғанда дуанбасы, қазы, болыс сайлаған. Шоң би дуанбасы, Тайжан қазы болған. Сонда қанжығалы атындағы ел ойдағы-қырдағысы бір болыс болып, болыстықты алған. Киікбай Малай-Бозай баласына болыстығын жолға байлаған. Ол айтыпты:

– Жолды маған байлағандарың рас болса, мен Әжікенің Дәненіне бердім. Дәнен күндердің күнінде кімге берсе, өзі білсін деген. Сондықтан қанжығалыға ең алғаш Дәнен болыс болған. Дәнен өлерінде өз балаларына байламай, жолды Әлдебекке берген. Әлдебек болыс күнінде Ерейменнің Қызылағашында айтып отырады екен:

– Осы Қызылағашқа Қараөткел, Ақкөл, Құрман, Доғалақ үшеуі бірдей. Үйден шыққан күні Қараөткелге де қонаға барамын. Ақкөлге де қонаға барамын. Құрма-Доғалаққа да қонаға барамын деп. Әлдебек өлерінде болыстықты Дәнен балаларына байламақ болған. Мұстафа деген баласы тілін алмай, өзі болған. Соған өкпелеп Қапжығалы екі айрылған. Жетіру мен Әжібай Баянаулаға қарап қалып... қарабозыр, тентек қанжығалы Ақмолаға қарап кеткен. Қапжығалының қақ жарылған жері сол.

Бәсентінің, Сырым

Мен өзім Павлодарда тұрдым. Керекудің ол жақ бұл жағына қатынап жүрдім. Шежіреге жүйрік, ата билетуғын жанды таба алмадым. Бұрын жазып алып жүргендер кім көрінгеннен сұрап, айтқанын жазып ала берген. Менің сұрыптап, ақ тарыдай ақтарып жазғаным осы.

Бәсентінің

Ақмайдан, Бекмайдан, Тоқмайдан. Ақмай-данаң – Көкшекөз, бұл – Көкшекөзден – Бәйімбет, Жолымбет. Бәйімбеттен – Бейсен, Жаманай, Қоянбай, Көшен, Шөрек, Таңатар.

Бейсеннен – Таз, Бөкі, Шоқай, Өтен, Матай. «Бейсеннің бесуы» делінеді. Матайдан – Қаржау, Өмір, Қойбак. Бұл Өмір би қара қылды қақ жарған, ауыл биі болып атағы шығыпты. Мұның бір қара төбеті болыпты, төрінде жатады екен. Төрт аяқты, қайқы құйрықты болғаны болмаса, ит деп айтуға бір жанның аузы бармаса керек. Өмір би:

– Құтым, құтым, – дейді екен. Сонан «Құтым» атанып кетсе керек. Бір күні өзінің де, сөзінің де бір бастас биі қонып отырып сұрады дейді:

– Мұны мұнша ардақтап ұстағаныңыз қалай? – деп.

Сонда Өмір би айтыпты:

– Бұл ит емес, ырыс. «Жеті қазынаның бірі» деп айтылған анық осы. Бұл жазғытұрым мал төліп төгіп жатқан кезде жас қозыны, жас лақты, жас бұзауды, жас құлынды, жас ботаны алып келеді. Алып келгені мал болып өсіп-өніп малға қосылады... Жалғыз-ақ бір басты, екі аяқты адам баласын алып келген жоқ депті. Осы сөзді айтқаннан кейін қара төбет жоғалып кетіпті. Бір жұмадай жоқ болып кетіп, бір жас бала алып келіп, еркелеп тұр дейді. Өмір би:

– Бұл Құтым алып келген «Құттыбайым» деп ат қойған. Сол Құттыбай өзі өсіп-өніп, Қаржауды көбейтіп, берекелендірген осы Құттыбай деседі.

Бөйімбеттің Жолымбетінен – Маңдай, мұнан Сәміке. Майданда оқ шашқандай от шашатын сырттаны Бәсентіін, ер Сырымбет атанған батыр осы Сәмікеден шыққан, Кешегі Жәңке де, Нұрташ молдалар да осының ұрпағы еді.

Жаманайдан – Қайсары, Қозыбақ, Ырысбек, Сағанай, Тайлақ... Ырысбектен – Шақабай, Қарабатыр, Бөкебай, Шақабайдан – Жәнібек, Әйімбет. Жәнібектің Кейкі деген бәйбішесінен Сарықұл, Айқұл, Байқұл. Қалмақтан өзі барып олжалап алып келген тоқалынан Сорыпкел, Манамбай, Айқұлдан – Жаманбай, Мұса, Боктыбай. Жаманбайдан – Тасболат... қара Мұса атанған. Мұнан Омар, Имаш, Жәнібек батыр. Бір барған жолында қалмақтан екі қыз, қырғыздан бір бала алып келген. Екі қыздың бірін тоқалдыққа өзі алып, онан Манамбайлар туған. Біреуін қойсары Байқожаға байлап, ол Байқожа асырап алған баласын Қалқаманға қосып, қара шаңырағына ие болатұғын жалғыз баласы Жұмағұлмен еншілес қылып, қара шаңырағына ортақ қылған. Жұмағұлдан Ақжан, мұнан Жүсіп, Қалқаманнан – Байтілеу, мұнан Әжібай, мұнан... Сүлеймен хажы. Қырғыздан алып келген баланың аты Бертис, онан Күреңше туып, онан Олжабай, Олжабайдан – Айтбай, Айтбайдан – Сейіт, Ахмет. Оң шақты үй бар шығар. Кімсің дегенге Ырысбек, Манамбай аулыныкіміз дейді. Сүлеймен хажыдан кімсің дегенде Қойсарымыз дейді. Өзі Қалқаманның тұқым-жұрағаты.

Молда Мәшһүр Жүсіп Көпейбаласының жинаған сөздері

Маған көктен Жебірейіл періште рухы келтірген жоқ. Қағаз жүзінде жазылған қазақта шежіренің нұсқасы жоқ. Естіген құлақтың жазығы жоқ... Естігенімді жаза бергендіктен шежіреші атандым.

Керекуге жиырма бес шақырым жерде Құрман тұзы деген тұз бар. Сол Құрман Қыпшақ екен де, өзі мейлінше бай болған екен. Жылқысының есеп-санын өзі де білмейді. Жалғыз баласы болыпты.

Құндердің бірінде салт атты, сабау қамшылы, бір бөрі тонды, бөрте атты жігіт келіп, бала болыпты. Малға шын жаны ашып қарағандықтан жылқы билігі сонда болыпты. Байдың жалғыз баласы сері болыпты. Он жігітпен жүреді дейді. Жалғыз тұрым бие құлын төгіп жатқанда бай баласы жылқы аралапты. Жаңа туып жатқан қара құлынды сойып, терісін ала беріпті. Осы жүрген он бірімізді де бір түсті кылып қара құлын жарғақ киеміз деп. Бөрі тонды, бөрте атты жылқышы мұны көрген соң, іші күйіп жылап, долданып байға келіпті:

– Бай, маған батаңызды беріңіз, малға менің иелігім болмады. Мына қорлықты көріп жүргеннен өлгенім артық деп... Бай жалынып-жалшайып тоқтаға алмайды:

– Мен риза, құдай риза, осы жылқының қак жарамын ал, – депті.

– Жоқ, бай, бір тай да алмаймын, батанды бер, – депті.

Бәйімбеттің Жолымбетінен – Маңдай, мұнан Сәміке. Майданда оқ шашқандай от шашатын сырттаны Бәссентиін, ер Сырымбет атанған батыр осы Сәмікеден шыққан, Кешегі Жәңке де, Нұрташ молдалар да осының ұрпағы еді.

Жаманайдан – Қайсары, Қозыбақ, Ырысбек, Сағанай, Тайлақ... Ырысбектен – Шақабай, Қарабатыр, Бөкебай, Шақабайдан – Жәнібек, Әйімбет. Жәнібектің Кейкі деген бәйбішесінен Сарықұл, Айқұл, Байқұл. Қалмақтан өзі барып олжалап алып келген тоқалынан Сорылкел, Манамбай, Айқұлдан – Жаманбай, Мұса, Боқтыбай. Жаманбайдан – Тасболат... қара Мұса атанған. Мұнан Омар, Имаш, Жәнібек батыр. Бір барған жолында қалмақтан екі қыз, қырғыздан бір бала алып келген. Екі қыздың бірін тоқалдыққа өзі алып, онан Манамбайлар туған. Біреуін қойсары Байқожаға байлап, ол Байқожа асырап алған баласын Қалқаманға қосып, қара шаңырағына ие болатұғын жалғыз баласы Жұмағұлмен еншілес қылып, қара шаңырағына ортақ қылған. Жұмағұлдан Ақжан, мұнан Жүсіп, Қалқаманнан – Байтілеу, мұнан Әжібай, мұнан... Сүлеймен хажы. Қырғыздан алып келген баланың аты Бергіс, онан Күреңше туып, онан Олжабай, Олжабайдан – Айтбай, Айтбайдан – Сейіт, Ахмет. Он шақты үй бар шығар. Кімсің дегенге Ырысбек, Манамбай аулыныңкіміз дейді. Сүлеймен хажыдан кімсің дегенде Қойсарымыз дейді. Өзі Қалқаманның тұқым-жұрағаты.

Молда Мәшһүр Жүсіп Көпейбаласының жинаған сөздері

Маған көктен Жебірейіл періште рухы келтірген жоқ. Қағаз жүзінде жазылған қазақта шежіренің нұсқасы жоқ. Естіген құлақтың жазығы жоқ... Естігенімді жаза бергендіктен шежіреші атандым.

Керекуге жиырма бес шақырым жерде Құрман тұзы деген тұз бар. Сол Құрман Қыпшақ екен де, өзі мейлінше бай болған екен. Жылқысының есеп-санын өзі де білмейді. Жалғыз баласы болыпты.

Күндердің бірінде салт атты, сабау қамшылы, бір бөрі тонды, бөрте атты жігіт келіп, бала болыпты. Малға шың жаны ашып қарағандықтан жылқы билігі сонда болыпты. Байдың жалғыз баласы сері болыпты. Он жігітпен жүреді дейді. Жазғытұрым бие құлын төгіп жатқанда бай баласы жылқы аралапты. Жаңа туып жатқан қара құлынды сойып, терісін ала беріпті. Осы жүрген он бірімізді де бір түсті кылып қара құлын жарғақ киеміз деп. Бөрі тонды, бөрте атты жылқышы мұны көрген соң, іші күйіп жылап, долданып байға келіпті:

– Бай, маған батаңызды беріңіз, малға менің иелігім болмады. Мына қорлықты көріп жүргеннен өлгенім артық деп... Бай жалынып-жалпайып тоқтама алмайды:

– Мен риза, құдай риза, осы жылқының қақ жарымын ал, – депті.

– Жоқ, бай, бір тай да алмаймын, батанды бер, – депті.

– Жоқ, балам, дәнеме алмай кетсең, бата да бермеймін, ризалығым да жоқ, – депті.

– Олай болса, теңбіл көк сәурігінді бер, үйіріңде бес байталы бар. Соны үйірімен берсеңіз, шын батаңызды бергеніңізді сонан білемін, – депті.

– Уа, шырағым, маған құт болған, қыдыр болған, көбікті көктің тұқымы еді. Өзімнің аузымды көбікті саумалға тигізген жануарым еді. Мал қадірін білмеген қу жалғызға болғанша, мал қадірін білетұғын сенде болғаны жақсы, – деп, батасын берген екен.

Байдың батасын алып, алты тұяқ жылқымен Ертістің бер жағына өтіп, Апай деген жесір қатынның қызын алып, онан бес бала туады: Келден, Қыстау, Қақа, Сатыбалды, Жаңбыршы. Малы да, басы да өсе бастайды. Жоғарыда айтқан малдың «Көбікті көк» аталып жүргені биеге шапқан айғырдың қасасынан ақ көбік шұбалып, үзілмей ағып тұрады екен. Соны Бөрі өз алақанына тосып алып, балаларына әкеліп жалатады екен. Бір баласы жаламайды екен. Сол жаламағанның ұрпағы ана төртеуіндей болмады деседі, жарлы-жақыбай, өсімсіз-өнімсіз болды деседі.

Жесір қатын Апай атанған – Қаракесек қатыны еді деседі. Байы өлген жесір қатын үй-отанымен, кара-құрасымен төркініне келген. Артынан Қаракесек іздеп келіп, бұрын да тапқан балашағасы болса керек, екіқабат кетіп еді десе керек. Ер ұл тапқан екен де оны бөтен бір жерге асыратқан екен. Екіқабат келмеді деп, жан беріп, нандырып алып қалған

екен. Қаракесек көзі бар балаларды алып қайтыпты. Жесір қатын байсыз отыра ала ма? Бұл жақта тиген байынан бала туып, «Апай, Апай» аталған атпен руым бұтағы «Апай» атанып, Алаймен Бөрі оттас, ораздас болып кеткен. Біздің жақта тұрған биік Бөгембайды сол Апайдың ауызынан туған бала осы дейді. Мұның рұм-бұтағы осы Баянаула бауырынан жаңада кетсе керек. Бөрінің бел баласы Келден қыстауы екен депті... Баянаулада бір асуды Қаныпап асуды дейді. Бөріден шыққан, атағы жер жарған Қазанғап қыстаған жер дейді.

Көп арғынның жолаушылары келе жатып он екі жасар бір бала тауып алады. Бәсентинге байлайды, сөйтсе ол бала:

– Қожант шөһерінікімін, хан баласын ойнытып жүрген балалар едік, ортамыздан хан баласы суға кетті. Сонан соң барсақ бізді хан өлтіреді ғой деп, тоз-тоз болып, жолға қашып шығып кеттік. Түбім-тегім түрікпен еді деген соң, Бәсентин бала қылып алыпты. Мұнда келген соң, жерінде көрген өнегесі болған соң, балық аулайтын бала болып, «балықшы түрікпен» атанып, күні бұл күнге шейін тұқым-жұрағаты, ұрпағы бар дейді. Және келе жатып бір жас сұлу қатын тауып алыпты. Соңына еріп жүрген бір кішкене баласы бар дейді.

– Бұл балаң кімдікі? – дегенде:

– Өзімнің күшігім, – депті.

Ол қатынды да Бәсентин алыпты. Қойныша жатқанда буаздығы білініп:

– Бұл қалай? – дегенде:

– Бұл жанға айтпайтұғын сырмы, – деген екен. Сол баланың атын Сырым қойған екен. Осы екі бала қатын алып, өсіп-өніп, бірінің тұқымы «Күшік» атанып, бірінің тұқымы «Сырым» атанып, ел-жұрт болып кеткен. Күндердің күнінде осы қатынның артынап жоқшы келді дейді. Белгілі байы жоқ, қыз күнінде бала тауып, тағы буаз болған соң, өз үйінен өзі ұялып, қашып шығып кеткен екен. Белгілі байы болмағандықтан ешкімнің де сөзі болмады. Қатын да, екі бала да Бәсентин олжасы болып қала берді дейді.

Сырымнан тарайды: Танаш, Жабық, Мұрат. Мұраттан тарайды: Дөнен, Сегізбай, Сасық, Бестібай, Теңізбай, Алтынбай. Жабықтан тарайды: Болай, Самай. Болайдан – Тілеу, онан Өтебай. Самайдан – Сексенбай, Тоқсан, Досым. Тоқсаннан – Қара, Қысырау...

Самайдан Досым, мұнан Тоқтауыл батыр, мұнан Малайсары батыр, мұнан Тілеуқабыл, мұнан Бесмолда, мұнан Арап... мұнан Омар... Малайсары батырдың тоқалынан Жолдыбай, мұнан Садақ, мұнан Қашқын, Қозғанбай, мұнан Тұран, мұнан Қабдімжас жігіт балалы-шағалы.

Саман баласы Досымнан – Төлебай, мұнан Нарымбай, мұнан Ыбырай, мұнан Қыстаубай, бала-шағалы Керекуде тұрады.

Сырымның көбі Жабық болады. Қазанғап баласы, Дөнентайлар. Бұлар да Досымнан. Қысыраудан... Сырым... батыр болған, мұның балалары Байжан, Бексе батыр. Байжанпап... Әлтік, Қозыбақ, Құдайқұл, Қосай. Бексе батырдан – Төпек батыр, өзі жалғыз туып, қара

жарғақты, күрең атты атанып, қыршын өліп, тұқымсыз кеткен.

Күшіктен – Жылқайдар, Итемген, Қангелді, Қиып, Кенжебай, Бөйімбет.

Мұраттан – Аралбай, Бөйсейіт, Жауқашар, Жаубасар. Аралбайдан – Тоқпан, Ақпан.. Бөйсейіттен – Барақ, Жабағы. Жауқашардан – Сарымырза, Баймырза, Жаубасардан – Тілеуберді, Қуат, Саржан. Ырықұлдан – Шыңдауыл, мұнан Қоңқар, Мойнақ. Төрт сары тоқпан ұрпағымыз дейді.

Тоқмайданнан – Қатыс, Қатыстан – Маңдай, Гілімбет. Маңдайдан – Айты, Есенгелді, Андас, Келдес. Андас бір жаугершілікте буаз қатын олжалап алған.

– Кімнің қатынысың, – дегенде:

Сарай Кентте Сарыабыз деген атақты кісінің қатыны едім деген. Іштегі бала ер ұл болып тұған. Бұл иманы толық жерден бітіп келген бала деп атын «Иман» қойған.

Алтын Орда атанған Жошы ұлысының үлкен ханы тұратұғын орын екен. Ноғайлар оны Сары кент дейді екен. Бұл Сарай Кент бұл күнде Еділ суының бойында, Аштарқан мен Саратыптың аралығында, Тысарып деген қала.

Иманнан – Өкей туады. Өкейдің бөйбішесінен – Есенбай, Есенбайдан – Бағай, Серкебай. Органшы қатынынан – Тілеуберді. Тоқал қатынынан – Дәулетбай туады. Дәулетбайдан – Тілеуқабыл батыр туады. Тілеуқабыл деген ағы қалып «Батыр» атанып кеткен.

Бұл батырдан – Түгелбай, Құндақбай, Серкебай, Еділ, Еркебай, Қабанбай. Түгелбайдан

– Құрамыс, Құрамыстан – Сәрсен, Сәрсеннің бәйбішесінен – Түрсынхан, тоқалдан – Ысмайыл, Самарқан, Түрсынқаннан...

Тілеуқабыл батырдың тұңғышы – Ақша, мұнан Дәріпсәлі, мұнан Таңатар, мұнан Жүсіп, Қали молда, мұнан ақсақ Қамит...

Иманнан Жирентай, мұнан Орал, Байқұлақ. Бұлардың заманында қалмақ шауып, тоғыз салт атты, сабау қамшылы найманға қашып барып, онда да қалған, мұнда да келгені болған. Бұл Орал, Байқұлақ тұқымын Боранбай деседі.

Иман десе Иман екен. Ат – арыстан, нұр бейістен хақ сөз.

Орманшы тарихы

Сүйіндіктен – Оразгелді, Сұғыныш. Сұғыныштан – Шұманақ, Мәжік, Шұманақтың қатынының аты Жолбике. Мұнан үш ұл туады: Жанболды, Құлболды, Жолболды. Жолболдысы – Орманшы. Орманшының үш баласы: Өтек, Қайдауыл, Тілектілес. Бұл соңғы ат қалып, «Қасқыртұмақ» атанып кеткен. Өтек өзі Орманшының тұңғышы екен, екі інісіне катал болған. Ел көшкенде бөтекесі шайқалады деп бүркітін жаяу алғызып жүрген.

Өтек балалары: Жақсылық, Қарабай, Шобалай, Бағай. Жақсылықтан – Сұңқар, Байғұл, Алакез, Әлімбет. Қасқыртұмақтан – Ақпан, мұнан Шақұл. Қосай, Қойбағар, Күшіген.

Қайдауылдан – Есенқұл, Мәуке. (Мәуке қатын аты, өзі тоқал қатын) Есенқұлдан – Бекқұлы, Тоққұлы, Аққұлы. Бекқұлыдан – Нарторы, Ақсары, Шотана. Нарбота, Тайгелді,

Ес, Дос. Аққұлыдан – Ақбике, Балға, Есенәлі, Дәріпсәлі, Бармақ, Қыдырәлі. Мәукеден – Кеспелік, Түрмелік, Елік, Сақау ақын осы Еліктен шыққан. Қарағайлы көлі Нұралының «Қарасуы» атанған... Нұралы Өтектен шыққан. Оның ұрпақтары Байсақ баласы Балқожалар. Отырған жерін Тайбай көлі дейді. Ол да орманшы Қайдауылдан шыққан.

Керей тарихы

Көрсары, Ақсары. Төрт сарының нәсіл-жұрағаты орысқа қараймыз деп Алатау, Алтай тауларынан асып кеткен. Олар бұл күнде Қытайға қарап қалды. Мейлінше бай болған, бодымсыз керей атанады дейді.

Көрсары. Ақсарыны Тұрлыбек Ақмола облысына орналастырған. Көксарыдан – Есбол, Есенәлі, Есенелден – Құдайқұл, Құдыс, Жібек. Құдайқұлдан – Құдайберді.

Жібектен – Жаңбыршы, Жәнібек. Мұнан – Жанғабыл, Досай туады. Соқыр Жанғабылдан алтау туады. Бірі – Сүйінбай, Сүйінбайдан – Ақыл бес ағайынды болған. Кетібақ баласы Қызылтауда туғандықтан атын Тау қойған. Ақыл ескен ішінде туғандықтан атын Ақыл қойған. Ол замандарында Ақыл, Тау атанған.

Ақылдан тоғыз. Бәйбішеден – төртеу, тұңғышы – Асаубай.

Асаубайдың кенжесі Бәзіл хажы атанған. Қыстауы Сілегіде, Ешкіөлместе. Бәзіл хажыдан Ғұбайдолла, Бопкен. Бопкен балалары – Жиіпалла, Нұрхамит. Бұл екі баланың кара орманын сыпырып алып, Ғұбайдолланы Омбыға, Боп-

кенді Семейге жер аударған. Бұл Бопкен Семей барамын деп Қызылтау бауырында атын ұрлапты, жаулап қайтып, Ескелдіде отырған, құдай рақмет қылсын, Мәшһүр Жүсіпке кез болып:

– Қатын-баланды тауып ал, – деп бір шабдар атты басы-байлы өзінікі қылып мінгізіп, қоя береді.

Сол Бопкен айтты:

– Қозғаннан шыққан Түйте тәуіптің моласы біздің қысты күнгі қотанымыз, – деп. Үстіне ағаш шыққан, шеңгел де шыққан. Ағаштан жасаған моласы бар. Бұл күнге шейін тозған жоқ, құлаған жоқ, – дейді.

Бұқа, Көбір тарихы

Бәсентиін ішінде Бұқа, Көбіріміз дейді. Бұқа, Көбір кімнің баласы десең, өкесінің атын жан білмейді. Көзімен көріп, қолымен туғызып алған ешкім жоқ. Айтушылардың айтуы:

– Бұрынғы замандарда Бұқар, Самарқан хандарының біреуінікі болса керек. Татарбай деген құл екен. Бұл құл сол ас жасаушыларға қожайын екен. Қазынаға қиянаты білінген соң:

– Елге-жұртқа жолама деп, жер аударып жіберіпті. Ол заманда жер аударғанда Сырдариядан әрман өткізіп тастайды екен. Қаңғып жүріп, жеке-саяқ бір қаңғып жүрген қатын кез болып, екеуі қосылып, ерлі-байлы болып жүргенде буаз болып, егіз ұл тауып, бірінің атын Бұқа, бірінің атын Көбір қойыпты. Екеуі ержеткен кезде бір қоңыр бұқалары болып, үйде ол артылатын сиыр жоқ қаңғып кете беріпті. Ол кеткенде

бір тауды жатақ қылып, соған бара беретұғын болған соң, сол тау «Қоңырбұқа» атаныпты. Басқа сиыр жоқ, өзі жалғыз бұқа болған соң, бір кесу білетұғын жан кез болған. Соған кестіріпті. Бұқашың ені жалғыз екен, оны:

– Мен пісіріп жеймін, – деп бірі айтыпты.

– Мен пісіріп жеймін, – деп бірі айтыпты.

Өзді-өзі төбелесіп, айырып, арашалар кісі жоқ, бірін-бірі көргісіз болып, бірі Сырға, бірі қырга қашыпты. Бұқа қырга қарай қашып, жолдан бір қатын килгіп, ерлі-байлы болып келе жатқанда – жұртта қалған - бірқара күшік еріп Сарыарқаға келіп, Бәсентиін. Маңдай, Бәйімбеттің малының өрісіне, балығы көп бір суға жатақ қылып, қамыстан келе қылып жанын алыпты. Қара күшік төбет болып, бұларға түп болса тамақ тасыпты. Майды қарнымен, ірімшік-құртты боғжамасымен әкеліп, бұларды ас-су, тамақтан тарықтырмапты. Малшы-құлшы көргендер елге айтып, Маңдай, Бәйімбетгер әдейі келіп керіп:

– Сендер бүйтіп елсіз-күнсіз жатпаңдар. Елге келіңдер, жылқының даяр қосы бар. Соны басыпап қылып алыңдар. Өзіміз жылқышыға жаңадан қос көтеріп аламыз, – деп елге алып жүрді.

Қазақтың ас-той деген мерекесі болады. Асқа барайық деп жатырмыз біздің басы артық ер-тоқымдарымыз, басы артық киімдеріміз болады. Қолыңа тигенді басы бүтін өзімдікі деп ал, өзімдікі деп ки, – деп атқа мінгізіп алып жүрді. Асқа бара жатып, Маңдай, Бәйімбет мұны қайсысымыз қарабауыр қылып аламыз

десіпті. Екеуміз екі бөлек түссейік. Атын қайсысымыздың мойнына байласа, байлау сол болсын десіпті. Бұл Бұқа барып түскен жерінде атын Маңдайдың атының мойнына байлап, Маңдай меншіктесп, қара бауыр қылып алыпты.

- Бұқадан – Маймер, Маймерден – Тауасар. Бұлардың түпсіз-тексіз екендігі мынадай жағдайдан білінеді. Тауасар өлгенде шулап жылайтұғын ағайын жоқ. Үш күн жаназасыз жатыпты. Кім болса, ол болсын, бір жолаушы:

–Мен жаназа шығару білемін деп, құран оқыпты. Сонда оқыған дұғасы мынау:

– Мұның тегі Бұқа еді,

Бұқа шабы жүқа еді.

Өзің-өзің, өзің,

Өзіңдікі екі қара көзіңе!

Бар, Тауасар, бара бер! Жаназанды кеше оқыған мен, – депті.

Тауасар жаназасы Бәсентіін ортасында күлкі болған, мұнан да өдемілеп айтушылар бар еді, өліп қалды.

Сол Тауасардан алтау-жетеу туады: біреуінің аты Рамазан, Рамазаннан туған Жақай. Жақай ахун атанып, ескі законда мүфти-хазіреттердің бір елге сайлап-қойған ахұны болып, ақ дегені алғыс, кара дегені қарғыс болып тұрған күнде: байымен араз болып қашып барған қатындарды казакта неке жоқ деп, пара алып, босатып жібере берген.

Жұртқа аты шыққан атақты бай уақ Нүркін байдың қызы Зылиқаны Қасқырбайдың Жақсыбайы алып қалыпты. Нүркін байдың бел баласы Түйте дуанбасы, Балтасы Семейде болыс...

Кереку Баянаулаға қарайды. Мұса дуанбасы, Секербай қазы. «Қазақта неке жоқ деп –Жақай ахун бұрынғы байынан айырып, өзі некесін кытып Жақсыбайға қосқан Зылиқаның өлеңі:

Кигені Жақсыкекменнің жасыл шапан,

Бір кезі бес теңгелік асыл шапан.

Арасын Омбы, Семей ойнақ қылған,

Бозбала қалай екен Зылиқа анаң.

Зылиқа жаңа піскен қызғалдақтай,

Омбының ауырыпты шайы жақпай.

Петербор, Омбы, Семей арасында,

Қыз тумас әр қатыннан Зылиқадай.

Ар жақтан Секербай мен Мұса келсін,

Жақсыбай Қасқырбаймен қоса келсін.

Некемді мен Жақайға қидырған соң,

Законды жаман уақ қайдан білсін.

Базардан алып келген тәуір кебіс,

Мусаке-ау, айналайын маған болыс.

Балға ағам, Түйте ағаммен барып келген,

Жандарал Котковский қоймақ емес.

Тұсынан қара қала қайық салдым,

Душпаннан құтылдым деп көңіліме алдым.

Тас ауыр түскен жерге дегендей-ақ,

Қолына Нүке мырза келіп қалдым.

Зылиқаның өлеңі деген өлең бір қиссадай еді.

Қазақта неке жоқ деп байынан қашып барған қатынды пара алып, босатып жібере берген соң кісі қазақ болып өспеген. Сол замандағы Мұса, Секербаймен - замандас ақсақалдардың аузында әңгіме болған:

– Түбі-тегі қазақ емесігі ғой, – деп.

Ырысбек, Манамбай деген ақсақал айтып отырады екен:

– Жаназасыз қалған Тауасардан туған, қоянға құрық жіберген жаман Рамазанның баласы-ай. Өзімнің үйдей ақ өгізімді ұрлап сойып, төлеу төлеген Жақай еді. «Әфтиектен алты қағаз оқыдым», – деп, жұрттың төбесіне ойнақтап кетті-ау деп отырады екен.

Ол сөзінің мәнісі Рамазан баласы Жақай жас бала күнінде қашып кетіп, Көктеректе Олдан хазіретке қызмет қылып әфтиек оқып, оқығаны бойына майдай жұғып, құлағына тиген сөзді жатқа ұғып алып, қазақ ішінде ол күнде молда бар ма, қожа бар ма? Жалғыз қара болып көзге түсіп, ауызға ілініп, жұрт орысқа алғаш қарап, дуан ашылғанда мүфти, хазіреттеріне ахун сайланып, Жақай ахун аты көтеріліп, кеткен «Қазақта неке жоқ» деп ноғайдан болған указдармен қатындарды байынан айырып жіберсе берген соң, тамам дуанбасылар: «бізге ноғайдан шыққан мүфтидің указының керегі жоқ деп. Қазақтың мүфтиден шығып қалғандығы осы. Сонан соң дуанбасылар Жақайдың өзінен құр жауап алған. «Қазақты Бұқар, Тәшкент қарандар» деп азғырып, материал жиып жүр деп. Онысы да өтірік емес, Тәшкен Түркістанға кетіп бара жатқан жерінен ұсталып қалып, қыс

ортасы кезде Баянаула қаласына алып келген. Сонда біздің әкеміз Көпей бір самаурын шай, бір табақ ет алып барған. Біз өзіміз сонда оқу оқығаннан басқа түк білмейтұғын баламыз. Сонда Жақай айтыпты деуші еді:

– Орыс барып ұстап алғанда басымда дағардай сәлдем бар еді. Жиған-терген материалды сәлдемнің астынан қабақтап орап алып едім. Қәне, сәлдеме қол тигізіші деп қарап тұрдым. Сәлдеме қол тигізе алмады. Қойны-қойным, қалта-салталарымды тінгіті, дәнеме таба алмады, – деп еді.

Закон бұйрығын Баянаулада жасап, Мұса, Секербайлардың көз алдында өз үйінен олай-былай шықпасақ қолынан хат алып, Баянауладан өтірет-солдатпен үйіне апарып, қайт деп жөнелтіпті.

Мұса, Секербай заманындағы қариялар айтатын:

Жақай ахунды қоянға құрық жіберген жаман Рамазаннан осындай бала туушы ма еді? Бұл Қойсары Балтабай төренің баласы ғой, –деуші еді.

Қаржастың шын аты Олжакелді. Асықтың қаржауына түскеннен қаржас атанған. Үш баласы болған: Алтынтөре, Құлықе, Бегім. Құлықенің балалары: Ойымтелі, Телігентік атанған. Бір аяғы ақсақ балдақпен жүреді екен. Бір күні Телігентік жылқы суғарғалы бір құдыққа барса, бір жас келіншек – қатын кір жуып отыр екен. Телігентіктің тентек ойы ауып кетіп, тарпа бас салыпты. Сөйтсе ол қатын Бегімнің қатыны екен. Бегім өліп, бір баланың

анасы болып, жесір қалғанда баласының аты Сатылған екен. Қатын буаз болып, буаздығы білінген соң, Телітенек басыбайлы қатындыққа алып, Анай туған. Сатылған да, Анай да Телітенектің баласы болды. Сонан соң Телі бұл екі балаға бес-бестен он қатын алып берген.

Анайдың қалмақ қызы қатынынан – Жәдігер, қазақ қызы қатынынан – Нияз, сарт қызы қатынынан – Күл, Қозған... Сатылғаннан да бес бала болады. Жапсары, Танат, Қоныс, Мәмбет, Тілеуімбет.

Сатылғанның ең тұңғышы Тілеуімбет. Өзі тұңғышы болып, аты Тілеуімбет болса, оңбайды. Бұл Тілеуімбеттен – Қожамкүл, Қошарбай. Біреуінен Тәстен, біреуінен Дулат. Жүрт бұларды Қарақалпақ деседі.

Тәстен, Дулат, Қарақалпақ үшеуі бір кісінің аты дейді. Екі кісіден естідім, бірі Қожан, Масақтың бегі, бірі Құдайбергеннің Жүсіпбегі. Бұлардың кім дегенге:

– Пұсырман, Сағын, Тоғайбай, Тоғалақтарды Бақтыбайдың ұзын Жұмашы деседі. Айтушылардың айтуы: «Келін-кепшікшіл болып, дулата берген соң, «Дулат» атанып кеткен дейді.

Таңаттан – Батырбек, Аманбек, Тауасар. Батырбектен – Өтеу, Жанқылыш, Тауасардан – Қосағал, Қоске, Қожаберген, Қожамберді. Өтеуден – Найзабек, Ермек, Келдібек. Найзабектен – Үкібай би, Ермектен – Қуандық, Еркебұлан. Қуандықтан – Құдайберген, Еркебұланнан – Жантым хажы.

Қожабергеннің сексен жасында таптырған баласын көрдік, аты Сексенбай еді.

Сатылғанның бел баласы – Қоныс, Мәмбет. Оның Қонысы Сарысадақ Қоныс атанған. Садақ тартымпаздығына мақтанам деп, «Ақтабан шұбырынды» жорығында бала-шағасымен қырылып қалған. Майлыбай деген баласы о да қырғынға ұшырап, екі немересі қалған: Есенаман, Жарқын. Есенаманы бұл күнге шейін бір ауыл, Жарқыннан – Бақыр; Қазан, Мұрынбай. Бұлардың ұрпағын Жұман: балалары дейді; Мұрынбайдан – Қоймас, мұнан Сұлтанбек, Сұлтанбектен – Ысмайыл, Әмірбек – Қартқожаның нағашылары.

Есенаман, Жарқынның моласы Шідертінің бойында, Қарайғыр шатында, Қаракесек Асан, Ордабай, Ақкісі моласының қасында. Олармен бірге Көстеннің бел баласы Қазыбайдың қарамоласы бар. Өзен жағында, анадайдан окшау көрініп тұрады. Қаракесек Қожантай тамы бар.

Қарайғыр кісі аты, уақтың бір атақты батыры екен деседі. Өтеу, Найзабек, Ермек үшеуінің моласы Қарайғыр шатындағы бір төбенің басында. Жанқылыш балалары: Домбы, Жомбының көтеріп, апарып қойған тастары бар. Бұл заманның арбасы көтере алмас, өгізі-тарта алмас.

Күні кеше Ермек баласы Құдайберген марқұм бәрін гүлетіп айтып отырушы еді:

– Қаракесек Жолшоера тамы Далбаның сыртындағы Жайма ақөре деген жерде деп. Далбаның сыртында, Шаңтимес, Ханқашты деген жерде Тіленші тамы, Алшыбай тамы бар деп. Далбаның бауырында, Құрың деген жерде Қарашор Бақыл байдың қарамоласы

бар... Шідерті бойында Анай тамы бар, Жамаң шатта қаракесек пәленше бар, Қожан да Қаракесек, Қара Шордың Шорынан. Қожан тентек атанған. Жарлықөлде Жарылған, Қойсоймас, Жоламан бар деп. Ащы бойындағы Ақмолада қаракесек Анай тамын, Бергіс, Үкібай тамын, Ақмоланы үшеуін қалаған бір кісі. Кірпішінің қалыбын Алшынбайдың моласы Тоқсанбай шапқан дейді.

* * *

Шығарушы Аймауытов кітап болып баспаға бастырылған Қартқожа шежіресін сөйлейік:

— Қаржастан — Құлықе, Құлықеден — Ойым. Тілейдің Ойымынан Жанат, Жанаттан — Өтен, Баян. Бұл Баян жеті ағайынды. Біздің өңгеміз Жиделібайсында қалдық. Біз сонан келгенбіз деседі. Баяннан төртесу: торала атты Досбол деген баласы қоныс қарап, жер бұған. Далбада қотыр қызылтау делінген тауды, Қарақуыс деген жерді бәрінен бұрын келіп бұғандықтан Баян ұрым-бұтағы күні бұл күнге шейін сол жерді қоныс қылған. Баянның Асан деген баласы есті тентек емес, есер тентек болған:

— Сен жерді сұрағанға беріп, көрінгенге үлестіресің деп, әкесі Баянды көрмеймін деп, ант ішіп, Жиделібайсыңға кетемін деп, Қызылтаудың сыртына, үш сала деген жерге барып отырып алған. Әкесі баласын сағынып, көремін деп барса, жонға шығып кетіп, етбетінен түсіп жатып алған. Сонан соң әкесі ыза болып:

— Мұндай баланың барынан жоғы жақсы. — деп, ту сыртынан өрт салдырған, өртеніп

күйін кетсін деп. Айналасының бәрі өртеніп, Асанның жатқан жері өртенбей, күймей аман қалған. Соны көзімен көргендер айран-асыр қылған. Асан:

— Мені мыналар жатқан жерімде өлтіріп тастайды екен, — деп, Жиделібайсындағы ағайынға барам, солай кетемін деп, салт атты, сабау қамшылы жалғызбасы қаңғып кеткенде, мүйізді үйін, мал-жанын жау шауып, тып-типыл қылып кеткен.

Асан өзі төрт ағайынды болған. Өзінен төрт бала қалған. Бірі — Тоғамбай, біреуі Төтенқара. Төтенқарадан үш бала, бірі Жанан. Жананнан — Қартқожа, өзімен туысқан бір ағасы өлген. Онан бір бала бар. Өзі осы биыл 1927-інші қоян жылында отыз екі жаста. Желдітаудың бөлек желіндей өзінде жел де бар. Асандкіндей күшті жын да бар

Бұл қазақ қай уақытта үш жүз атанған

Қырық сан қырым [1], отыз сан үрім [2], он сан оймауыт [3], тоғыз сан торғауыт [4], он сан поғайлы [5] бүлінгенде, Орманбет би өлгенде, поғайлының елі бір алаша тайдан бүлініпті. «Ала тайдай бүлдірді» [6] деген сөз содан қанықты.

Сол замандарда: Қондыгер, Қобан, Қотан, Қоғам [7] дегендер болыпты. Түгел сөздің түбі бір, түп атасы “Майқы би” [8] деген болыпты. Тоғыз ханды қолынан таққа отырғызған кісі дейді. Қырық ханның бірі болған Қызыл Арыстан [9] деген Бұхарада тұрыпты. Осы күнгі бір

өзінде он бес азаншы азан айтатұғын мұнараны сол Қызыл Арыстан жасатқан екен деседі.

Бөйбішесінен бала болмаған. «Қызыл аяқ» деген бір елді шауып, ат көтіне салып әкелген бір қызға аяқ салып, онан бір бала сауысқанның аласындай ала туады. Бөйбіше өзінен тумай, тоқалдан туғандықтан, іші тарлық қылып, күндеп, бұл баланы балам деп сақтама, көзін жоғалт, қарашығын батыр. Мұнау өскенде жұртыңды ала қылып ұстайды, еліңді ала тайдай бүлдіреді - деген соң хан қырық жігітке бұйрық беріпті:

– Мына баланы тапқан шешесін Сырдариядан әрі өткізіп қоя беріңдер. Өлсе өлсін, өлмесе өз бетімен қаңғып күн көрсін – деп жер аударады.

Зинкәр қайтып бұл жұртты мына қатынмен бала да көрмесін, сендер де көрмеңдер, - депті.

Бұлар Сыр суынан өтіп, Алатау, Қаратаудың алабына келіп жан сақтап күн көріпті.

Бала өз асын өзі алып ішерлік болған соң, ешкіммен ісі жоқ, өз бетімен қаңғып кетеді.

Дол он екі жасында Майқы бидің баласы Үйсінге оқтай ұшырап, кез болыпты. Оған бір ауыз тіл қатпайды. Үн-түн жоқ қала беріпті. Үйсін үйіне барған соң, Майқы биге сөйлепті: «Бір ағаштың көлеңкесінде жас баланы көрдім. Ай десе аузы бар, күн десе көзі бар, көрген кісі қызығып, бір қасық сумен жұтып жіберерлік. Жалғыз айыбы тілі жоқ»-екен депті.

Майқы бі өзі ақсақ екен. Өмір бойы арбамен жүреді екен. Арбасын көлікке жектірмей, жаяу кісіге тартқызады екен.

– Мені арбамен алып барыңдар, мен оны көрсін - депті.

Бала Майқы биді көргеннен-ақ ұшып тұра келіп:

– Ассалаумағалайкүм, хан біткеннің қызығы, бұқара жұрттың азығы -деп сөлем беріпті.

– Уағаләйкүмесселем, өмсе аман бол, балам. Болайын деп тұрған үл екенсің, қолына алып салушының жоқтығынаң кем болып тұр екенсің.

– Кел, балам, қасыма мін - деп арбасына мінгізіп алып, үйіне алып келіп, төрт көл ошақ қаздырып, ту бие сойдырып төменгі елді шақырды. Ала бие сойдырып, аймақ елді шақырды. “Ердің ері, егеудің сынығы” деп баласы Үйсінді бас қылып жүз жігіт қосып берді.

– Қара таудан арман қарай асыңдар, Ұлытау, Кіші тау деген таулар бар. Қаракенгір, Жездікенгір, Құдайберді деген жерлерге барып ірге теуіп, салық салыңдар.

Ақ найзаның ұшымен, ақ білектің күшімен ел болуды, жұрт болуды ойлаңдар. Күндердің күнінде осы бала хан болады. Сендер қарашы боласыңдар. «Хан әділ болса, қарашысы табанды болса, қара жерден кеме жүргізеді» деген деп батасын беріп, жүргізіп жіберіпті.

Ақтау, Ортаудан асып, Шумен Сарысудан көктей өтіп, Майқы бидің айтқан жеріне келіп, үйкіны бұзып жылқы алды, күймені бұзып қыз алды. Көш елді көш жөнекей алды, ереуіл елді отырған жерінде шапты. Өз алдына мал малданып, жан жанданып үйлі-баранды болды. Сітусыз дүние, қалыңсыз қатын ала бастаған

соң, ел болмасқа немене. Бұлардың мұндай болғанын баяғы Қызыл Арыстан хан естиді. Қотан, Қоғам, Қондыгер, Қобан, Майқы билерге елші жіберді.

–Менің баламды жігіт-желең беріп желіктіріп жібергені несі. Баламды өзіме әкеп берсін. Менен қалағанын алсын-деп.

Сонан соң бұлар Құтанұлы Болатты жүз жігітпен жіберді.

–Сендер барып шақырып келіңдер – деп. Бұлар келген соң бұрынғы келгендер: «Қайт деген сөзді айтпаңдар, өздерің де қайтпаңдар» дейді.

Аты бестісінде қартайатын,

Жігіті жиырма бесінде қартайатын,

Көк шөтті жұлғаннан басқа ісі жоқ,

Еркегі ат болатын, ұрғашысы жат

болатын,

Тымақты тақияға айырбастайтын,

Пышақты асыққа айырбастайтын,

Тары мен бидайдың нанын жегенге,

Жаумен көженің суын ішкенге құтыратын,

Бөдененің бір санын жегенге күпті

болатын,

сарттың жаз болса тұзын,

қыс болса отын мен көмірін тасығаннан басқа қызығы жоқ жерде не ақыларың қалды?

– деген соң;

– Рас-ау, рас-деп шақыра келгендер де қайтпай қалып қойыпты.

Қызыл Арыстан хан қайта-қайта кісі жіберіп болмаған соң, Қоғамұлы Алшынды бас қылып жүз кісімен тағы жіберді. Он үш ақсақал қосты.

Бесп саны үш жүз, он үшке жетсе, дүние жүзі жиылса да бетіне шыдамайды деген. Үндемесе де үйден шықпаса да “Бабыр еңбек” дегенде, ақсақал үйде жатып, жұмысты жайлап жатты. “Түгел сөздің түбі бір, түп атасы Майқы би” аталған кісі осы болуы - керек. Бұлар енді ел болғанымызды жұрт көзіне түсірейік деп, баяғы ұла баланы алашаға салып, Ұлы таудың басына ұлашапан көтеріп шығарып хан сайлапты. Оған «Алашахан» [10] деп ат қойды.

Бастапқы бірге келген жүз жігіттің бастығы – Үйсін. Бұл ұлы жүз Үйсін деп аталды. Түп қанығы Салықшы. Жауға шапқанда шаппасын. Тас-түйін болып тұрсын депті.

Ортада келген жүз жігіттің бастығы Болат қожа. Бұған «Орта-жүз» ат қойысыпты. Бұл орта жүз тосқауылшы орта буында жүрсін. Ханның бақташысы болсын депті. Бұл Орта жүз «Ақ жол» аталсын дейді. Соңғы келген жігіттердің бастығы - Алшын, жаудан беті қайтпайтын жазугерек, қарсы алдында жүріп жан қадірін білмейтін, бұлар кезеуілші болып, ең алдында жүріп жауға шабатын болсын. Бұған «Кіші жүз - Алшын» деп ат қойды. Қазақтың үш жүз аталған жері осы.

Бұрынғы заманда қазақ «Жүз» деген, «Алаш» деген атты руға қойған аты болған екен». «Алаш» деген атты ұранға қойып, жауға шапқанда «Алаш – Алаш» деп шабыңдар, “Алаш” демегенді әкең болса да ұрып жыға беріңдер деп бата кылысты.

«Кеше Алаш алаш болғанда, Алаша хан болғанда, үйіміз ағаш болғанда ұранымыз “Алаш” болғанда, үш жүздің баласы қазақ емес пе едік» деп айтылған сөз содан қалған.

Бұл Алаша ханнан бұрын қазақ ел болып, жұрт болып көзге көрініп, ауызға ілінген емес. Өз алдына отау тіккен емес. Әр жұртқа қоңсы болып жүрген.

«Болат қожак» дейді, «Ақжол» дейді, скеуі бір кісінің аты. Өзінің шын аты Жанарыс екен. Жұрт алдында Ақжол аты қалған.

Ұлы жүз ұраны – «Бақтияр»

Кіші жүз ұраны – «Алдияр»

Орта жүз ұраны – «Ақжол».

Ескерту: - Естіген құлақтың жазығы жоқ. Мен естігенімді жазамын. Біліп жазуға тала-сым жоқ. Сөздің өтірігіне нанба, келісіміне нан «Өтірігіне нанса болар, келістіріп айтушысы болса» деп - Өз Жәнібек айтқан екен.

Қазақтың емін еркін өз тізгіні өзіне тиіп тұрған кезде қатын керек болса, ноғайлардың қыздарын еріксіз, сұраусыз алып кете бергендіктен ноғай халқы бұл күнге шейін жек көріп кеткендігі сол дейді.

Қалмақ ежелден атасының асындай болған. Сонан олжаға ұл түссе «күл» дейді қыз түссе «күң» дейді.

Қазақтың қазақ болып, көзге түсіп, ауызға ілінгені осы Алашаханның хан болып тұрған кезі. Қазақтың басын қосып, біріктіріп, орын тептірген де Алашахан. Сонан бері «Алаш» ұранды қазақтардың баласы жанжал, ұрыс-төбелес болса, «Алаш-алаш» деп айғай салса естіген қазақтан ес қалмайды.

Мұнан соң бұл қазаққа Асанқайғы хан болған [11]. Ол орнығып тіреп тұра алмаған. Бұл Сарыарқаны көпір алады, моламды көпірдің аяғының істында қалдырмаймын деп, малды үш жыл ту қылып Жиделібайсыңға ауып кеткен.

Сонан соң қазақ ноғайлының ханы Өз Жәнібек ханға қараған. Ол қазақты өз заңына, бетімен жайылған қалпына жіберген.

Ұлы жүз Үйсін аға деп, Үйсіннен датқа сайлап Жалайырдан көтермеші /орынбасар/ сайлаған. Орта жүзге арғын аға деп, арғыннан датқа сайлап, Жаппастан оған датқа сайлап, найманнан оған көтермеші сайлаған. Кіші жүзге Алшын аға деп Алшыннан датқа сайлап, Жаппастан оған көтермеші сайлаған. Қарап отырғанда бір бос өңгіме шын-өтірігін құдайдан басқа білуші жоқ. [12]

Өз Жәнібектің тоғыз ұлы болыпты. Оның бірі - Қасымхан. Бұл тақты Сарайшықтан көшіріп Ұлытауға орнаттырған. Қазақты қатарға қосып кеткен осы Қасымхан. Қазақтың ортасында «Қасымханның қасқа жолы» делінген сөз үлгі қасиет болып қалды. [13]

«Баласы Жәнібектің сәрдер Қасым,

Қазақтың біріктіріп, құрап басын.

Осы жер ата қоныс мекенің деп,

Найзамен сызып кеткен шекарасын.»

Қасымхан өлген соң балалары баққа-таққа тидасып, өзді-өзді жұлысады. Ноғай, өзбек, қалмақ үшеуі үш жақтан жау болады. Өзара бытшығ болыңқырап, Қасымханның бел баласы Ақназарды [14] хан көтеріпті. Ақназар қайратты бағыр атанып, өзбек ханы Шибаниларды [15]

көтінен пыстырып, ноғай ханы Көшім ханды қорғалатып, үйінен шыға алмастай қылады. Орыстың сол уақыттағы патшасы Иван Ақназарға елші жіберіп жауласпайық, сауда жасап, керуен жүргізіп туысайық - дейді. Ақназар қазақты Қасымхан тұсындағы халіне түсірген.

Ақназардан соң Шығай хан болып, бұл аналардай мақты болмай, осал болады. Бұдан кейін Шығайдың баласы - Тәуекел хан болады. Тәуекел өзбек хандарымен соғысып, оларға қатты соққы береді. Сарт [16] қазақпен соғысуға шыдай алмай өлсірейді. Тәуекел хан Ташкент, Түркістан көшіріп, орданы Ташкент қылып тұрған.

Тәуекелден соң еңсегей бойлы Ер Есім хан болады. Өзі Түркістанда тұрып, Ташкентке Тұрсын ханды ие қылып қояды.

Сол күнде Иманқұл хан [17] деген өзбекке хан болып, Бұхараны билеп, еңсегей бойлы Есіммен үш рет соғысып, Түркістан, Ташкентті ала алмай жеңіліп қайта берген. Есімханнан кейін қазақ жүдеубас болады. Ташкеннен айырылып қалады.

Есімханнан кейін оның баласы «Салқам Жөңгірді» хан көтерген.

Бұл кезде қалмақтың қоңтажысы күшейді, қазаққа дәмел бермей, тыныштық көрсетпейді. Қысқа күнге қырық шапқан. Соғыс болса қалмақтың иығы аса берген.

Жоңғар жеңген жерде қазақты тырп ете алмастай қылып, ойсыратып, шауып кете берген. Қазақ сондай қатты қырғынға ұшырағаннан кейін іле - шала қайтадан жиылып қалмақпен соғыса берген. Бақытты ханы жоқ, тайсалмас

битіры жоқ, көп жаманның жиылып төбелесе бергенінен не өнеді?

Салқам Жөңгірден кейін Өз Тәуке деген хан болады. Мұның өзі ақылды болады. «Байсалды айғырдың үйірін ат жақтайды», дегендей, хилықты жақсы басқарады. «Күлтөбеде күнде кеңес» осы Өз Тәуке тұсында айтылған сөз.

«Кері кеткен елдің кеңесі көп болады», «Келсеі елдің көш басшысы көп болады» сөз де сол заманда айтылған болса керек. Тарихты ақтарғандар: 1643 жылдарда қалмақ дәуірлеп көтерілді деседі [18]. 1743 жылдарда Шерин Ташкенді билеп тағын Ташкенге орнатқан деседі [19].

Қалмақ дәуірі көтерілген кезде ұлы жүз Қожап шахқа, орта жүз Самарханға, кіші жүз Хиноаға қарап кетті деседі.

«Ақтабан шұбырынды» орта жүздің басынан кешкен уақиға болса керек. Мөлшермен есептеушілердің айтуына қарағанда, /1727 жылдар ма қалай/ Ұлы жүз Жоңғарияға қарап қалды да, орта жүз жұттан жаудан қашып басын көшіп, босып-әрі жұтқа, әрі жауға ұшырап қалған екен. Тамтығы Сарыарқаға келіп қалған деседі. Бұлардан бұрын Арқада «Он екі қазылық ой түңдікте» [20] наймандар бар екен деседі. Қанжығалы, Бәсентіін бар екен деседі. Ауып жүдеп келген ел наймандардың қырық биесін бір түңде сойып алыпты. Наймандар бұл қырық бие сруліктерің болсын, өзімізге рұқсат қылыңдар деп өрге қарай көшіп кетіпті. Жеті момын [21] отырып қалыпты. Бұларды шет пұшпақтап атық қылыпты. Зорлық жасамапты. Қанжығалы

Абыз шомақтың қызын қолынан емес жолынан алып, Қаз дауысты Қазбектің тұңғышы Қонайға қосыпты. Шідерті Бойындағы Қонай жастайынан өліп, Шідерті өзенінің сағасына қойыпты. Шідерті бойындағы «Қонай» суының аты да «Қонай» аталыпты. Қанжығалы, Бәсентіндер Баянаулаға келіп орнығыпты. Сүйіндік келіп орнығыпты. Сүйіндік келіп қоныстана бастаған соң, бұлар одан да сырғып Аққол -Жайылмаға [22] түсіп кетеді.

Атасының аты білінбей өз аты шыққан ерлер

Әуелі - Адам ата, оның атасының атын білуші жоқ, қайдан білсін. Первфый человек болып топырақтан жаратылды. Екінші - хазірет Ғайса [1] пайғамбар, оның атасының атын білуші жоқ, қайдан білсін! Құдірет шеберлігін көрсету үшін, он жасар қыздан атасыз туғызды. үшінші Қызыр пайғамбардың атасының атын білуші жоқ Атасы бар шығар, бірақ анық біліп сарт еткізіп айтушы жоқ. Төртінші-Ескендір Зұлқарнайын [2], атасының атын білуші жоқ. Бесінші - Шыңғыс ханның атасының атын білуші жоқ [3]. Бағзы бір ата білемін дегендер Есугей Баһадүрдің баласы дейді. Ол бекер Есугей /писугей/- қалмақ. Бір қалмақтың баласын осынша жұрт қалай төбесіне көтереді. Стамбүлдағы Османи нәсілмен басқа, бұл Азияда, хандардың көбі Шыңғыс нәсілінен. Россияда - граф, ноғайда - князь, қазақта төре бәрі Шыңғыс нәсілінен.

Есугей Баһадүрден қыз туып, ол қыз он бес жасқа жеткенде, отырған үйінің ішіне сағым

түсіп, сол сағымнан буаз болып, бір ұл туыпты. Ол бала он үш жаста жетімлікпен жиһан кезіп, жиырма жеті жаста алла тағала бақталайын өлгенден арылтып, шүршітке хан болып жүріс қылып, дүние жүзін алып, Шыңғыс деп атланды. Мағынасы “хандардың ханы” деген сөз. Сондай атасыз күдайдың күдіретінің шеберлігімен сағымнан пайда болғанына заманындағы халықтың көзі жетіп, соның үшін, тұқым - тұқымын жұрт басына көтеріп кетті. Кеше өмір Темір көреген қанша жұртты алғанда, бұл Шыңғыс нәсілінен болған хандарды өлтіргенде, орнына сол Шыңғыс нәсілінен екінші біреуін хан сайлап жүрді. Бұл Шыңғыстан бері қарай бір кітапта Мәшһүр болған хандар, - баршасы - Шыңғыс ханның нәсілі. Дүниені алған Батыл - Ілүлағудің немересі, заты қарадан болғандықтан өмір Темір қанша жұртты алса да, хан аталған жоқ. Жақсы көргендер: “өмір Темір көреген”, - дейді. Жек көргендер: “Темірлің”, - дейді. Кім болсын, ол болсын, жаман кісі болған жоқ. Жұрт аузында аты қалды. Дүниеде қанша қылған жақсылықтар қалды.

Алтыншы - Алаша ханның атасының аты жоқ. Жетінші - Асан қайғының атасының атын білуші жоқ. Сегізінші - Жиренше шешеннің атасының атын білуші жоқ. Тоғызыншы - Абылай ханның [4] атасының атын білуші жоқ. Өз басына қойдырған тасында Абылай бин Сүйеніш хан деп жазыпты. Ол Сүйеніш қай жерге хан болғанын, қайда жүріп хандық қылғанын ешкім білмейді. Осындай атасының атын адам білмей, аты жұртқа шығып кеткен жандар көп болады.

Бағзы біреуден сұрасаң, білмеймін деуді өлім есепті көреді де, бәріне де ата табады. Қыпшақ Қорлыбай бидің баласы Досболдан, атаға жүйрік дегеннен жүншығыс жұртының біреуі ата сұрапты. Сонда өзінен Адам атаға шейін сырғытып айта беріпті. Адам атаға барғанда. “Адам атасы кім!” - дегенде.

- Адам атасы - Арсалаң! [5] - депті.

Естіп тұрған гауымдар.

- Жарықтықтың атаға жүйрігі - ай! Адам атаның атасының атын да біледі, - деген.

“Мұндай атаға жүйрік жан тумас”, - десіп, дүркірей - ақ жөнеліпті. Ол кісінің айтуы:

- қазақ, қалмақ, қарақалпақ, естек, орыс - бәрі бір ағайынды екен. Ең кенжесі - орыс екен. Баланың кішісі болған соң, еркелегіп басы ауырады деп, шашын алдырмаған екен. Шүметейі ауырады деп, кестірмеген екен. Сол себептен орыс жұртының шашын алдырмай, кестірусіз кеткені, - депті. Білімі жеткендікпен тауып айтты деп, бірсыпыра жұрт ұғып алғандықтан, жұрт аузында бұ да сөз болып қалды.

Қазақ жұртында бір сөз бар: “Ерден нәзір ти-мей, есск базарына делдал болуға жарамайды”, - десіп келеді. Оның мәнісі: кім - кім болса, әули-елердің жәрдемі тиіп, қолдауымен кісі болады дегенге келтіреді және мұнысына орын табады. Бұрынғы замандарда Бұғарай Шәрифте бір хатиф әулие болған екен. Сол Бала, қылғаның рас па! - дегенде, ол танбай мойнына алыпты. Сонан соң хатиф мұны:

- Бүгін маған беріп кетіңдер, ертең қолда-рыңа берейін, - деп, ақ таяқтарды алып қалып-

ты. Олар кеткен соң, хатиф қырық шілтенді түгісімен жинап алыпты.

- Бұғардың осы тұрған ханы өлген соң, ор-нына хан сайлауға қолтықтап, қолдап жүрген кішкелерінді маған қазір алып келіңдер, көремін, - депті.

Сөйтсе қырық шілтеннің он бесі сол тұрған ханның бір баласын қолтықтап, қолдап хан бо-луға осы лайықты десіп жүреді екен. Он төрті бір қазының баласын қолдап, хан болуға осы лайықты десіп жүреді екен. Енді қалған он бірі Әмір Темірді қолтықтап [6], қолдап, хан болуға осы лайықты десіп жүреді екен. Ол Әмір Темір өлі Самарқанның, қыпшақ Әміртағай деген ба-тырдың баласы екен. Бұғарада оқу оқып жүрген күні екен.

Әуелі он бесі ханның баласын хатифқа алып келді. Хатиф ханның баласын оңаша алып:

- Мынау отырған менің жалғыз балам. Жа-ман іс қылып, өзі мойнына алды. Осыған не бұйырарсың! - дейді.

Ханның баласы:

-өзіңіз білесіз де, тақсыр, - дейді.

-өзім білген нәрсені сенен сұраймын ба! Кет көңіме көрінбей, жоғал, шыққын-шыққын! - деп, қулап шығарады.

Онан соң он төрті қазының баласын алып келді. Оны да оңаша алып, хан баласына айтқа-нындай айтып еді.

- Тақсыр, шарифат біледі де, - дейді.

-Шарифат жұмысын сенен сұраушы ма едім! Шарифат иесі сен бе едің! Отырма, жоғал! - деп, оны да қуып шығарады.

Сонан соң он бірі әмір Темірді алып келді, өлті екеуіне айтқан сөзді бастан аяқ бұған айтып еді.

— Сіздей жақсының баласы мұндай істі қылған болса, өзі мойнына алса, атадан ұл туса игі, ата жолын қуса игі, ата жолын қумаса, барынан да жоғы игі. Мұның төресі - осы сөз! - деп, ұшып тұра келіп, хатифтың ілулі тұрған қылышын жалма-жан суырып алып, баланы көк желксінен бір-ақ шауып, басын жерге түсірді дейді. Хатиф:

— Аффин қолына, рахмет сені тапқан қатынға! - деп, қырық шілтенді шақырып алып:

— Жай қолдарыңды! Бер бұған баталарыңды! Балам, аяғың жеткеніше жүр, қолың жетүкеніңше тұт. Дүниенің төрт бұрышын қарышта, бетіңе жан келмесін - деп, бата берді дейді. қырық шілтеннің он бесі мен он төртіне айтты:

— Сендердің адам болады, іске жарайды дегендерің қуыс қурай екен. Біреуі “өзің білесің”, - дейді. Ол адамның барып тұрған жаманы, ар жағында айтарлық дөнемесі жоқ болған соң, өзің білесің”, - дей салады. Біреу адам деп ғақылдасқан соң, тисе, алады, тимесе, сол жерде қалады. Екіншісі: “Шарифат беледі”, - дейді. Шарифат білетұғынын кім білмейді. Оның да бөтесінде дөнеме жоқтығы: өзі біреуге сүйенейін деп тұрған жасық, жұрт ұстауға жарай ма! “Бі ғайратқа бағасы жоқ”, - деген. Міне, ғайратты ердің жұмысы халыққа өлтір деп, өлтірді де салды. “Әмір Темірдің әмір Темір болып жүргені әулиелердің нәзірі түскен екен.

қырық шілтен ғайып ерендер қолдаған екен”, - десіп келеді.

Дүниеде қылған еш ісінде салдырғаны - мешіт, медіресе, шаһынша, әулие, хазірет сұлтан Алғарфин жожа Ахмет Яссауиының үстіне күмбез салдырған. Ташентте Зеңгі ата деген әулиенің үстіне күмбез салдырған. Сонда ол екі күмбездің кірпішін Сауран деген жерден көйдірған, ер екісіне жаяу кісі қаз-қатар тұра қалып, бір қолдан бір қолға беріп кірпішін солай жеткізген... Бұғарат Шарифтың осы күшгі қорғанын әмір Темір салдырған. нұлағу заманында қазыхан хазіреттері фулант қылып кетуі бойынша, Түркістан һәм кадимнен келе жатқан зор шаһар еді: бір шеті-Алатауда, бір шеті-Қаратауда. Осы күнде Сайрам суының күн батасында: “Ат бұлағы” деген жер ат базары еді. Түркістанның күнбатысында “Теке суы” деген жер қой базары еді. “қырық қақпалы қарашың” - атанып еді. Сол Түркістанды харап қылып, быт-шыт қылып жіберген нұлағу. Мұның зардабынаш қондығыр, құқан деген елден исламның шегесі, мұсылманның паналайтұғын жері деп халифа жұртына ауып кетті. Ол заманда халифа Аббасияның /ғаббасия/ сарқыншағы серке /сірке/ жияр сықылды сұлтан Ғұлаалдин халифа заманы еді. Ер Тоғырыл барып, қол басы болып, мұның баласы Осман қазы қолбасы болып, ақырында сұлтан Ғұлаалдин өлген соң, Осман қазы халифа болды. Сонан осы күнге шейін халифалық Осман қазы әулетінде қалды: Османша деп айтылауғын себебі-бұл. Бұл кісінің асыл нәсілі түркі жұртынап екендігіне Османия түркісі деген сөз айғақ. [7]

Қазақ халқының қариялары: “Біз үш ханның баласымыз,- десіп сөйлейді, - Сейіл хан, Жайыл хан, Ел хан. Сейіл ханнан-сегіз арыс түрікпен. Жайылханнан Майқы, Майқыдан туған өзбек. Елден-Сыбан. Өзбектің үш баласы бар: үлкені - Мың, ортаншысы - Жүз, кішісінің аты - “Қырық”, - дейді. Сыбаннан Қазақ пенен Созақ. Созақ баласы - қарақалпақ. Қазақтан: Ақарыс, Жанарыс, Бекарыс үш жүздің баласы: “қазақтың атасы осы үшеуі екен”, - деп айтысады. Ел ханның балалары - қондыкер жұрты. Ол қайда десең, халифа қол астында “қондыкердің ауыр қолы” деп айтылатұғын бұрынғының сөзінде бар емес пе дейді. Түрікмен /Түрікпен/ дегеннің мәнісі қондыкер жұрты ауып кеткенде, бұлар мұнда қалғаны үшін, маңайындағы сарт-сауан: “Түрік меңде!” - деп, “Түріктерден қалғандар”, - деп сонан түркімен атанып кеткен деседі. “Маларыстанның ауызында, түрікпеннің түбінде” деп айтылатұғындығы түрікпеннің жігіттері аса ер, мықты болып, басқа жұртқа мал сіңірітпесе керек. Сол себептен түрікпеннің түбінде деп сөйлесе керек деседі. Және қазақ жұрты ескіден бір сөз сөйлесе, бұрынғы ноғай, қазақ заманында десіп келеді. “Бұл ноғай, қазақ демектің мәнісі немене?” -деп, қариялардан сурасаң, “ноғай, қазақ әуелде бір тұқымдас болған”, - дейді. Сол қазақпен тұқымы бірге болған ноғайлар Қызлар ноғайы, Орал тауындағы естек қырымнан келе жатқан ноғайлар - осылар дейді.

Онан соң мынау қазандық Көшер ауылы, Мышар аулымыз дегендер бұлар -татар. “Татар

қолына дөңеме түспесе бір нәрсені сатар” деген сөзден қашып, біз де ноғаймыз десіп келеді.

Ер Едіге

Қазақ жұртынан Едіге [1] деген ер шықты.

Едіге деген ер екен,

Елдің қамын жер екен.

Ел шетіне жсау келсе:

«Мен шығайын!»- дер екен.

Едіге деген ер екен,

Елдің қамын жер екен.

Өзінен бір жасы үлкен болса,

«Ғазизім, сіз білесіз», - дер екен.

Едіге деген ер екен,

Елдің қамын жер екен.

Өзінен бір жасы кіші болса,

«Ботам, сен тұра тұр.

Мен айтайын»,- дер екен.

«Едіге деген ер дүрмін,

Үзілмес әжібек кендірмін.

Өзі білмегенге,

Білгеннің тілін алмағанға-

Еменнен шоқпар шекесіне

Шық еткізетуғын мен дүрмін»,- дейді екен.

Алтыннан шүмегі, күмістен түбегі бар бөсікте жатқан бала күнінде біреу тауып алып, Түркістанда Тоқтамыс [2] ханға апарып беріп, сонан Тоқтамыс асырап, асық ойнап жүрген бала күнінде ол Тоқтамыстың берген төресін бұза берген екен.

Мұның әңгімесі қазақта бір үлкен кітап еді. Бұл күнде ескі сөзді жұрт ұмытып, тыңдаушы жоқтығынан айтушы азайып кетті. Бір бұзған төресін сөйлейік. Тоқтамыс заманында бір адамның жеті баласы бар екен. Өзі өліп, жалғыз ешкісі қалып, жеті баласы қалыпты. Сонда тірі жүрген ешкіні тірдей жетеуі үлесіп алып, мешіктесіпті. Басын біреуі алыпты. Екі көзін біреуі алыпты. Төрт аяғын төртеуі алыпты. Өзге денесін біреуі алыпты. Сонда бұл ешкінің ең кенжесіне тигені артқы аяғының біреуі екен. Сол кенженің сыбағасына тиген аяғы ақсап, оған бұрыш, тотыайын салып, шүберек орап қойса, сол шүберек біреудің шығарып тастаған күлін басуменен, ішінде қалған оттан тұтанып, сонан барып, біреудің егініне жайылып тұтанған шүберектен от алып, егін өртеніп кетіп, егін иесі жетеуімен дауласып, Тоқтамысқа келсе, Тоқтамыс хан шүберек орағанды кінәлі қылып, егіннің төлеуін жалғыз соған бұйырыпты. Ол бейшара зарлап, ботадай боздап келе жатқан соң, асық ойнап жүрген Едіге сұрапты. Сонан ол бастан-аяқ әңгімесін айтқан соң, жетеуін бірдей шақырып алып:

– Хан мұның төресін білмей берген екен. Мұның төресі ол емес, мынау: бас бастамаса, көз көрмесе, сау үш аяқ жүрмесе, өзі жүруге жарамай қалған, көтеріп жүрген ақсақ аяқ қайда барады? Мұның төлеуіне бұл кінәлі емес. Бастайтұғын бас иесі, көретұғын көз иесі, жүретұғын сау үш аяқ иесі - солар кінәлі (виноват),- дейді.

Мұны бұлар қайта Тоқтамыс ханға барып айтып, жүрт бұл сөзді қостапты. Неше жерден

Тоқтамыстың төресін бұзып, төре бсре бергенісп, Тоқтамыс хан қиянат қылып, сол қиянаттың сезіп, қашып кетіп, ақырында айналып келіп Тоқтамыс ханды шапқанда, Тоқтамыс қашып, жалғыз баласы Нұралыны:

– Осыны өлтірмей қайтпа!- деп, соңына салып жіберіп, бірқопаның ішіне жалаң аяқ кіріп кеткенде, аяғын қамыс жаралап, сол қанаған қаның ізімен барып тауып өлтірген. Сонда Нұралы кетерінде: «Тоқтамыстың бір қызын маған қой!»- деп, әкесіне тапсырып кеткен екен. Тоқтамыстың ханымы мұны естіп, әкелі-баланың ескуін араз қылу үшін, сол қызды жасап түрлентіп, Едігенің өзін қызықтырып:

– Бала сіздей болғанша, неше қыз табылмайды?! Бұл менің балам, өзіңізге лайық бала!- деп, қызын Едігеге қосып.

Сонан Нұралы қайтып келгенде, өзі меншіктен кеткен қызды әкесінің алып қойғанына оқишелеп, әкесін керек қылмай, тастап кетіп қалған. Сол Тоқтамыстың елін шапқанда, Тоқтамыстың бір күңі жаңа босанып, еркек бала тауып жатыр екен. Жаңа туып жатқан жас нәрестені аяп, бір құла бие берген екен: «Сүтін суып ішіп, балаңды асыра»,- деп. Сол бала ер кетіп, Кейқуат атанып, ат арқасына мінгенде, Тоқтамыстың қанын іздеп, Едігеге қарай бет алып жүрді дейді. Едігенің қартайған кезі екен. Кейқуат қарсы ұшырап, қаруласайын дегенде, Едіге айтқан екен:

Құлық туган құлаша

Ат боларын білмедім.

Күннен туган Кейқуат

Жат боларын білмедім.

Құлық туган құлаица

Ат боларын білгенде,

Күннен туган Кейкуат

Жат боларын білгенде,

Ноқтада басын кеспес пе ем?

Жөргекте көзін теспес пе ем?! - деген

екен.

Сонан соң Кейкуат:

— Мен туып жатқанда: «Балаңды асыра»- деп, құла бисні беріп кеткен жақсылығын бар еді. Сол үшін саған қару жұмсамайын. Қатын болсаң, күле-күле жүрерсің. Ер болсаң, шабыннан жарылып өлерсің! - деп, жүре беріпті.

Сонан соң Едіге:

— Әй, бөрекелді! Өттеген-ай, сол шаранаға былғанып жатқанда, мұның көзін жоғалтып кетсем, маған бұл тосу болмас еді-ау! Осы сөзін өткізіп кеткені ұрғаннан жаман болды-ау! - деп, құса болып жарылып өліпті.

Нұралы қатын алып, балалы болған екен. Сонда Нұралының келіншегі жас баланы бесікке бөлегенде, жөргегінің арасына шеңгел төсеп бөледі дейді. Бала шырылдап таң атқанша жылап шығады дейді. Сонда Нұралы:

— Бала неге жылай береді?- деп сұраса,

— Жөргегінде тікенек ол-пұл бар шығар. Сонан тынышсызданып жылайтұғын шығар,- дейді екен.

Онда Нұралы айтады екен:

— Жөргегін тазалап, тікенек, ол-пұлын арылтып, неге бөлемейсің?- деп.

Онда келіншегі айтады екен:

— Уай, тәйірі-ай, әке Едігедей-ақ болар, бала Нұралыдай-ақ болар. Нұралы Едігеге не көрсетті? Бұл саған не көрсетер дейсің?!- дейді екен.

Мұны келіншегінен естіген соң, Нұралыға ой түсіп, атанып, Кейкуаттан барып әкесінің көгін алды дейді.

Едігенің өзінің тұрақ қылған жері Ұлытау, Кишітау екен. Өзі тірісінде өсиет қылған екен:

— Мен қашан өлсем, сүйегімді Қаратаудың Мыңжылқы деген тауының түбінде Созақ деген қорғанның күнбатысында Бабай түкті Шашты Рағиз (Әзіз) атам бар, соның қасына апарып қойыңдар,- деп.

Сол өсиеті бойынша, ер Едігенің сүйегі сол жерге қойылған екен.

Бұл сөзді кеше Жалаң аяқ Ащдүр айтып, ол кісі де өзін сол жерге қойдырған екен.

Еңсегей бойлы ер Есімнен

Еңсегей бойлы ер Есімнен Салқам Жөңгір. Салқам Жөңгірден өз Тәуке. Өз Тәукеден Болат хан. Болат ханнан: Әбілмәмбет, Сәмеке. Салқам Жөңгірдің бір қатынынан Уәлі Балқы жалғыз, Мұнан Қанішер Абылай жалғыз. Қанішер Абылайдан Көркем Уәлі жалғыз. Мұнан Әбілмәнсүр жалғыз. Өз Тәукенің болып тұрған күнінде баққа таласып, таққа таласып, өз тұқымынан көп жанның қанын ұрттап, Қанішер Абылай атпаған. Үргеніште нағашысы Қайып ханның қол астына қашып кеткен. Абылайдың әкесінің аты Сүйінші қожаның өкесі Әбілфейіз.

**Ақтабан шұбырынды,
алқакөл – сұлама**

Жұттан, жаудан басын алып қашқан елдің жаяу шұбырған шұбырындысы аппақ сұлреу болып, табандары таздың басындай жалтырап қалады екен. Жатқанда алқа қотан айнала жатады екен. Семіздерін ортасына алып қорғап жатады екен. Басқа бөтен жат рулар ұрлап сойып жеп қоя ма деп. Тобықты Әнет бабаңның [1] төбе басында қалғандығы, он ұлды Тілеуімбеттің [2] қырылып, жойылғандығынан еді. Сол күндерді қалай ұмытарсың. [3]

Бір жігіт он бес ауылды асырауға жарады. Бір көкала бие он бес ауылды асырауға жарады. Көкала биенің иесі айдалаға елсізге апарды, оның бұтынан шелек айырмай сауып, сүйретпемен сүтін үйге өкеліп сабаға құйып он бес ауылды тартырмады дейді.

Бір күні елсізде биесін сауып отырса, алыстан төрт атты кісі түп-тура келе жатыр еді: тұрып кетейін десе иіп тұрған биесінің сүті жерге саулап ағып кететұғын, тұрмайын десе ана кісілер келіп қалатын. Қайтерін білмей сасыпты. Жұдырықтай тасты жерден алып «Көз болсаң көнекке, тіл болсаң тасқа» сүттің ішіне тастай беріп көнектің бетін жаба қояды.

Төрт кісі келіп: Мана біз көрінгеннен кейін биенің бұтында отырдың, сауып отыр ма едің, жоқ ұйықтап отыр ма едің? - дейді.

– Не сауып отырайын, өзінің бөтен кісі көрсе иімейтін жаман мінезі бар еді. Сендер көрінгеннен кейін иімей қойды. Бие иір ме екен, - деп отырмын, - деді.

– Бөсе, солай ғой, әйтпегенде біз көрінгеннен бөрі сауып отырған болсаң, ендігі өзен болып ағып жатарлық болды, - деп жүре беріпті. Олар кетісімен сүтті сүйретпеге құйса көнек түбіндегі жұдырықтай тас төрт бөлініп кеткен екен дейді.

«Адам тілі тас жарады, тас жармаса бас жарады» деген сөз осындайdan қалған көрінеді.

«Сөз сөзден туады» дегенге дәл келеді. Шоң, Торайғыр билер және Тайкелтір бидің Өрік деген тоқалынан туған Өтеп сақау бар. Торайғырдың атшысы ыстық мұрт Ерсары бар [1]. Қаракесекке бітімге бара жатып қоналқаға бір ауылға жақындап қалғанда кісінің басындай бір ақ тас көреді. Доп-домалақ жып-жылтыр. Көрген соң айнала тұра қалып тамашаласып, бірнен бірі алып, көріп таңданады да, жондеріне жүре береді. Ауылға барып қоныпты. Бір-екі көкала бас ботаны, бір-екі кара бас марқаны тамана қылып таңданысыпты. Бұлар аттағанша бота да, марка да пышаққа ілінгілі. Сонан бұлар өңгіме қылысыпты. Мына екі ботаны да, мына екі марқаны да біздің көзімізше атып жіқты. Кешегі тас қайтты десті. Ауылдан аттанған соң ерибей, жалықпай, әдейі тасты барып қараса, ортасынан қақ жарылып қалған екен.

Ақтабан шұбырынды

Қазақтың ең алғаш көрген жұты - Ақтабан шұбырынды. Алқакөл сұлама. Ол жұтта Алтай Қанжығалы Біспек байддың жылқысын бағып алып шыққан. Күннің суықтығынан тайынша-

ның маңдайы қарс айрылған, киіз үйдегі шойып қазандар қақ жарылған.

Опан соңғы көрген жұты - мешін жылы, оған биыл жетпіс бір жыл. Атығай, Қарауыл жұтаған - жылқы жылы. Ол жұттың атын - «Бозайғыр» деп атаған, оған биыл алпыс бір жыл.

Абылай хан дәуірі

Абылайдың көзге түсуі. Жиырмаға жетпеген жас Абылай хан [1] қасында Оразаулық деген сарт жолдасы бар. Есіл бойында Атығай, Қарауыл деген елге келіп, Дәулеткелді байддың жылқысын бағып, жылқышы болып жүріпті.

– Атың кім? - деп сұрағанға:

– Атым Сабалақ! - депті. Бай бәйбішесіне айтыпты:

– Өзге жалшыдай көрме, мұны, күте гөр! Бойында қасиеті бар екен. «Қалайша?» - десең, алты күн, алты түн аш жүрсе де, өз қолымен бір ас күйіп ішпейді. Және жарты аяқ ас ішсе де, сарқытын біреуге бермей, ішпейді. Және жерге бір отырмайды. Дәнеме таба алмаса, киімін шешіп, астына салып отырады. Және түзге отырғанда, ұрғашыдан да ибалы, бір қырдың астына барып отырады, не болмаса, киімін басына бүркеніп отырады. Және өзі ұйықтап жатқанда, үсті жап-жарық болып тұрады, жанып тұрған шам шырағы болса керек! - дейді екен.

Сол уақытта қазақтың жылқысын түп көтере Қара қалмақ Қатысыбан деген жау алыпты. Қазақ: «Қыл күйірық!» - деп, көтеріле атташыпты. Қаракерей Қабанбай [2], Қалжығалы Бөгенбай [3], Қаз дауысты Қазыбек [4], Шақшақұлы Жәні-

бек [5], Көкжарлы коқжал Барақ [6], Шанышқылы Бердіқожа [7], Сырым Малайсары [8], Керсей, Уақтан шыққан Сары, Баян [9], - бәрі аттанып, қалмаққа барса, қалмақ шеп құрып, айналасын көрған қылып, ішптің аузына жайнатып жасау тоғип, қыз-келіншек қойып, қазақтың батырлары жасауға қызығып шалса, ар жағында бұғып жатқан мергендері атып тастап, қалмақ қазаққа аңдырмапты. Неше күн жатып, «сасық қамал» болып, қалмақтан жылқысын айыра алмай, «өспі суға кетіп», қайтпақшы болыпты.

Сонда жылқының соңынан қалмай қуған жылқышылардың бірі Сабалақ қазақтың қайтарына көзі жеткен соң, көптен оңаша шығып, атынан түсіп, шүберек белбеуін құрығының басына байлап, ту қылып, қалмақтың қамалына: «Абылай!» - деп, жалғыз барып кіріп кетті дейді.

Қуданың күдіретінің шеберлігінің тамашасы - өзіне атса, оқ өтпейді, шапса, қылыш өтпейді. «Кірген жерін - есік, шыққан жерін тесік» қылып, жападан-жалғыз өзі қалмақтың қамалын бұзып, жылқының жусуа тезегіндей топырлатып тастаған соң, қазақтың батырлары түс-тұсынан кіріп, қалмақты жесір-жесір қылып, шауып, талап, шаш естектен олжаға қарық (ғарық) болысып қайтысыпты.

Жауды жеңіп, қоңілдері тынған соң, Арғын, Найманның батырлары:

– Көне бізден айтылмаған аруақ, шақырылмаған ұран қалған жоқ, бәрі дәнемеге жарамды. Бұл өзі жалғыз болса да, тегі, заты кім екені белгісіз болса да, бәрімізден бақ талайи жоғары, аруағы күшті екен! Бұрынғының сөзі бар еді:

«Қой асығы деме, қолайыңа жақса, сақа қой!» – деп еді. Кел, осыны хан көтерелік!–деп, азу десіп, Атығай Есенаман байдың еркесіне алып келіп, ақ отау көтеріп, алты қатып алып беріп, ақ киізге салып, хан көтерген екен.

Тобылбай бидің баласы Арыстан ақыл қолға түскенде, Келесары ханға айтқан:

Кене хан, жақсы корсен, қарашыңмын,

Жек көргенмен, өзіңнің алашынмын!

Атаңа алты қатып алып берген–

Атығай, Қарауылдың баласымын!– деп, сонда өзің өлтірткелі отырған Кене хан көзіңін жасып төгіп-төгіп жіберіп:

– Батыр, қалағаныңды ал!– деп, астына ат, жетегіне түйе, мойнына берен мылтық, қасына отыз жігіт жолдас беріп, еліне алып барғызып салған екен.

Абылай ханның қазаққа алғаш хан болған жері - осы. Өзі өлгенше, өмірі қартайғанша тұрағы Көкшетауда болған. Ол сөз де Арыстан ақынның өлеңінде бар:

Қылады Мақаржиде байлар сауда,

Топ бұзар батыр жігіт қалың жсауда.

Сұрасаң Абылайдың тұрған жерін,

Хан болды қырық сегіз жыл Көкшетауда.

Бұл Сарыарканы бұрынғы уақытта Ноғайлы билеп-төстеп, қоныс қылған екен. «Он сан Ноғай болғанда, Ормамбет би өлгенде, сол Ормамбеттің елі бір алаша тайдан бүлініпті!»– деген сөз бар. Сонан соң қалмақ билеп-төстеп, мекен қылған екеп. Қарақалмақ Қатысыбан қоңтажының тұсында: «Он сан Оймауыт, тоғыз сан Торғауыт, Аюкенін ауыр қолы» – атанған тұста,

құба қалмақтың ханы Қалдан Шерін тұсында, қалмақтың құтын қашырып, Сарыарқадан аударған, басына қара қап жаудырған Абылай хан екен. Абылай заманында сүрген дәуренді Қатақбайдың баласы - Абылайдан бұрын Адам Атаға шейін көрген емес, Абылайдан соң бұл аманғаша көрген емес.

Ғаламат он сегіз мың жан болыпты,

Бұл сөзім білгендерге таң болыпты.

Жігіттер, құлақ қойып тыңдасаңыз,

Қазақта Абылайдай хан болыпты!

– деп, өлеңге шыққан Абылай- осы.

Қазақ жұртында мақал болып қалды: «Ан алмайтын жаман құс - ат еңбегі, Абылайдан басқа төре - ет еңбегі!»– деп.

Абылайдың тұтқын болуы

Қалдан Шеріннің Сөру деген інісін жорықта кет болып, Абылай өлтірген екен. Қалмақтан шыққан Сына батыр Қалдан Шеріннен қашып, Абылайға келіп қорғалаған екен.

– Кісімді өзіме қайырып берсін!– дегенде, Абылай:

– Қолынан келгенін менен аямасын!– деп, бермей қалған екен.

Бұл туралы Қалдан Шерін қалмақтың өзінен басқа қоңтажысы болсын, Аюке болсын, - баршасына ат шаптырып, «Сүзекінің Қолы» деген қол атандырыпты.

– Коктің астында, жердің үстінде Абылай бар болса, қоймасын, ұстап алындар!– деп, және қалмақтың жайсандарына жарлық беріпті.- Абы-

лайды тірі ұстап алып келгендеріңе Аюкенің қызынан туған Топыш сұлуды қалың малсыз беремін! - деп.

Көкшетауда бүркіт салып жүргенінде, қалмақтың бір жайсаңы Абылайды ұстап алып кетіпті, жанындағы жолдастары білмей қалыпты. «Абылайды тірі ұстап, алып келе жатыр!» - деген соң, Қалдан Шерін жарлық қылыпты:

– Абылайды маған көрсетпей, жеті күн, жеті түн зынданға салыңдар, ас-су бермендер, аш сақтаңдар! Сегізінші күн зынданнан шығарып, айдалаға бір ақбоз үй тігіп, соның ішіне жалғыз қойыңдар да, бір аяқ қара суға тобықтай тоң май салып, алып барып, қолына ұстата қойыңдар! Тобықтай тоң май қара суға ерімес. Ұрттап жіберейін десе, аузына бармас. Қара болса, аяқтағы суға қолын салып жіберіп, майды аузына бір-ақ қағып қояр. Егер ақсүйек болса, аштан өліп бара жатса да, майды керек қылмас! Мұны осылайша сынайық, - дейді.

Ханының айтқан жарлығын айтқанынша қылып, зынданға салып, сегізінші күн дегенде, ақбоз үйдің ішіне жападан-жалғыз отырғызып қойып, бір аяқ қара суды ішіне тобықтай тоң май салып, апарып қолына ұстатты.

Абылай суды ішіп еді, май не ерімеді, не аузына бармады.

– Үрсем, кетпейтұғын неме едің, өпкенмен, келетұғын емессің ғой! - деп, қолындағы аяқты, - Бар ендеше! - деп, аспанға бір-ақ атты дейді.

Көріп тұрған жігіт -желеңдер Қалдан Шерінге айта барды дейді.

– Мұның затында бір асылдық бар қу екеп ғой! - дейді.

– Енді бір төрт жемдет жалаңаш қылып алып: «Ханнан жарлық болды, қарадап жабдық болды, сіздің мейманаңыз толды. Құдайдың сізге бұйырқыты жазуы осы болды!» - деп, қылышпен шабуға дүрсе қоя беріңдер! Біреуінің астына тығылып, басын көртгаса, шауып, өлтіріп тастандар! Егер сарқасқа текеше қасқайғаннан қасқайып отырып қалса, шаппандар! Тағы қайтып келіңдер, не көргендеріңді айтып келіңдер! - дейді.

Қалдан Шеріннің айтқанын түгел орнына келтіріп, жемдеттер жетіп барғанда, қаперіне дәнеме келтірместен, қабағын қағып, жасқанбастан отыра берді дейді.

– Жүрегі тас па, мүйіз бе, түсі де қашпады! - десіп, айтысып келді дейді. Қалдан Шерін тоқсан сарқардасын жиып, бәрін өзінен артық жасап киіндіріп, бір үйдің іші лық тола қатар түзеп отырып, өзі орнында отырмай, көп сарқарданың бірі есепті болып, бұлардың арасына кіріп отырды да:

– Абылайды осы үйге шақырып келіңдер, сивқайсын қағылып, орын бермендер! Қара болса: «Бос жер - босаға ғой!» - деп, босағаның қасына, оттың басына, бала күнделгі отырып өскен жеріне отыра кетер! Ақсүйек болса, баса көктей жоғары өтіп, төрден отырып, мені айтпай тапып, сұрамай білер! - дейді.

Бұлар мұнда ретін түзеп отырысып, Абылайды шақырып келіп, үйге кіргізгенде, жан жағына жалтақтап қарамастан, тақтың үсті бос тұрғанын көріп, тұпа-тура барып, таққа мініп, Қалдан Шеріннің отыратұғын орнына отырды.

Ол тақтың үстінде қалмақтың табынатуғын тасы, хандарының Құдай деп сыйынатұғын қуы болады екен де, оның қақ қасында Қалдан Шеріннің орны болады екен. Қалмақтар Құдай болмысының қасына отырғанын ауырлап:

– Ол жерге неге отырасың?!- деп, қауқылдасты.

– Бұл орын Қалдан Шеріндікі еді. Оның құты қашты да, менің аруағым басты да, өз орнында өзі отыра алмай, босып кетті. Енді бұл жерге мен отырмағанда, шайтан отыра ма?!- дейді.

Қалмақтар біріе-бірі қарасып:

– Бұл сөзге не айтамыз? «Сөз тапқанға қолқа жоқ»- деген осы екен-ау!- десті.

Сонда Қалдан Шерін өзін танып қойғанын біліп:

– Уа, Абылай, Сәру қайда?- дейді.

– Жақ тартушы көп болды, жаман аты бізде қалды!-дейді. Екінші қабат Қалдан Шерін жөне сұрады:

– Сәру қайда?- деп.

– Сәрумін деп Сәру айтпады, кеспеймін деп, қару айтпады, - дейді.

Үшінші мәрте жөне сұрады:

– Сәру қайда? - дейді.

– Көрінбеген Сәруді іздегенше, көрініп тұрған өзіңді ізде!-деді.

Қалдан Шерін саркардаларына:

– Бұл не дегені?- дейді.

– Өзің қарап отырып, тағыннан айрылып қалдың. Осы күнде тақ үстінде мен отырмын да, көп қара бұқараның бірі есепті сен отырсың. Осы сағатында басыңды алдырсам, кім менің

алдыма шығады? «Жарлық менде, жабдық сенде болды!» деген сөзі десті,- дейді.

Сонда Қалдан Шерін Абылайды пенде қылып алдырғанына, сынаимын деп орнына шығарып алғандығына пұшайман болып, ұшып түрегеліп, Абылайдың келіп қолын ұстап, жарасып, еллесіп, Топыш сұлуды Абылайға беріп, қазақтан не заманда олжаға түскен, өсіп-өнген бірталай жанды азат есепті қылып, Абылайға қосып, рулы ел қылып, көшіріп қайтарған екен. Осы күнде белгілі ата жоқ: «Кімсің?»-десе, «Төлсіңгітізі»-дейтұғындар - солардың тұқымы.

Қалмақ жұрты Қалдан Шеріннің бұл қылығын ұнатпай: «Топыш сұлуды өзіміздің біреуімізге бермей, Абылайға берді!» - деп, араз болысып, ақырында қалмақ Қалдан Шеріндей ханын өздері өлтірген.

Қалдан Шеріннің ханымы- Қарабас ханым, оған туған Айжан жалғыз. Өкесінің орнына соны сайлап, үш жылға жеткізбей, екі көзінен айырып, соқыр қылып, қаңғытып қоя берген. Люкенін қызынан туған: Қырғын, Күш деген екі бала Абылайды жезде көріп, Топыш ханымды ана көріп, бірнеше үй өздеріне ерген қалмақпенен Абылайға келген. Сонан соң қалмақ бүлінген, ақырында шүршітке қарай ауып кетіп бара жатқанда, балалары жылағанда, айтады дейді:

*- Қу, мұрдар, неге жылайсың,
Сорқара, Сортың бар ма?
Сөрелеп жсайған етің бар ма,
Көнек, Долағайың бар ма,*

Көнекте тұрған қымызың бар ма?!- деседі дейді.

«Сорқара, Сортъ»- деген, «Көнек, Долағайт»- деген Сарыарқаның сауырысы, шөбі шүйгін жерлері болса керек.

Абылай тұсындағы заң-жоралғылар

Абылай ханның хан болып, дәуірі жүріп тұрғанда, құнға кесім қылдырған, тамам талас сөздің үстінен қаратып, бітім айтқызып билік қылдыратұғын Баян Күлік Шобалай баласы Жаңа батыр би екен. Бұл кісінің құнға қылған кесімі: қара күн-жүз жылқы, он екі жақсы. Сүйек құны - елу жылқы, алты жақсы. Өнер құны - тоқал күн болады, тоғыз жақсы. Жақсы дегеннің басы - жетім, қалы кілем, қара нар. мылтық сондаймен тоғыз болады. Ұрғашының құны, еркектің бір көзінің құны: елу жылқы, алты жақсы.

Аттың құйрығын кескен ұрыға бір жылғаша билік айтпайды екен, босаға күзеттіреді екен. Босаға күзеттіргеннің мәнісі, сол атының құйрығы кесілген үйден бір жылғаша кісі өлсе, ат құйрығын кескен ұрыға кісі құны тарттырады екен. Шідер ұрлаған ұрыға, шідері қайыс болса, үш атқа үш балағын салып, үш ат үзіп кете алмаса, ұрыға үш ат айып салады екен. Бірсудің малын ұрлап жеп қойған болса, ол ұрының мойнына арқан салып, мал иесінің қолына береді екен. Мал иелері атқа мініп алып, тақымына салып сүйрей жөнеледі екен. Өлшеулі жер болады екен. Мерзімді соған шын тартылсын деп бұйрық қылады екен. Бірінен

соң бірі кезекпенен үш кісі үш басқа тартады екен. Өлсе, өліп кетеді, өлмесе, өлмей қалғанды салауат деп қоя береді екен. Солай тартқанда адамның мойны жарты кез ұзарып кетеді екен дейді. Ойнас қылғанды, мойнынан арқан тағып, қырық қысырақтың құйрығына байлап қоя береді екен. Сонан соң жылқы үркіп сүйретіп, быт-шыт қылып өлтіреді екен.

Бұрынғы уақытта өрнекті хан, үлгілі билердің тұсында барымта бар екен, ұрлық атымен жоқ екен. Ел шауып, олжалап, қыз болсын, қатып болсын алады екен. Ойнас деген нәрсені білмейді екен. Мұндай жамандық қылғанды қара есекке теріс мінгізіп, мойнына құрым киіп із ілдіріп, ақырында барып, мойнына арқан тап ұмыс өлтіреді екен. Бір тоқтының дауы болса, бір тап ел түгелімен атқа мінеді екен. Тайлы-таяғына шейін қалмай шығға жүреді екен. Өтірікке жүрмейді екен. Онан соң бұлардың даулы кісінің елі де түгелімен тайлы-таяқтысына шісіп қалмай атқа мінеді екен. Екі жағы екі түйе бастатқан тоғызды заманындағы билердің босағасына алып келіп байлайды екен, араларынан дау шыққандығының айны деп.

Сонда ұры мойнына алмаса, көрген билген ешкім жоқ болса, жанға салады екен. Жан берсін, жан бермесе ұры болсын дейді екен. Сонда мал иесі ел ішінен ұры шыққан таптан бір адал сенімді кісіні ұстайды екен. Онда ол жанға ұсталған кісі өз руынан үш сенімді кісіге жабысады екен: “Менің алдымда пәленше мен түгенше жүрсін, - деп, - сонда шығамын, өйтпесе шықпаймын”, - деп. Егер де сол тоқтыдан

мал иесінің ұры деп жабысқан кісісі ақ болып, шындығы білініп адалдыққа айналса, шын көзі жеткен соң ұры деп өлтіруге бермейді екен. Жанға ұсталған кісіні тірідей арулап жуып, ақ кигізге орап моланы үш айналдырады екен. Алдымда пәленше жүрсін, түгенше жүрсін деген кісілері алдында солар жүреді екен. Жанға өтулерінің үлгі-өрнегі осылай болады екен.

Бұл заманда қозы жаурын, қой бұтты, қуық басты, үрген қарын сықылды домаланған билер жанға салған болады. Мешітке кіріп, аят оқып жан бердейді. Ант айттыратұғын молла жиырма тиын күміс жан садағасы деп береді: “Тақсыр, жегеннің ішінде өзіміз де бар едік. Бұл заманда кемдігін кім беріп жатыр деп жүре береді.

Қазыбек би елшілігі

Абылай хан қазаққа хан болып тұрған күнде Қалдан Шерінге елші жіберген екен. Сонда Қалдан Шерін ханымы Қарабас ханымға:

– Қазақтан елшілікке келгендерді аралап көріп, ішінде бітім алып қайтуға тұрарлық кісісі болса, сынап, маған алып кел! Бітім алып қайтуға тұрарлық кісісі жоқ болса, мені көрсетпей, қайырып жіберіңдер! Жөні түзу, сөз билерлік біреуін жіберсін! - деп, - деген соң

Қарабас ханым төрт кісіні таңдап, Қалдан Шерінге алып барды дейді: Бірі - Қаз дауысты Қазыбек, бірі- Айдабол баласы Тайкелтір би, бірі- Балта керей Тұрсынбай, бірі - Шар жетім Шақшақ Жөнібек.

Сонда Қалдан Шерін ханымынан сұрапты:

– Үларды не сынмен алып келдің?- деп. Сонда Қарабас ханым айтты дейді:

– Мынау отырған Қазыбек ұйықтағанда, екі қолып екі жаққа, екі аяғын екі жаққа жіберіп, көрген төстіктей жатады екен. Оның мәнісі, дүшпелің төрт бұрышын тірей туган ұлмын дегені. Қара бақайына шейін күт екен, өлгенде, қиуалаған жерін басып өткен ел бай болар!- дейді. - Мынау отырған Тайкелтір кішкене тілінінің ұшы екі айырыла біткен екен. Өнері қара санып келеді екен. Айыр көмей, темір жақтың өзі екен. Екі жақты, бір тілдіге сөз бермейтіннің өзі екен дейді- дейді. - Мынау отырған- Балта керей Тұрсынбай құлағы жоқ шунақ, құйрығы жоқ шопақ екен. Ерлігінен де міні жоқ, еңбектілігінен де міні жоқ. Жалғыз-ақ айыбы жауы жел-көспіде екен, онан басқа қорқар нәрссесі болмаса керек дейді,-дейді. -Мынау отырған Жөнібек, екі аяқты, бір бастының сырттаны екен, өзінің оққатары бар екен. Күнінде ыңырашағыңды отқа жағып, бақайшағыңның майын шағатұғын осы екен дейді,- дейді.

Сонда Қалдан Шерін:

– Мұны осы жерде өлтіріп тастасақ болмай ма?- дейді. Сонда ханым айтты дейді:

– «Ханның ақылы баланың шөметейімен бір бае!»- деген осы екен-ау. «Қазақ, Қалмақтың тыныштығы болсын!»- деп, - елші жіберсін!»- дейсің. «Келген елшіні өлтірсең, қайтседі?»- дейсің. Осы отырған төртеуі дүниенің төрт тіреуі сықылды кісі емес пе?! «Атса, мылтық өтпейтұғын; шапса, қылыш өтпейтұғын; отқа салса, күймейтұғын; суга салса, батпайтұғын»- деп, осындай жандарды айтады депті,- дейді.

Қалдан Шерін сонда бұл төртеуіне, ер басына тоқсан жесірді долгсыз берген екен. Бұрын қазақ, қалмақ арасында шабыншылықтарда түскендерді мал беріп, сатып алады екен. Бұл жолы бұлар сатусыз алып қайтты дейді. Сонда бір келіншек қатын Қазыбекке:

– Би ағалар-ау, мен қалып барамын!- деген соң, Қазыбек Қалдан Шеріннен сұрап алған екен дейді.

Жәнібек батырдың түсін Абылайдың жоруы

Абылай хан Қара қалмақ Қатысыбанға қол жиып, шеру тартып барғанда, қалмақтың ханы Абылайға кісі салды дейді:

– Абылай мен екеуміздің таласымыз дін емес, дүние ғой. Дүние үшін жұртымызды қырылыстырмайық. Мен жекпе-жекке өзіме қараған қалмақтан бір сырттан тауып шығарайын, Абылай да өзіне қараған қазақтан (елінен): «Осы сырттан-ау!»- деген біреуін таңдап шығарсын! Менің кісім Абылайдың шығарған кісін күші асып, өлтіріп кетсе, малдан, жаннан Абылай безіп шықсын, біз олжа қылайық. Абылайдың кісісі менің кісімді күші асып, өлтіріп кетсе, малдан, жаннан қол жуып, екі қолды төбеге қойып, біз шығалық. Абылай олжа қылсын! Уағда осы болсын!-деп.

Абылай хан:

– Жарайды, болса, болсын!- депті.

Қалмақтың бұрыннан белгілі бір сырттаны бар екен, жолбарысты құйрығынан ұстап алып лақтырады екен және жерге бір-ақ қойып

өлгіретуғын күші бар екен. Абылайда өйтіп сыналған белгілі сырттан жоқ екен. Өзінің сынауы бойынша, Шақшақ немересі Жәнібекті шығармақ болды дейді. Жәнібектің туған шешесі Есім хан өлтіретуғын Тұрсын ханның қызы екен. Ташкентті шапқанда, Шақшақ батыр Есім ханның батырының басы екен. Тұрсын ханның бір қызын Есім хан баласы Жәңгір ханға олжалап алып бергенде, бір қызын Шақшақ батыр баласы Қошқар батырға олжалап алып беріп, Жәнібек сонан туып, сонда Жәнібектің шешесі Абылайға айтып тапсырып қосқан екен:

– Аттың сырттаны жауһарлысын үш жыл ідетіп, зорға таптым. Ағаштың сырттан жауһарлысын үш жыл тарап зорға таптым. Адам сырттағын мырза Құдай бір күн төсекте жатқан түсімде берді. Осы жолы алып барып, ненің сырттаны болса да бір айкастыр! - деп.

– Ертең қалмақтың сырттаньына сен шығамсың! - деп, оған айтып қойды дейді.

Сол түнде жатып, Жәнібек бір түс көріп, түсінен шошып оянып, түн ішінде қосын жығып, еліне қайтпақшы болып: «Ханға айтып кетейін!»- деп, жетіп келсе, Жәнібектің түсінен қорқып оянганын хан да түсінде көріп: «Маған келмей кетпес-ау!»- деп, басын көтеріп, тосып отыр екен. Таң жаңа сәуле беріп, ондағы мұндағы көрінерлік мезгіл екен:

– Батыр, жай ерте келдің бе? Асып-үсігіп бір пәрседен қысталып жүрсің бе, немене?- дейді.

– Тақсыр, бір жаман түс көрдім. Сол түсімнен қорыққаннан: «Осы жолы өліп кетсем, тұқымсыз кетермін!»- деп, қайтуға ыңғайланып, сізге біл-

діріп кетейін, - деп, жүрегім аузыма тығылып, әрең келдім, - дейді.

Хан сонда атшысын «Шыйеш»- дейді екен:

- Шыйеш! Мирақор!- деп шақырды, атшысы:

- Алдияр, тақсыр, - деп, жетіп келді.

- Уа, менің қарт Бөгенбай берген Нарқызыл жирен атымды есіктің алдына алып кел!- дейді.

Ханды онан басқа ат көтеріп жүре алмайды екен. Мирақоры атты есіктің алдына алып келгенде, Жөнібекке:

- Жай қолыңды! - дейді.

Жөнібек қолын жайып, ұшып тұра келгенде:

- «Жақсы түске де садақа, жапан түске де садақа»,- деп еді. А, Құдай, осының түсін мен неге жорысам, сен соған қабыл қыл! - деп, жирен атты: «Түс садақасы»- деп айтып, жалма-жан сойдырып, талатып жіберді.

- Айт, батыр, енді түсіңді, - дейді.

- Түсімді айтсам, тақсыр, қалмақтан жекпе-жекке пәленше деген жайсаңы шықты да, бұл жақтан мен шықтым. Екеуміз шартпа-шұрт болып қалғанда мені ол найзамен шаншып түсірді. Кеудеме атша мініп, тамағымнан кесуге ыңғайланғанда: «Енді бауыздап тастайды-ау!»-деп, кеудеме көз салсам, қарасам, оң емшегімді бір айдаһар жылан еміп жатыр екен, сол емшегімді бір айдаһар жылан еміп жатыр екен. Шошып, ояна келсем, түсім екен. Көрген түсім осы, - дейді.

- Түсің түс-ақ екен: мұнан жақсы түс бола ма?! Түсіңде сенің шаншып түсірген болса, өңінде

оны сен шаншып түсіреді екенсің. Түсіңде сенің кеудеңе ол мініп жүрген болса, өңінде оның кеудесіне сен атша мінеді екенсің. Түсіңде сенің тамағыңа ол қылып даярлаған болса, өңінде оның тамағына сен қылып даярлайды екенсің. Оң емшегіңді еміп жатқан айдаһар жылан - өзінен туып, үстіңе бала ойнақтайды ексіп, өзі асқан айдаһар ер болады екен, батыр атанады екен. Сол емшегіңнен айдаһар еміп жатса, өзінен бір қыз туып, онан туған жисен о да айдаһардай ақырып туады екен. Ұлдан туған ұрпағың, қыздан туған жисің тұлпар мініп, ту ұстай туады екен. Осынша өсіп-өнейін деп тұрсың. Сен қалай өлесің, бар, жекпе-жекке кіре бер. Жүсіп пайғамбардың түсі болсын да, Жақып пайғамбардың жоруы болсын!- дейді.

Хан түсін қолмен қойғандай жорыған соң, бір жағынан атын сойып таратып жатқан соң, Жөнібектің қорқынышы қашып кетті, жүрегі тасып кетті, қайрат-қуаты бұрынғысынан да басым болып асып кетті. Сол жерден атын алдырып мініп:

- Жекпе-жек! Жекпе-жек! - деп айғайлап шыға шапты дейді. Қалмақтың жайсаңы құты қашып, аяғын төлтіректеп басып, найзасын қалай толғарын білмей, өзінен-өзі қалбалақтап, еасып, айқасып қалған қарсаңда Жөнібек батыр шаншып түсіріп, үстіне аттай мініп, тамағынан қылышты тигізер тигізбесте шалқасынан жатқан қалмақ:

- Тоқта! - дейді.- Түнде сен де көріп едің, мен де көріп едім. Сені мен алып едім-ау, табанымның астына салып едім-ау! Сенің түс жорұшың

жақсы жорығандықтан, менің түс жорышым ретін тауып айта алмағаннан алып кеттің-ау! – дейді.

Сонда Жәнібек басын кесуге қимады, қолынан ұстап жетектеп, Абылай ханға алып келді. Өзі өскен-өнген жан екен, он бір ауыл екен. Сол он бір ауылға тимей, өзге қалмақты тұттай жалаңаш тонап алып, олжа қылып қайтыпты дейді. Жан болса осындай болсын.

Абылай аспас Арқаның Сарыбелі [1]

Абылай хан Алатауға жорыққа бара жатып, қаракесек шаншар деген елдің бір ұлы жиын – асына кез болды дейді. Сонда ол аста ішкен мас, жеген тоқ, ерігіп тұрған Шаншардың жел бастары аңыз қылысты дейді.

– Ханның басындағы бөркін біреу қағып түсірсе, хан хандық қылып қандай қаһар қылар еді, – дескенде, Қаз дауысты Қазыбектің інісі Мертандайлы Балапан:

– Оны құры айтып қойғанша көру керек, – деп артынан барып аңдаусыз, абайсыз тұрғанда ханның басындағы бөркін шыбықпен қағып жерге түсіріпті. Хан қаһар да қылған жоқ дөңеме деген де жоқ.

– Бүгін ішкен мас, жеген тоқ, кімде ес бар дейсің деп, хандық қылды. Жерге түскен бөркіті басқа алып киюге жарамайды деп, қалған жерде қалсын деп, бөркіті жерден алдырмады. жүре берді, – дейді.

Күндерден күндер өтіп, ол ұмыт болып кетіп, Қызылжар базарында қаракесек сүйіндіктің базаршысы көтеріле Қызылжарға базарлап

баратуғын болып, көп базаршы барғанда, өкпесі – кегі баяғы бастан бөркіті қағып түсіргендік болып, Қаракесектен бір кісіні, төртуылдан бір кісіні ұстап алып қалып, екеуін тіріден көрге алып тастады.

Сонда Қаракесектен алып қалған кісісі Қаз даумсты Қазыбектің немересі, Қазымбеттің баласы Жанай екен.

Төртуылдан алып қалған кісісі Ботақан екен. Абылай хан екеуін тірідей көрге салдырып, үтіске келді. Ханымы айтты:

– Төре, көп кешігіп қалдыңыз, қайдан келдіңіз? – дейді.

– Ботақанды тірідей көрге салдырып келдім, – дейді.

Ханымы айтты: – Бұл Орта жүзден бізге дым бұйармаған екен. Шығарыңыз көрден Ботақанды, – дейді. Абылай бір кісіні жіберді.

– Көрден шықсын, – деп. Бұл кісі барып Ботқанға айтып еді. Ботақан:

– Шықпаймын, – деді.

Жіберген кісісі Абылайға қайтып келді. Ботақашымын шықпаймын дегенін айтып келді. Абылайдың өзі келді, иінінен тартып шық деп еді. Ботақан:

– Өлгенде жататуғын көріме тірідей жаттым. Осы менің өлгенім, енді тірі болып жұрт көзіне көрінгеннен, өлгенім артық, – деп. Ыза бойына сыймай долданып, жүрегінің басынан тарс етіп жарылып, өліп кетті, – дейді.

Бұл хабарды естіген соң, Орта жүз намыстанды. Сол күнде Қазыбек өлген екен де, Қазыбек баласы Бекболат алпыс бестегі күні екен,

Едігенің қыстауы Жақсы Далба – Қарағайлы бұлақта, Бекболаттың қыстауы Жаман Далбада – осы күнгі Батырдың Бейсені қыстап отырған жер екен.

Бекболат пен Едіге атқа мініп, бес мейрамды жиды дейді. Абылайды шабамыз деп, үш мың кісі жиылып, жүруге бет түзепті. Сонда Бекболат пен Едіге күлік Жөнке батырға кісі жіберді дейді. Даудың алды болып, алдымызға түсіп жүрсін деп. Сонда күлік Жөнке батыр өзі жүрмеді, баласы Жанакты жіберді дейді:

– Ханын жаулаған қалмақ оңбас, ханын шапқан қара оңбайды, – деген. Бекболат пен Едігеге сәлем де, Абылаймен жарассын, арашашы бол, – деп, қосты дейді.

Сонда мейрам болып атқа мінді. Үш мың кісі қол келеді. Ішінде Алтай Жәнетөді батыр бар. Айдабол Олжабай батыр бар. Тағы сондай атақты батырлар бар деген соң, керей, уақ, үркіп ішке түсіп кеткен екен. Сонда үйде отырып Абылайдың ханымы айтады:

– Абылай хан, дөнеме білдіңіз бе?

– Не білейін, – депті.

– Білмесеңіз, Қаз дауысты Қазыбектің аруағын шақырып, баласы Бекболат атқа мінді: «Осыдан Абылайдың басын алмасам, қатыншы ат көгіне салмасам, қара қазанын қақ жармасам, әкем Қазыбектің аруағы өзімді ұрсын» деп қарғанып, атқа мінді. Ашулының алдында тұрма деген, көшіңіз, қара қазанды асулы бойымен жұртқа қалдырыңыз. Өздері келер де, даяр асулы қазанға тамақ қылып ішер. Ішінен дәм таттық қой, не жазығы бар мұның деп жаруға көзі қимас, батылы бармас. Сонан соң,

қара қазанын алдық қой деп, ашуы басылар да көңілі тынар. Спыр атаулыны үш мың кісіге шық боларлық қылып жұртқа тастап кетіңіз, Батырлары туын қандасын, мәре-сәре болып тамаққа тойынсын. Бір күн қарны ашқаннан қырық күн ақыл сұрама деген бар ғой және иш атасын танымас деген де бар. Қарындары тойған соң, ақылдарына түсіп, сіздің хандығыңызға, өздерінің қаралығына көзі жетіп тоқтар, – деген екен.

Абылай хан ханымының тілін алып, қара қазанды асулы бойымен жұрттың қалдырып, үш жүз сиыр да қалдырып, Көкшетаудан үш күндік жерге үркіп барып отырды дейді.

Сонда көшкенін, үріккенін қайдан білсін, үш мың кісі Абылайдың көшкен жұртына келіп басып, Бекболат келіп ат үстінен асулы қазанға найзасын шаншып тұрып сөйледі дейді:

– Уа жұртым – дейді – Абылай ханды құдай тек жаратқан жан емес. Қарандаршы үйден шыққанда үш ойым бар еді: Абылайдың басын кесем-ау, иә болмаса қатынын ат көгіне салсам-ау, иә болмаса қара қазанын олжаласам-ау, – деп едім. Міне, енді қара қазанын асулы бойымен қалдырғаны – менің ойлаған ойымды әбден білгендігі. Қанша айтса да құдай артық жаратқан жап-ау. Енді мен сертіме жеттім, ана сиырды қиратып сойыңдар, аппақ майға тойыңдар. Туларыңды қандаңдар. Елші жіберейік, құдай ұшпаса жарасып жадырап қайтамыз, – деп, сөзді осыған қойды дейді.

Сол қазанды Бекболаттан соң Тіленші асқанын көрген жан сөйледі. Тіленші биге Абылай-

дың қалмақ қатынының баласы Шама төре қара нарға халы кілем жауып келіп, Қазыбектің әуағына байладым деп сұрап алып, қазан соның қолында қалды дейді.

Қош, Бекболат пен Едіге Абылай ханға елшілікке орманшы ақсары Шотананы жіберді:

— Саған сөзді үйретейік пе, өзін сөйлеймісің, — дегенде, Шотана батыр айтты:

— Екеуің көп үйретсең, отыз ауыз сөз үйретерсің. Ол таусылған соң, не қылмақшымын. Аузымнан не шыққанын қайтып келген соң, өздерің естірсіндер, — деп жүре беріпті.

— Шотана батырдың қалпы қандай кісі екенін айтып берейін:

Қызылтауда Шотана тасы деген тас бар. Шотана батырдың үйі сол тастың түбінде отырғанда қорадан екі өгізін түнде ұры ұрлап кетіпті. Алакеуімнен түрегеліп, өгізді ұры алып кеткенін біліп, Шотана батыр тастың басына шығып айғай салыпты:

— Тастап кет менің өгізімді, атым Шотана, жердің тесігіне тығылсаң да қоймаймын, — дегенде, алған ұрылар Түндіктің өзенінен асып барады екен. Артымыздан қуып келіп қалған екен ғой деп қашқан екен.

Шотана батыр Абылай ханға барып, аман есен қайтып, Бекболат пен Едігенің алдына келді.

— Не дедін, — дегенде айтқаны:

— Бекболат пен Едіге жіберді. Мейрам болып атқа мінді. Үш мың кісі қол келді. Бұрынғы әулие өткен ата-бабамыз айтқан екен:

— Дүние бұзылса Бұхарға сияды, Бұхар бұзылса дүниеге сыймайды деген екен. Бұхарға

сыймай жалаң аяқ, жалаң бұт келген сарт Сариларқаға сыймайын деп жүр ме, Ботаканның күшіп берсін. Жанайды байлаудан босатсын. Мың кісінің жолына жетім бастатқан тоғыздан берсін. Мың кісінің жолына түйе бастатқан тоғыздан берсін. Мың кісінің жолына мың ат, мың шапан берсін. Айыпты хаң боламын десе, тұрысатын жерін айтсын, ұрысатын ерін айтсын. Айыпсыз хан боламын десе, хандығы жарай ма, қарашы деген олақ емес пе? Олақтың ойнағанына шыдай алмай құлаған жар неге пана болмақшы, дедім. — дегенде Бекболат сүйсінгеннен:

— Айтқан аузыңнан айналайын, сені көтеріп тапқан қатыннан айналайын, — депті.

— Не дейді, не дейді дегенде:

— Ертең Жолдызектің бойына келсін. Екеуіміз екі жағына түсейік дейді, — депті. Сонда Олжабай батыр:

— Мені бар ма деп сұрады ма? — депті.

— Сұрады, бар дедім, — дегенде:

Енді ол сарт бізбен қарсыласып жаулауға жарамайды. Алтын қапалы қорғанды бұтатқын жолда, сырм Малайсары да бар еді, шапышқылы Бердіқожа да бар еді, тарақты Байғозы батыр да бар еді. Қақпасын қалайы меп қорғасынға мысты араластырып құйған екен. Жалғызының қолы баптаған. Сонда мен туымды Абылайға «мә» деп бере салып, қақпаны шапқылағанымда саз балшық пен жаңа илетеп қамырға кіргендей кірген. Сонда Абылайдың түріне қарасам, қалшылдап, дірілдеп тұр екен.

– Мына қаруын жауласып кетіп өзіме жұмсаса, мынау жан шыдатпайды екен-ау деп үрейі ұшып кеткендігі сондай, бізбен қарсыласатын онда әруақта жоқ, – депті.

Жолдыөзектің ар жағынан Абылай қолы келді. Атығай, Қарауыл, өзінің төлеңгінінен басқа бөтен дым жан жоқ.

Бер жағынан Бекболат, Едіге үш мың кісімен келіп еді. Самсаған сары қолдан бөлініп екі кісі келе жатыр. Ар жағынан біреуі Абылай, біреуі балта керей Тұрсынбай батыр келеді. Сонан соң, бұл жақтан Бекболат пен Едіге атқа мініп алдынан шықты. Сонда Күлкенің Бекшесі оғын құралайдың көзінен тигізетұғын мерген екен. Мылтығының сирағын құрып, Абылайды нысанаға байлап тұра қалды дейді. «Бұл сартты бірақ атып жоқ қылып тастайын» деп. Білтесін тұтатуға келтірмей Жәнке батыр баласы Жанақ жүгіріп келіп Бекше мергеннің қолынан мылтығын жұлып алды.

Не қылып, не қойғанның бәрін Абылай көріп тұр. Ол жақтан екі кісі – бірі хан, бірі батыр. Бұл жақтан екі кісі – Қаракесек, Сүйіндіктің екі биі төртеуінің бас қосқан жеріне көлденеңнен Көтеш ақын барып, оларды сөйлетпей өлеңді гүлетіп қоя беріпті:

Абылай, Ботақанды сен өлтірдің,

Есіл ер жазығы жоқ неге өлтірдің.

Хан басың қарашыңмен даулы болып,

Үстіне ақ ордаңның қол келтірдің.

Абылай күйіп кетті салған қалаң,

Мейрамға не еді сенің жасақан жалаң.

*Жанайды дәл бүгін күн босатпасаң,
Болады ертең жесір қатын-балаң.*

Сонан соң, кінәласқан да жоқ, айтысқан да жоқ. Ханы қарашасымен жарасып, бұл барған-барудың не көңілдегісін қылып, сөйтіп қайтарған екен. Сонда Абылай сұрапты:

– Мылтық құрған кім еді? – деп.

– Құрған Бекше мерген, – деген соң,

– Талай жорықта бір торсықтан малта жесіп жүрген жолдас еді. Кісіні кісі жоқ жерде-ақ өшімге қия береді екен-ау, – депті. Оның мылтығының аузын қырсық бассын деп, мылтығының аузына бір түйе байлады, – дейді.

– Жүгіріп келіп ұстай алған кім? – дейді.

– Жәнке батыр баласы Жанақ, – дейді.

– Тегін кісі Жәнке батыр бола ма? Олар құдай құшап койғандай жаратқан шын би ғой. Бала-сын арашашы болсын, – деп қосқан ғой.

Ас берілгенде Жәнке батырдың босағасына түйе бастатқан тоғыз байлансын және қаралы үште шаншылған найзаны (жыл толғанда) жылын бергенде Жанақ сындырсын, бір ат, шапан Жанақтың өз жолы болсын, – деп.

«Абылай аспас сары бел» атқа ілінген жері осы екен.

Абылай «үш нәрсе арман болып, қолымнан кешпей, құр ойымда кетті, – деген екен. – Бірі – ақ боз аттың құнын ердің құны қылмадым. Мылтығын құралайдың көзінен өткізетұғын мергеннің құнын екі ердің құны қылмадым. Бірі еткіші мен ұстаның құнын қатын құны болсын деп бұйрық қылмадым...»

Бұрынғы заманшың адамдарының қандай екенін танытуға сөйлеген сөз

Күлік баласы Тілеуімбет, мұнан туған Күнту,
мұнан туған Жанайдар.

Бұл Жанайдар Абылай хан заманында
жас бала, жұрт аузында «Жақсы Жанайдар»
атанған.

Сол замандағы Инжарәй Шәріп [1] ханы
арқадағы Абылай ханға елші жіберген:

– Май қатығын тауып берсін, – деп. Сонда
Абылай хан күлік Жәңке батыр биге кісі жі-
берген:

– Бір ауыз сөзіме жауапты түзу тауып бере-
рлік жан тауып жіберсің, – деп. Сонда Жәңке
батыр би өзінің сынына келгендіктен он төрт
жасар бала – Күнту баласы Жанайдарды жібер-
ген. Сонда Жанайдар Абылай ханға:

– Алдияр, – деп кіріп барғанда, отырғызба-
стан сұраған:

– Балам, май қатығы не болады? – деп. Сонда
Жанайдар кідірместен жауап қайтарған:

– Бұрынғылар айтпап па еді, халық айныса
хан түзейді, май айныса түз түзейді. Халық қа-
тығы ортасындағы ханы болады да, дүниедегі
төмем тамақтың дөмін кіргізетұғын май қатығын
түз – дағы, тақсыр, деген.

Бұл сөзден Абылай хан білгені: Бұқар ханы-
ның – өзінен түз сұратқандығын. Үш жүздің
баласы қазақтан түйе жидырып, қырық би және
Жанайдарды атшы қылып қосып беріп, көп түз
тиеп жіберген. Барған қырық биді Бұқар ханы
сыйлап күтті.

Қайтар кезі болғанда Бұқар ханы сұрады:

– Абылай артық па, мен артық па, – деп. Қы-
рық би айтты:

– Сіз артықсыз. Сіздің тегіңіз де асыл, сіз-
дің жеріңіз де асыл, өзіңіздің асылдығыңыз
Бұқардай шөберде, алтып тақтың үстінде, са-
рыала алтыңға малынып отырсыз. Жеріңіздің
асылдығы сіздің жеріңізде етікпен намаз оқуға
жарайды десті. Бұқардың ханы сұрады:

– Абылайдың осы отырғандарыңыздан басқа
жіберген кісісі бар ма еді? – деп.

– Қоста бір атшы бала бар, он төртте, – дейді.

– Ендеше соны шақыр, – делі. Шақырып
келді.

Бұқар ханы айтты:

– Әй, балам, мен артық па, Абылай артық
па? – делі. Бала айтты:

– Абылай артық, – делі. Бұқар ханы:

– Абылай менен қалайша артық болады? –
делі.

Бала айтты:

Абылай атасы садағын сағымға қотерткен.
Шұрдаң пайда болған. Сіздің атаңыз Ақмаңғыт,
Тоқмаңғыт. Біздің қазақтың балалары ойнаған-
да: «Маңғыт, аузына санғыт», – деп ойнайды.
Түбі – тегің Маңғыт жақсы болатұғын болса,
ауызға өй деп алынбас еді.

– Балам, Абылайдың тұрған жері асыл ма,
менің тұрған жерім асыл ма? – дейді.

– Сіздің өзіңізден Абылайдың өзі асыл,
жеріңізден жері асыл. Сіздің жеріңіз асыл
болатұғын болса, суды Самарқандан алдырып
інер ме едіңіз, түзды Сарыарқадан сұратар ма
едіңіз? Абылайдың тұрған жері – Сарыарқа, екі
басса бір бұлақ. Ағар суы бал татиды, ақ шабағы

май татиды. Екі басса бір түз. Бір үйінен бір үйі түз сұрамайды, – дейді.

Бұхардың ханы сөзін риза болғандықтан, қырық биге сыйлап бергені жалғыз балаға бергеніне тең болыпты.

Баланың «жақсы Жанайдар» атанған жері осы. «Таудай талап бергенше, бармақтай бақ бер» деген осы. Бұл Жанайдар бір жақтан үйіне келсе, бәйбішесі бір еркек бала тауып, бесікке бөлеп жатыр екен.

– Қатын, қатын кеудесін ақырын, бос таңа гөр. Кеудесі толған Алланың зікірі екен, – депті. Сол баласының аты Өтеміс болды.

Өзін Жәңке батыр өмірінде үйге отырғызбапты. Үш жүздің ортасында болған бас қосылған жиынға айдапты да отырыпты. Қайда барса да шешендігімен суын сүт қылып алып келе береді екен.

Бір жиын топта қуандықтан шыққан Байдалы би Жанайдардың сөзіне сөз тауып айта алмаған соң, кемітуге:

– Осы неменің әкесінің аты Күнту ма еді; Қиту ма еді, – депті. Сонда Жанайдар:

*Ерім бар-ды ыңырышақ,
Атым бар-ды тобырышақ.
Әкем аты Күнту болсын,
Қиту болсын,
Оның маған не керегі бар?
Ақылым бар бір құшақ, –*
деген екен.

Құдай рақмет қылсын «жақсы Жаңайдарға».

Шанышқылы Бердіқожа

Абылай хан заманында шанышқылы Бердіқожа [1] батырды жерге таласып кектесіп жүріп руы аздығынан өштескен дұшпан – өсіп-өнген рум-туғаны көптігінен ұстап алып өлтірейін деп жатқан екен:

*Туысқаны аз елдің ерлігі зая,
Тілеуқоры жоқ ердің еңбегі зая.
Екіден кіші балам,
Ержеткен соң бәлем,
Қаратал Қояндыға қосыңды тая, –*

деген екен. Сол айтқаны айтқандай болып, екіден кіші, үшінші баласы ержетіп, ат арқасына мінген соң, әкесін өлтірген екі ағайынды иемес екен, сол екеуінің бірін Қаратал Қояндыда өлтіріп, бірі қашып, «бұл Арқада болсам, мені тірі қоймас» деп, Бұхар кеткен екен. Соны қоймай қуып барып, сол Бұхарда жүрген жерінде өлтіріпті. Бердіқожаның жоқтаған жоқтауында айтылған екен:

*Мінгені Бердекемнің қара ала аяқ,
Жау, шіркін, кіселепті-ау аямай-ақ.*

Бердіқожа батыр балаларын сынағанда үл-ләннәша сынайды екен. Үйелмелі-сүйелмелі үш баласы болыпты, бір-бірімен тетелес туған. Бір пышақты сабып жерге тірсіп, ұшын жоғары қаратып, балаларына:

– Апа жақтан домалап келіп мына пышақтың үстінеп өтіндерші, – дейді екен. Үлкен екі баласы домалап келуін келіп, дәл пышаққа жақын келгенде, тайқып-жалтарып аушайды екен. Екіден соңғысы пышақпен жұмысы жоқ,

жалтармай-бұлтармай аунайды екен. Пышақты өзі жалтартайды екен.

Өзін жау өлтірерін білген соң, жолдасына айтқан екен:

– Жау жерінде қалдым ғой, менің сүйегімді алып кете алмассындар, бір бармағымды кесіп алып, маңайлас жерлеріңе көм де, соған там салып, «Бердіқожа тамы» атандырындар. Мені есіне алғандар дұға қылып өтер, – деп.

Дағанделі өзенінің жағасына там салыпты, шошақ мола күні бұл күнгіше құламай тұр деседі. Дағанделі өзені Қарқаралыға қараған елдің шетінде, Көкшетау, Дуана тауларынан көрініп тұрады, – дейді.

Жүргіншінің қара жолының үстінде, Жетісуға барғандар Қозы Көрпеш – Баян тамын көрдік, шанышқылы Бердіқожа батырдың тамын көрдік деседі.

Тауыңның Арқар деген аты Құлжа,

Жігіттер атқа түйе тегін олжа.

Хан Абылай аттанады дегенді естіп,

Келіпті шанышқылыдан Бердіқожа!

– деген батыр осы.

Кенесары - Наурызбай хақындағы әңгімелер

Ең алғаш қазақ халқы орысқа қарап, дуан аузы ашылғанда Шоң би [1] аға сұлтан - дуан басы болған. Шоң би өлген соң, Шорман [2]-аға сұлтан болып сайланып шығысымен үйіне барып өлген.

Шорманның сүйегі Ереймен тауының сыртында көмілген. Ол жер Шорман тамы аталып

көмілген. Кенесары – Наурызбай [3] көтерілісі аға сұлтандарды апалаң-топалаңын салған. Сонан кейін Баянауылда Поштай деген адам аға сұлтан - дуан басы болған да, Қараөткелде Қоңырқұлжа деген аға сұлтан - дуан басы болған. Кенесары Қараөткелге өрт саламын деп қамағанда, Қоңырқұлжа қарсы тұрып ұрыс-соғыс қылған. Ақтау, Ортауда Кенесары мен Қоңырқұлжа тағы көрсиласып соғысқан. Қараөткелді қамағанда Кенесары күлдір-мамай деген мылтығымен Талтөбенің басында тұрып, орыстың қарауылшы, бала-сөйкесін атып мұрттай ұшырған екен. Тама-Танаш батыр бір шапанды майға бұлғап-бұлғап бір шетін отқа жандырып найзаның ұшымен көтеріп, (барып), атып тұрған окты керек қылмай апарып тастай берген екен. Басқа шапқан батырлардан Қыпшақ Басықара батырға оқ тиіп, қан майданында қала берген екен. Тама-Танаш батыр Басықарамен құшақтасқан дос екен. Өлсем өлейін, Басықарамен сүйегім бір жерде қалсын деп, қайта шауып барып Басықараның сүйегін алдына алып өңгеріп келгенде Кенесары хан айтқан екен: «Дос болсаң Тама-Танашпен дос бол» деп. Көп заманға шейін бұл сөз жұрт аузында қалды.

Орыс Ақтау, Ортауға қала салып солдат тұрғызып, казак, орыс қыстатып сол жерге еогіс сайманын жинаған. Кенесары мұны да қымап соғысқан. Жүз солдат қатар тұрып мылтық атып маңайына жан жуытпаған. Сонда Кенесары да жүз кісімен келген. Қосшы-қолаңшы салықтарын кейін тастап. Сонда бұл жүз кісі баялыш деген отынды (тырбық отынды) шыл-

бырға буып алып, ер басына бір арқа отынды салып домалатып, сопың тасасымен еңбектеп атқан оққа қарсы келе жатады. Бұлардың арасынан алдыңғысын паналап келе жатқандар да бар дейді. Алдыңғы отынды шеп қылып бетіне ұстағандар аман боп, кейінгілерге асып келген оқ тиіп жатқандар да бар дейді. Араласуға жақындадық па, қараңдаршы дегенде, тегі Қуандық екен, бір жігіт отын басын оздырып қарай бергенде, кеңірдегінен бір оқ тиіп мұрттай ұшты дейді. Ал, жабыла түсе қалыңдар деген Түп-тегі арғын ішінде өсіп өнген қырғыз екен, аты Толабай екен, жұрттан бұрын жалғыз қарғып түсті. Ол түскен соң бұл жабыла түсе калып, солдатпен мидай араласып кетісіпті. Қонырқұлжа бас болып казак орыстар алаяуқ жаяу араласты. Кенесарының өзін ұстап алайуқ деп жасырынып бұғып тұр екен. Айқай сүре салып лап қоя шауып қамап алды дейді.

Майлы Жәдігер Смайыл деген қария бұл соғыста Жанайдар батырдың ат қосшысы еді, өздері жауға жаяу араласқан аттарын жаудан жанып құтқаратын жолдасына балаушы еді. Ат ұстап тұрған біздер де араласып кетіп тоғысын барып аттарын береміз. Жанайдар атына мініп алып, жаудың олайғысын олай, былайғысын бұлай жапырып тастап, хан-хан қайда десе, хан жаяу солдаттың ортасында қашпаймын деп жалғыз қалған екен. Барып атынан түсе қалып, ханды өз атына көтеріп салып қоя берді де, өзі бір казак орысты ат үстінен жұлып тастай бере ханды алдарына салып қаша ұрыс салып жөнеле берді.

Жаудан аман-есен құтылды. Бұрынғылардың «түпудай талап бергенше, бармақтай бақ берсін» дегені осы. Кенесары бақсыздықтан еңбегі еш, тұны сор бола берді де, орыс ілгері басып бағы қайтпай тұрған күйінде талай талпынса да бір ілгері бастырмай бетін қайтара берді. Жұрттан бөлек, шеттен қарғып түскендіктен Толабайға жеке батыр деген ат сол жолы қойылған. Қырғыз соғысында Шәкір мен Жәуке, Толабай дегендегі Толабай осы жеке батыр атанған Толабай болатын. Шәкір-ноғай, Жәуке-арғын, тоқал арғыннан Толас деген табыннан шыққан.

Кенесары Қуандық, Сүйіндік, Қаракесек, бес мейрамды соңынан ертіп алып Шу, Қаратұта ауамыз деп Әлке, Байдалы және төменгі Алтайдың басшысы болған. Аққошқар Сайдының Сүйін Жарқынышты ертіп алып, өр Алтайы - Алдажұманға келіп, оны соңынан ертіп, «Азынабай Салақ» атанған Азынабай баяғға келеді. Орысқа қарап бағынып қойған Азынабай балалары - Тайжан-қазы, Сейтен-болыс еді. Болыстық, қазылықты керек қылған жоқ. Кенесарыға еріп ауды. Алтай, Алда Жұман башлар түйеге жүк етіп арқандарын көлге суға төгіп кеткен. Қаржас та ауды, Орманшы да ауды. Баянауылдың дуан басы - аға сұлтаны Поштай - солдат алдырып, казак орыс алдырып Айдабол, Күлікті қойдай қамап жер аудармай алып келді. Қонырқұлжа Қараөткелге аға сұлтан, дуан басы еді, ол да орысты арқа сүйеу таяныш қылып, өз тілін казакты алып қалды... Кейіннен Азынабай балалары елге қайтады. Елге оралған соң болыс пен қажылар оларды ұстап

алып, Тайжанды ағашқа таңдырып отырады да, Сейтенді айдатып жібереді. Осы замандағы шайырлардың өлеңдері:

Он жеті мың Азынабай жылқы айдаған,

Үш жерден найзасына ту байлаған.

Ол кімнің төбесіне құй қазытты,

Тайжанды атып, Сейтежанды ішке айдаған...

Қырғыздың Кенесарыға қарсыласып жатқан кезі 1848 жылдары еді. Патша үкіметі Аягөзден Кенесарымен қатысуға Нухалов деген жасауылды қосып алып шығарған. Оған көп жігіт-желең Абылай ұлы Сөк төре, Абылайдың тұңғышы Әділ ұлы Әлі төре, Салтыбай ұлы Барақ төре, Шаңқай ұлы Бөлен төре ерген екен. Өрдегі Үйсін, Найман тырп ете алмай орысқа бағынып қалған. Сол себепті Кенесары қамауды тастап Шу бойына ауған, Нухалов Қызылағашты қыстаған. Ол сонда жатып қырғыздың манаптарына хат жазған, оның хат жазған адамдары – Борамбай Баймұрат ұлы, Сарбағыс руынан Орман Ниязбек ұлы, Солты руынан Жанқараш Есқожа ұлы. Хатында былай деген екен:

– Кенесарыға бағынбаңдар, көзін жоюға тырысыңдар! Кенесары сендерге де, патша хұқматына да дұшман, біздің патша хұқматы сендерге күш-көмек береді, Кенесарының көзін жоюға, қолға түсірсеңдер шен-шекпен де берді, – депті.

Бұл хат қолдарына тиген соң қырғыздар күшейген. Отыз ұлды Абылайдың 29-ның тұқымы Кенесары, Наурызбайға қас болған.

Абылай ханның алғашқы бөйбішесі Қарауыл қызы, онан туған ұл жоқ, жалғыз қыз болған. Ол қыздан туған Жамантай төре.

Қарақалпақтан алған қатыннан туған Жөңгір сұлтан, Әділ сұлтан. Осы Әділді Шүршітке Ақ берген, сұлтан екен. Әділден Нұралыға, Нұралыдан Тезек төре болған. Тезек төре Шоқаннның қайын атасы болған, және Абылай Қарауылдан қыз алған – онан: ғай, Тоғай, Сөк туған. Сөктен Жомы, Жомыдан Есмұхамбет Абылайханов туған. Хожа қызы қатынынан Қосым, Арық Тоқ туған. Токтан Ыбралы туған. Онан туған Шалғын бай Қарқаралыға аға сұлтан болған.

Қалдан шерін тоқалдыққа Аяукенің қызын алған. Онан Топыш сулу туған екен, оны Абылай алып сонан Қасым хан ғана жалғыз туған. Бір ғана Қасым ұрпағынан басқа Абылай ұрпағы ас ішіп, аяқ босатқаннан басқа ешнәрсеге жарамаған.

Қарақыстақ, Шоңгір деген екі өзеннің аты. Бұлар Алатаудан шығып Шуға құяды. Бұлардың бойындағы тауларда осы екі өзеннің атымен аталады: Әулие ата оязына қараған Дулат, Ботнай рулары осы Қарақыстақ, Шоңгірде болады. Кенесары Қосшы деген қырғызды, шапқанда, сол жерлерде отырғанда шапқан екен.

Кекілік тауы Шудың оң жағында Тоқмақ деген қаланың күншығыс жағында болады. Кекіліктің терістік жағындағы Шуға төніп тұрған Кекілік Сеңгір деп атайды. Қырғызбенен соңғы соғысқан жері Кенесары-Наурызбайдың ту тіккен жері – Кекілік сеңгірінен бес

шақырымдай жоғары Майтобе деген жер екен. Майтобені қырғыздар «жежелден қанды жер!» - деп атайды екен. Бірақ түбінде майлы болар деседі екен.

Қызылсу Тоқмақтың тұсынан шығып Алатаудан аққан бір өзен Қоқыйдың көлі, Әулиеата оязында Шулын жағасында Ағашақ бөлісіне қараған жер.

Кенесарыны қолға түскен соң, Жаманқараның Боданы, (Соты руынан) үйіне алған, Наурызбайды, Қалпақ батырды Сарбағыс - Тілеуқабыл манап алған.

Шоң бидің Қуандық еліндегі асқа баруы (бірінші нұсқа)

Шоң – Торайғырдың Шоңы қартайғанда, Қуандықта бір асқа барған әңгімесі. Қуандықта: Қопа, Сапақ, Қорысбай деген байлар болған. Сол «Қорысбайдың асы бар!» – деп, сауын айтты. Ошақ қазған жері – Есіл бойы: Амантай, Қарқаралының қақ қасында. Сол асқа Шоң биді шақырды. Шоң би ат бөйгесіне қосуға Жананның Қараласын алып жүрді. Балуан бөйгесіне түсіруге Қаржас: Ақша – Байболаттың Байболатынан шыққан Жаманқара – Кенжеқараның Жаманқарасын алып жүрді. Ақын бөйгесіне жарысқа салуға Орманшыдан шыққан Сақау ақынды алып жүрді.

– Осы жолы бағымды сынайын деп едім, осы астан тапқан, алған олжаң менікі болсын! Үйге қайтып келіп түскен соң, қыздың қалың малың алсаң да, қолың бос болсын! – деп, Қараланың алдына жанды қара түссе, аттырамын! – деп,

Қуан: Жаңабатыр бидің баласы «Қаһарлы Жаһаншын» алып жүрді. Бұл Жаһан: «Аттым!» – десе, мал да, жан да мүрттай ұшады екен. «Шоң бидің сабасы – деп айтсын!» – деп, Ақбура: Қараланың баласы Қарқымбайдың сабасын алып жүрді. Ол сабаның көрінісі-төрт сары айғырдың терісінен – жүнін сыртына қаратып, жалқұйрығын өзіне қойып, бұлқынына бір өгіздің терісін тіктіріп, өзін түйеге теңдегенде, сегіз қанат үйдің бір үзігі бір жағына тең болады екен. Алты атанға қымыз артып барса, асқа барғанда, сабаны үйге орнықтырып, алты атанға артқан қымызды ішіне сол жерде құяды екен.

Шоң би асқа бара жатқан бетінде Амантайдың басына шығып, асқа тіккен үйлерді тамаша қылып тұрды. Көптігі – бір шеті мен бір шеті – көз жеткісіз екен. Сол жерде тұрып, Қарала атты алдына алдырып, Қарала атпен серттесті дейді:

– Осы Амантайдың басынан қарақшы тікпін, пәлен жерден айдапсам, маған серт! Алдында келмесең, Қарала, саған серт! Алпыс төртте мен тұрмын, жиырма төртте сен тұрсын! Енді Қуандықтың асы, Шоң саған да екіталай, енді бөйгенің алды, Қарала, саған да екіталай: екеуміздің ақыр-тақырымыз -осы! – депті.

Асқа барып түсіпті. Шон би ақын Сақауға:

Алдымен мына Шонтыжанға өлең айтып, басындағы тақиясын алып ки, ырым болсын! Сонан соң бар да, ілкі бұрын Саржан төреге айт оған сура – тон. Өтебай жындыға айт, басынан сәукелесін сұра. Қанша дүние берсе, алма! Егер сәукелесін бере қалса, етегіңе орап, алды-ар-

тыңа қарамай, мұнда алып кел! Елі білсе, тартып алып қалар!— деп, батасые беріп, жөнелтіпті.

Саржан төре өлеңшінің өлеңін керек қылмайды екен, алдына өлең айттырмайды екен. Бұл Сақау домбыра алмайды екен, домбырасы жоқ болған соң, мұның кім екенін қайлап білсін?! Саржан төренің алдына барып, шарт жүгініп отырып, өлеңді қоя беріпті. Сонда айтқан өлеңі:

Құдай артық жсратқан тілегіңді,

Гауһар тастан жсратқан жүрегіңді!

Бір тартқанда, өткізген жеті шоттан,

Айналсам да, болмай ма, билегіңді?!— дегенде,

Саржан төре:

— Тоқта, тоқта, сөзің түгел болды, жетті. Аузыңа сөз салып тұратұғын күшті перің бар қу екенсің. Мынаған бес көк алабас атан, бес дүріе шапан ап келіп беріңдер!— депті.

Оны Шоң биге беріп жіберіп, Өтебай жындыға барыпты. Бұл Өтебай жынды Алтай: Тоқаның Тоқасынан, Көктің көліндегі Инем баласынан шыққан сал екен. Әкесі Күшікбайға он екі мың жылқы біткен екен. Сол он екі мың жылқы мұны жындандырмай, қалай тыныш қояды?! Осы асқа киіп келуге өзіне арнап сәукеле жасаттырған екен. «Тоқа: Сапақ қызының сәукелесінен де артық болсын, Алтай: Алладжұман қызының сәукелесінен де артық болсын!»— деп, жасаған ұсталар: «Жүз биенің құнына, пұлына жеткіздік»— деген екен.

— Осы асқа барғанның бөрінен биік боламын,— деп, сәукелені басына киіп түйеге мініп келген екен.

Өзі бір үйде жалғыз жатады екен де, сәукеле басында, үлкен құс жастық арқасында, аяқ жағына есіктей айна қойдырып, өз түрін өзі ышадан көріп:

— Бар түрің осы ма, бар болғаның осы ма?— деп, — Ішіңе сиейін, көтімді сүртейін!— деп, аузын осыртып, айнаға қарап, ернін шығарып, өшп-өзі келемеждеп жатады екен.

Сақау кіріп барып өлеңді қоя берді.

— Үйден барып, қысырақ ал,— деді, — жүзді ал, мыңды ал,— деді.

— Басыңнан бермесен, тіпті алмаймын!— деп, бұ да өлеңмен ерік әліне қоймай бүріп кетті.

Өзіме де сүйкімсіз болып, түрімді бұзып жатыр еді, екенді сінді әрман ап кетші, көрмегенім осы болсын!— деп, басынан жұлып алып, есікке қарай лақтырды дейді.

Сақау алды да, жөнелді, Шоң бидің алдына ш келіп қойды.

— Сегіз ұлдан соң көрген жалғыз қызы,... жанды ұзатқанда, басына кигізісін,— деп, сәукелені Шонтыға байлады дейді.

Міне, бұрынғылардың бәрі әулие екендігі осындайdan білінеді. Қанша ұста жидырып, жүз биенің құнына жеткізіп жасатқан иесі Өтебайға бір тақия есебінде болды. Еңбек қылып алып келген ақын, әдейі жіберіп алдырып отырған Шоң,— бәріне де бір тақиядан артық құны болмады. Сонда Тоқа: Сапақ бай:

— Қарқынбайдың жылқысы қанша?— деп сұранты.

— Торт жүз бар шығар,— десіпті.

— Менің бір қыста соятұғын соғымым құрлы жылқысы жоқ неменің сабасы қандай

екен, көрмек керек, – дегенін естіп, Шоң би, Құдай рахмат кылсын. тамам ер токымды бір жерге үйдіріп, сабаны соның үстіне орнатып, туырлықты тестіріп, піспектің басын сонан шығартып, далада ат үстінде тұрып пісетұғын кылып қойыпты. Үкісін бұлғандатып, күмісін жарқ-жүрқ еткізіп, атпен пісіп тұрғанын Сапақ анадайдан көріп, келуге ұялып, қайтып кетіпті.

Бұрын бес Мейрам ортасында ас берілсе, Шоң биге келіп: «Қарақшыны қайдан тігеміз, атты қай жерден жібертеміз?» – деп, ақыл сұрайды екен. Бұл күнде Қоңырқұлжаның аға сұлтан, дуанбасы күні, бұл Қайырқоңырдың заманы болып тұрған күні екен. Төрелік қылып, Шоңға келмей:

– Ат шабар! Ат шабарлап, қарақшыны алып шығып кетті дейді. Шоң би атқа мінбей, жатып алды. Бұл аста Қаз дауысты Қазыбек ұрпағы болған Тіленші баласы Алшынбай би бар екен. «Ат шабар, ат шабар»-лап қарақшыны ала жөнелген соң, олар да шығып кеткен екен. Сонда Шоң би Алшынбайға кісі жіберді дейді.

Тіленші би өлгенде, Шоң би орнына дұға (дуа) қыла барып, бір күн, бір түн жатып қайтқан екен. Сонда Алшынбай жиырмаға жетпеген уыз-жас күні екен, Шоң биді шығарып салу үшін еріп шығып, «Айыркезең»-деген таудың түбінде аттан түсе қалып, рұқсат (ұлықсат) сұрап:

– Кеше бесінде барып түскеннен бүгін бесінде аттандыңыз. Сіз түскеннен аттанғаныңызша алдыңызда жұлдыздай ағып сөйледім де, бір

киспадыңыз. Сіздей кісі қақпайтұғын менін сөнім сонша мүлтіксіз, оң болып кетті ме, болмаса мені ақымақтанып, әуейленіп кете берсін едіңіз бе?! – депті.

Сонда Шоң би айтыпты: Сенің ана бір сөзіңнің анадай сөкеті бар еді, о бір сөзіңнің мынадай оғашы бар еді, жұрт көзінше топ ортасында пәлен-паспадан демегенім: «Қарадан жан болды –деген Шоң да бұған бір ауыз бір нәрсе деуге жарамады»,– деп, елің қатықтай қытып, сүттей ұйып, қалта қарап тұрып қалсын! – дегенім ғой!»– дегенде, Алшынбай жылап жіберген екен.

– Айыркезенді ұмытпасаң, бір қаруын қайырармын, балам! – деп жүре берген екен.

Жіберген кісіне айтып жіберді:

– Алшынбайға бар: «Би жіберді, Айыркезең есінде бар ма?»– десең болады,– деді.

Жіберген кісісі барып, айтып еді.

– Би қайда?– деді.

– Би атқа мінген жоқ, жатып алды, төсегін жайлап салып алды, – деді.

– Би мінбесе, біз не алғалы міндік?– деп, түсіп отырып қалған жерінен атына қайта мініп алып, – Қарқабат, Қарқабат!– деп, ұран шақырып, айғайды салып келіп, түсіп жатып алды.

Қуандық кісісі үрпісіп, шошып қалып:

– Бұл қалай, бұл қалай?– десті.

Күптені жоқ бір қу таңдай суырылып сөйледі:

– Мұнда аруақтың соңы болған, Айдаболдың Шоңы болған Шоң деген кісі бар. «Қай жерге қарақты тігеміз, атты қай жерден жібереміз?»–

деп, маған сабағат салмады!»— деп, қияңқылық кылып жатқаны,-деді.

Төрелер:

— Біз ондайын білмедік, бара көріңдер, қарақшыны қай жерден тіксің дейді, атты қай жақтан жіберсің дейді. Өзі білсін!— деп, кісі жіберді.

Сонда олардың жіберген кісісіне Шоң би былай сөйледі:

— Бұл Қорысбай асы бес Мейрам басын қосып, ақылдасып берілетін ас еді. Солай болғанда, қар суынан осылай беттеп көшіп, ошақ басына қонатұғын едік. «Көптеген қонақ аттандырады, көмектеген жау қашырады»— дегендей, оп-оңай тарқайтұғын еді. Ағайын-туғанды ақылға алмай, бір-екі төре не десе, сол болады дегенмен, «Төреге ерген ерін арқалайды» — демеді ме? «Түлкі алмайтын жаман құс ат еңбегі, Абылайдан басқа төре-ет еңбегі» — деген сөз бар емес пе? Ел жайлауға беттегенде, сауын айтылмай, елдің жайлаудан қайтарына қарсы айтылып, қайта көшіп бара жатқан бетімізден: «Ағайын шақырған асымызға келмеді»-дер — деп, ұялғаннан зорға келдік, Сілетіден шығып келдік. Атымыздың мойны қатып, азаматымыздың сілесі құрып келді. Ерте тұрып, бүрсігүні ат шаппаса, жайымыз жоқ! — депті.

Сонан сон Қуандық қайта саба жиып, қайтадан соғым сойып, ас екі берді. Міне, Шонның қара қазақтан бағы асқан жері-осы.

Айтқан ертегі өтіп, бүрсігүні болды. Амантайдан қарақшыны тіктіріп, Қаралаға сертескен жерінен атты айдатты. Атты жөнелтіп жіберген соң:

— Балуан, балуан!— деген айғай шықты.

Сонда Шоңның балуаны Жаманқара күреске қалай түседі? Бұл Жаманқара мойнына қыл шылбырды күрметіп байлатады екен. Ол шылбырдың бір ұшын, бір бозбаланы атқа мінгізіп, тықмының астына бастырып ұстатады екен де:

— Өлсең, айрылма!— деп айтады екен.

Бір-екі бозбаланы атқа мінгізіп, қолына құрық беріп, құрықтың жіңішке басымен:

— Құрайт, құрайт!— деп, құрықтың астына ашап, аямай тарсылдатып сабатады екен.

Әбден бойы кызып дуылдап алған соң, шылбырды жұлып кетіп, биеге шабатұғын айғырдай оқыранып барып, күреске түседі екен. «Жылқы жыным бар»— дейді екен. Бұл бүйітіп түскен соң, мұнымен күрескен өлмей қалғанын зор ғанибет деп біледі екен.

Балуан жықты, бас бәйгені алды дейді ғой!

— Ат келеді, ат келеді!— десті.

Қараса, өзге ат жоқ. Бір-екі қара келеді: біреуі — Баранқара, біреуі — жазған Қарала. Баранқара Қараланың алдына түсіп келеді. Сонда Шоң қасындағы мергеніне:

— Ат ана Қараланың алдына түсетін немене! — дегенде, мергені оң қолының сұқ қолын ұртына тығып:

— Өле, аттым!— депті.

Қара мұрттай ұшыпты: Қоңырқұлжа төренің қара аты екен. Үстіне мінген бала - Мұрат: Аманкелді деген бала екен. Бұл Аманкелдінің інісі Малкелдіге өзіміз ауызба-ауыз жолығып, сөйлестік.

Қуандық тағы жуандығына кетіп:

– «Қарала жерінен шапқан жоқ, жолдан қосылды, бәйге бермейміз» – ге түсті.

Шоң би ат үстінде бармағымен маңдайын тіреп, көзін жұмып тұр екен. Өзінің әдеті екен: жай отырғанда, көзін жұмып, бармағымен маңдайын тіреп отырады екен де, сөйлеуге келгенде, көзін ашып, ақыра сөйлейді екен. Шоңнан дыбыс шыққанда, басқа жанның аузына, сөйлейін десе, сөзі аузына түспей қалады екен. Сонда Шоң сөзі:

– Делегей етек, жуан қоныш Қуандық ағамның баласы, қамшыңның көптігіне де сөз жоқ, ақылыңның жоқтығына да сөз жоқ. Атым жерінен шапты, талас, тартыссыз жалғыз келді, бәйгеменді бер! «Қапым бар!»–десең атты қайта жіберуге бұйырамын. Өзім күнсіп далада тұрмаймын, Алдажұман ауылына барып жатамын. Тағы бір атым құйрық тістесіп Қараланың соңынан келеді. Екі аттың бәйгесін сол жерге алып келуге бас бұрып, бүлк етпейсіңдер!–деп, атты қайта айдағып жіберді де өзі жөнелді.

Алдажұман аулына келіп түсіп жатып алды. Астан бұрын Абайділда хан түскен екен, оған да бір ат сойып, жеті еркек қой үйіткен екен. Шоң биге де бір ат сойып, жеті еркек қой үйітті.

Айтса, айтқандай болып, Қараланың соңынан бір қарақасқа ат құйрық тістесіп келіп, екі аттың бәйгесін шып-шығрасын шығармай Алдажұман аулында жатқан Шоңға айдап келіп берді.

Бұл қарақасқа ат Айдабол – Күліктің Күлігінің ішінде өсіп-өнген Майлытон – Шегірдін

Шегірі «Әлісүйірдің (Алысойырдың) қарақасқасы» – атанған екен. Үстіне мінген баланың аты: «Жайылған» екен: «Қарақасқаға жиырма бесіме шейін шаптым»– деген екен.

Сонда Қуандық Сапақ байға өкпелепті; өкпелеген себебі– қарақас тіккен төбенің бағында Сапақ Шоңның қасында отырып қалған екен.

– Шоң Сүйіндік құты еді, сен Қуандық құты едің. Екі жарылған жерде өз ортамызда отырмай, Шоңшың қасында неге отырып қалдың? Сен өз ортамызда болсаң, бүйтіп маңдайымыз жып-жылғыр болып қалмайтуғын едік!– десіпті.

Сонда Сапақ айтыпты:

– Шоң деген кісінің алды– жарық, арты қараңғы екен. Шоңнан былай бұрылып кетейін десем адасатұғын болдым. Мен оның қасына түссейін деп түсіппін бе? Амалсыз түетім: алдым–жарық, артым– қараңғы қылып, бақытын аса зор қылып жаратқан Құдайға өкпелеңдер. Шіркіндер, Құдайдан деп білмей, менен көреді ғой!– депті.

Алдажұманнан аттанып, былай елсізге шыққан соң, Қаракесек, Сүйіндік болып, бір жерге түсіп, бәйгені ортаға салып, үлесіп алысыпты. Аттың, балуанның бәйгесінен Сақау бәйгесі он есе үздік болып шығыпты. «Жүйрік ат, иешен жігіт жұрттың бағына туады» – дегенді көзбен көріп, наньсыпты. Ақын Сақау үйге барған соң:

– Маған дүние малын берсең, алмаймын. Осы көптің көзінше, Шоң маған оң батаңды берші! – деп, ұшып түрегеліпті, сөйтіп бата алып

ты. «Шоң биден, шешен болдым, бата алған соң!» – деген сөзінің мәнісі осы екен. Сол астан қайтып келе жатып, Токада: «Үш қозы»-атанған: Телқозы, Байқозы, Қарақозының Телқозысына түстену үшін түсе калғанда, Телқозының бәйбішесі сабау ұстап, қымыз құйып отырып, Шоңның қаралдысына көзі түсіп, бойы иіген екен. Кідірмей бір ұл тауып, атын Шоң қойған екен.

«Күні Кеше Алтай: Токада атағы жер жарып: «Шоң болыс» – атан Шоң сол еді», – дейді.

«Тоқсан ауыз сөздің түймелей түйіні бар»-деп, бұл әңгімені ұмыттырмаған Сақаудың бір ауыз өлеңі:

Мейрамның бас қосқанда бес баласы,

Бұл Қайырқоңыр екен дуанбасы.

Қуандық Қорысбайға ас бергенде,

Жананның келген екен Қараласы.

Бес Мейрамның ұлына түгел жеткен

Қарқымбайдың үкілі бір сабасы.

Қарқымбайдың сабасы Көтеш ақынның өлеңіне қосылған:

Қаралтайдың баласы Қарқымбай-ды,

Мырзалығың Байғананы алқымдайды.

Үкілі піспек болғанда, күміс ожау

Жиын сайын сабасы жарқылдайды.

Құйып ішер үйінде саумалы жоқ,

Олжаш неге би болып барқылдайды?

Олжаш деген Күлік: Дербісәлі баласы – Олжаш би. «Олжаш би»-дейді екен, – сөзі бөтуасыз, берекесіз, өзі де оңбаған, арты да мәз болмаған жан» – деседі. Осы жаздың келешек қысына Шоң би дүниеден қайтып, денесін былғарыға тігіп, қыс ішінде жүз жылқымен Хазірет

(Өзрет) Сұлтанға апарыпты. Өзіретідегі қожалар: «Арқаға қойып, үш жылдан соң ап келсең едіңдер. Еліңнің құты екен, құт шайқалды ғой!» – десіпті.

Шоң бидің өлген жылы қой жылы екен, келер қысына «Қу мешін»-деген жұт болыпты. Шоң өлген жылы туған балалар екен. Шоңның өз немересі, Төкі баласы Бажықай, Ақын баласы Айман өмірінде оңбай, қара қасқа кедей болып, еңбегі жылтырап, қартайып өліпті. Шоң өлген соң жаз шыға ас беріпті. Сол асқа Батыр – Бәрменнің Бәрмені «Алакөз», «Көсеу»- деген екі атын алып келіп қосыпты. Үндемей қосқан жоқ, айттып қосыпты:

– Енді, Қарала, саған бәйгенің алды түгіл, қаямның қақ басы да жоқ!-деп.

Айтса, айтқанындай болып, Шоң бидің асында Алакөз, Көсеу екеуі құйрық тістесіп келіпті. Қарала төртінші болып зорға ілініпті, Қалғанының алды осы дейді.

«Қу мешінде» жұрт жұтап қалғанда, Көтеш ақынның айтқан екі ауыз өлеңі:

Қазған, Қақсал теп-тегіс қақсап қалды,

Жылқы – отарда, қолдағы ат ақсап қалды.

Баянаула бауырында Жанқозы атаң

Қара малдың тұқымын жақсы ап қалды.

«Ақыл», «Сексен»-атанған еліміз-ді,

Аппен тартып қағатын желімізді.

«Мал кетті!»- деп, бозбала, мұнаймаңдар,

Алар болса, үш жылғы төліміз-ді.

Айдабол: Боштай баласы Хұсайын, Қаракесек: Алшынбай баласы Қақабай, Қаржас: Үркебұлан баласы Жантемір- Шоң өлген жылы

туған балалар. Осы айтылғандардың жиырма бес мүшелінде туған Мәшһүп Жүсіп өзінен жиырма бес жыл бұрын өлген Шоңның қасында бірге жүрген бе, қалай?

Шоң бидің Қуандық еліндегі асқа баруы (екінші қысқа нұсқа)

Қуандық асында Жананның Қараласы келген жолы, Қуандық:

– Жері жақын болды, қайта шаптырамыз! – десіп, болмады дейді. Сонда Шоң айтты дейді, ат үстінде бармағымен маңдайын бір тіреп алды да:

– Жуан қонышты, делегей етекте Қуандықтың баласы, сенің қамшыңның көп екендігіне де ешкімнің таласы жоқ, ақылыңның жоқ екендігіне де ешкімнің таласы жоқ. Атым талассыз келді, бөйгемді бер! Қайта шаптырсаң, тағы бір атым тағы келеді, екі аттың бөйгесін бересің! Мына мен күнқақты болып далада тұрмаймын. Жұман байдың аулына барып түсемін. Өздерің артымнан бөйгемді сол жерге алып келіп беріңдер! – деп, атты қайта шабуға жіберіп, өзі Жұман аулына келіп түсіп жатып алды дейді.

Алдында Абайділда хан түсіп, оған да бір ат, жеті еркек қой сойып үйіткен екен. Шоң биге де бір ат, жеті еркек қой сойып күтті дейді. Бидін айтқанындай, Қарала ат тағы алдында келіп, оның соңынан Айдабол-Қаржастың және бір аты жалғас келіп, екі аттың бөйгесін шып-шырғасын шығармай, Жұман аулында жатқан Шоңға әкеліп қолдан тапсырды дейді. Өтебайдың сәукелесін Шоң Шонтының қызына

бергізді дейді. Немере інісі Сапақтың, Байсақал қызы, келінін Мұса мырза әдейі көріп сөйлескен екен:

– Елінің «жынды», – деген сөзіменен, жыны жоқ екен. Төмен етекте әйелдің сымбатты, еспақты, қылықтысы екен. Аулының мінезін қараптай, менсінбегендіктен, «жынды» атанған екен. Сонда бір шай қайнатты. «Үйімнен келген шай еді», – деп, әудем жерден іісі мұрын жарып шығып тұратұғынның өзі екен.

– Осы отырған аулым осының иісінің не екенін білмей: «Көп сақтаған сон, сасып кеткен ғой!»-дейді. Мен жыңды болмай, кім жыңды болсын, обалым әкеме болсын! Мені осындай жерге қор қылып бергенде, қызықканы мал болса, үрім-бұтағы мал көрмей, шұбырып өтсін!-деп, оз екесін қарғап, жылады дейді.

Сол келінін енесі шағыстырып, Сапақ нақақ өлтірген. Мұнда Сапақ та қаңғырып, жылу сұрады. Онда Байсақалдың арты да қай она қойды дейсің? Ұрғашы болса да, көз жасы далаға кеткен жоқ шығар.

Мейрамның бас қосқанда бес баласы,

Бұл Қайырқоңыр екен дуанбасы.

Қуандық Қорысбайға ас бергенде,

Жананның келген екен Қараласы.

Қуандық асына алып барғанда, Қарала – жиырма төртте еді. Шоң би – алпыс төртте екен. «Қарашы тіккен төбенің аты – Амантай еді», – деседі. «Қоңырқұлжаның атына шапқан баланың аты – Мұрат: «Аманкелді» – деген бала еді», – дейді.

Ұлбике

Ұлбике [1] – ошақты, әкесі Жангелді де ақын. шешесі Жаңыл да ақын болған.

Ұлбикенің өзіп жүн жеп жабағы тышқан бір байдың баласы қатындыққа алған екен. Қолына келін болып түскен соң: «өлең айтсаң көзінді жоғалтамын, қарашығынды батырамын», – деп қояды. Жаман шірік иті үйде жоқ болған қарсаңда бір той болып, ауыл-аймағымен, қайын ағалары «сені біз сабатпаймыз», – деп тойға алып барып, тойдан қайтып келсе, иті келіп қалып «сені ме» деп кіжініп, отырған үстіне оқтай ұшырып, қойдың бір қатқан санымен қақ бастап періп қалғанда, мұрттай ұшып, кете барыпты.

Жұрт жиылып қалды, төркіні де аралас-құралас екен, күн сұрады. Сонда төркінін таңдау берді. «Бидің билігіне берсең бе? Пайғамбардың шариғатына көнесің бе? - Үй іші: «Пайғамбар шариғатына салдық» – деді. Сонда шариғат айтатұғын Күдері қожа екен. Айтқан шариғаты: «Өлер Ұлбике өлді, аяр да ас жоқ, тояр да ас жоқ. Мұны сойындар, өкпесін алып көріндер. Өкпесінде жазу жоқ болса, онда тойға бару, өлең айту әйел жынысына дұрыс емес, өзі кінәлі, бұған түк болмайды. Егер өкпесінде жазу болса, онда ғұзыр айтпаса ішін жарып кетеді. Үш кісінің құнын берсін. Сүйек құнын, өнер құны, қара құн» Ұлбикені сойып, өкпесін алып көрсе, өкпесі жыбырлап тұрған жазу екен. Көрген жұрт ботадай боздапты. Кезімен көрген жұрт күйгендіктен, Бойтан серіні бас жетімі үшін құнына беріпті.

Бөлтiрiк шешен

Үлы жүз үйсiннен Бөлтiрiк би [1] шығыпты. Онымен замандас қырғыздың бiр ханы бақ-күдес болып, қырғыздан пәлен шешен, түген шешен дегендердi алдырып, айтыстыра беретiн елқылды. Бiр күнi қырғыз-қазақтың бас қосқан жиылысында қырғыз-қазақ байлық айтысқанда, Бөлтiрiк би айтты дейдi:

– Қырғыз шiркiннiң байлығы сол, көшкен сапын ошағын жұртына қалдырып көшедi ғой, – дептi. Ол сөзiнiң мәнiсi қырғыз ошақ алмайды, үш тасты ошақ қылып, қазан асады, көшкенде ол тасты артып көше ме, жұртта қалмақ қой.

Қырғыз ханының жалғыз баласы жардан құлап, қарансуалып қалыпты. Бөлтiрiк: «Қырғыздың қожасы мен түк бiлмес бықсық байшырына саба жиындар, ту бие алып жүрiндер, ханның баласына бата қылайық, көңiл айтайық», – дептi. Сонда байлар: «Саба жиармыз, ту бие шарармыз, не деп көңiл айтамыз, дөнеме бiлмеймiз», – дегенде Бөлтiрiк би саба апаратын, ту бие апаратын байға алдымен сен сөйле: «Жазғытұрғы кез, жаманшылық уақ қой, өйтiп-бүйтiп бiр сабаны әрең толтырып алып келдiк, – дейсiң» дептi. Хан сөзiңе балқып сұлап жата кетер, сонда екiншi бiреуiң айт: «Түйе шiркiн мен төре шiркiннiң басы бiр қисайған соң оңа ма»; оған теге бiреуiң: төре өлмегенмен көп бола ма, бiрi қалса да тек бола ма? – дегейсiң, дептi. Үшеуi үш сөзге ие болып, ұғып алыпты. Көтерiле аттанып барып, сабаны үйге кiргiзiп, хан алдына қойған соң, саба жиғаны масаттанып, «Алдияр, тақсыр, жазғытұрғы уақ, жаманшылық кез ғой, бiр

сабаны өйтіп-бүйтіп өрең толтырып әкелдік», – дегенде, баласы өліп, қарасы суалып отырған хан жарылып кете жаздап, құлай кетті дейді. Онымен қоймай, екінші біреуі былшылдады, үшінші біреуі тағы сондай. Сонда Бөлтірік би:

– Аққу құсқа оқ тисе,
Қанатын суға тигізбес.
Ақсүйекке оқ тисе,
Қарашыға сырын білдірмес, – деген
Көтер, хан, басыңды,
Мұңайтпа еліңді,
Бекем бу беліңді, –

дегенде, хан күліп жіберіп, басын көтеріп: «Мына иттерді былшылдатып қойған сен екенсің ғой», – деген екен.

Бөлтірік қырғыздың ханына тағы бірде барғанда оған: «Тойға баратұғын апайларша ұзын-қысқалы киініп жүргенің қалай?» – деп қырғыздың ханы күліпті. Хан құлген сон үй тола отырған қырғыздың бөрі күледі ғой. Сонда Бөлтірік:

– Ой, тақсыр-ай!
Ұл өскен соң ұл киеді,
Қыз өскен соң қыз киеді.
Бала-шағамен мен киемін деп,
Киімге таласайын ба?
Бір жаққа барарда солардың киімінің
Қай қолға түскенін кие саламын.
Ұзыны болса – қызымдікі,
Қысқасы болса ұлымдікі.
Ұлы жоқ, қызы жоқ,
Қу бас болсам,
Киім табылмай ма? –

депті.

Қырғызда жан сөйлеспейтін, аламаннан озған Ащаяқ деген ділмар бар екен. Хан Бөлтірікпен кығастыруға сол шешенді алдырып, үйінде сақтатты. Бір қалын жиылыста Бөлтірік гүрілдеп сөйлеп отырғанда, қырғыз шешені:

Ат жаманы соқпақшыл.
Адам жаманы тақпақшыл деген, –
депті. Онда Бөлтірік:
– Сөздің көркі мақал-ды,
Ердің көркі сақал-ды.
Сақалы жоқ көселер,
Қасабалы тоқал-ды, –
дегенде, көсе ұялып қалып, тұра жөнеліпті.
Сонда Бөлтірік:

– Көсені үйге кіргізбе,
Артын жерге тигізбе.
Кесірі жүзгәр көптірдің,
Қуалап жүрпін,
Құйрығын жерге сүйгізбе, –
деген екен. Құдай рақмет қылсын Бөлтірік биге,
кісі болса осындай болсын!

1. Тұрмыс салт жырлары Жар-жар (1-нұсқасы)

– Бір толарсақ, бір тобық
Санда болар, жар, жар!
Қырық кісінің ақылы
Ханда болар, жар-жар!

«Әкем-ай!» – деп, жылама,
Байғұс қыздар, жар-жар!
Әкең үшін қайын атаң
Онда болар, жар-жар!

– Жазғытұрғы ақша қар
Жаумақ қайда, жсар-жсар?!
Құлын-тайдай айқасқан
Оң жақ қайда, жсар-жсар?!

– Азар жақсы болса да,
Қайын атамыз, жсар-жсар?!
Айналайын әкемдей
Болмақ қайда, жсар-жсар?!

– Бір толарсақ, бір тобық
Санда болар, жсар, жсар!
Қырық кісінің ақылы
Ханда болар, жсар-жсар!

«Шешем-ай!»-деп, жылама,
Байгүс қыздар, жсар-жсар!
Шешен үшін қайын енең
Онда болар, жсар-жсар!

– Жазғытұрғы ақша қар
Жаумақ қайда, жсар-жсар?!
Құлын-тайдай айқасқан
Оң жақ қайда, жсар-жсар?!

Азар жақсы болса да,
Қайын енеміз, жсар-жсар,
Айналайын шешемдей
Болмақ қайда, жсар-жсар?!

Бір толарсақ, бір тобық
Санда болар, жсар, жсар!
Қырық кісінің ақылы,
Ханда болар, жсар-жсар!

«Ағам-ай!» – деп, жылама,
Байгүс қыздар, жсар-жсар!
Ағаң үшін қайын ағаң
Онда болар, жсар-жсар!

Жазғытұрғы ақша қар
Жаумақ қайда, жсар-жсар?!
Құлын-тайдай айқасқан
Оң жақ қайда, жсар-жсар?!

Азар жақсы болса да,
Қайын ағамыз, жсар-жсар,
Айналайын, ағамдай
Болмақ қайда, жсар-жсар?!

Бір толарсақ, бір тобық
Санда болар, жсар, жсар!
Қырық кісінің ақылы
Ханда болар, жсар-жсар!

«Жеңгем-ай!» – деп, жылама,
Байгүс қыздар, жсар-жсар,
Жеңген үшін абысын
Онда болар, жсар-жсар!

Жазғытұрғы ақша қар
Жаумақ қайда, жсар-жсар?!
Құлын-тайдай айқасқан
Оң жақ қайда, жсар-жсар?!

Азар жақсы болса да
Абысыным, жсар-жсар?!
Айналайын жеңгемдей
Болмақ қайда, жсар-жсар?!

Бір толарсақ, бір тобық
Санда болар, жар, жар!
Қырық кісінің ақылы
Ханда болар, жар-жар!

«Інім-ай!»-деп, жылама,
Байғұс қыздар, жар-жар?!
Інің үшін қайын інің
Онда болар, жар-жар?!
Жазғытұрғы ақиша қар

Жаумақ қайда, жар-жар?!
Құлын-тайдаяй айқасқан
Оң жақ қайда, жар-жар?!

Азар жақсы болса да,
Қайын ініміз, жар-жар?!
Айналайын інімдей
Болмақ қайда, жар-жар?!

Бір толарсақ, бір тобық
Санда болар, жар, жар!
Қырық кісінің ақылы
Ханда болар, жар-жар!

«Сіңлім-ай!»-деп, жылама,
Байғұс қыздар, жар-жар?!
Сіңлің үшін қайын сіңлің
Онда болар, жар-жар?!

Жазғытұрғы ақиша қар
Жаумақ қайда, жар-жар?!
Құлын-тайдаяй айқасқан
Оң жақ қайда, жар-жар?!

Азар жақсы болса да
Қайын сіңлім, жар-жар?!
Айналайын сіңлімдей
Болмақ қайда, жар-жар?!

Бір толарсақ, бір тобық
Санда болар, жар, жар!
Қырық кісінің ақылы
Ханда болар, жар-жар!

Шымылдығың серпи сал,
Көрсін әкең, жар-жар!
Көздің жасын көл қылып,
Төксін әкең, жар-жар!

«Жылда-жылда ноғайдан
Пұл аламын, жар-жар!
Бір міндеттен құтылдым!» -
Десін әкең, жар-жар!

Шымылдығың серпи сал,
Көрсін шешен, жар-жар!
Көздің жасын көл қылып,
Төксін шешен, жар-жар!

«Жылда-жылда бөгемжа
Бояй бердім, жар-жар!
Бір міндеттен құтылдым!» -
Десін шешен, жар-жар!

Шымылдығын серпи сал,
Көрсін ағаң, жар-жар!
Көздің жасын көл қылып,
Төксін ағаң, жар-жар!

«Жылда-жылда базарға
Мал сатам»-деп, жар-жар!
«Бір міндеттен құтылдым!» -
Десін ағаң, жар-жар!

Шымылдығың серпи сал,
Көрсін жеңгең, жар-жар!
Көздің жасын көл қылып,
Төксін жеңгең, жар-жар!

«Жылда-жылда күйеуге
Апарам» -деп, жар-жар!
«Бір міндеттен құтылдым!»-
Десін жеңгең, жар-жар!

Шымылдығың серпи сал,
Көрсін інің, жар-жар!
Көздің жасын көл қылып,
Төксін інің, жар-жар!

«Жылда-жылда үй ішін
Топыр қылмай, жар-жар!
Бір міндеттен құтылдым!»-
Десін інің, жар-жар!

Шымылдығың серпи сал,
Көрсін сіңлің, жар-жар!
Көздің жасын көл қылып,
Төксін сіңлің, жар-жар!

«Жаман жездем жалтылдап,
Келе бермей, жар-жар!
Бір міндеттен құтылдым!»-
Десін сіңлің, жар-жар!

Жар-жар (2-нұсқасы)

– Алып келген базардан
Қара насар, жар-жар?
Қара құйрық сәукеле
Шашың басар, жар-жар!

«Әкем-ай!» – деп, жылама,
Қыздар байғұс, жар-жар!
Екең үшін қайын атаң
Орын басар, жар-жар!

Алып келген базардан
Қара насар, жар-жар!
Қара құйрық сәукеле
Шашың басар, жар-жар!

«Шешем-ай!» – деп, жылама,
Қыздар байғұс, жар-жар!
Шешең үшін қайын енең
Орын басар, жар-жар!

Алып келген базардан
Қара насар, жар-жар!
Қара құйрық сәукеле
Шашың басар, жар-жар!

«Ағам-ай!» – деп жылама,
Қыздар байғұс, жар-жар!
Ағаң үшін қайын ағаң
Орын басар, жар-жар!

Алып келген базардан
Қара насар, жар-жар!
Қара құйрық сәукеле
Шашың басар, жар-жар!

«Жеңем-ай!» – деп, жылама,
Қыздар байғұс, жсар-жсар!
Жеңген үшін абысын
Орын басар, жсар-жсар!

Алып келген базардан
Қара насар, жсар-жсар!
Қара құйрық сәукеле
Шашың басар, жсар-жсар!

«Інім-ай!» – деп, жылама
Қыздар байғұс, жсар-жсар!»
Інің үшін қайын іні
Орын басар, жсар-жсар!

Алып келген базардан
Қара насар, жсар-жсар!
Қара құйрық сәукеле
Шашың басар, жсар-жсар!

«Сіңлім-ай!» – деп, жылама
Қыздар байғұс, жсар-жсар!
Сіңлің үшін қайын сіңлі
Орын басар, жсар-жсар!

2. Жұбағу

Қара суды жағалай қаз барады,
Анасынан айрылып қыз барады.
Қара суға қан құйсаң, ағар кетер,
Жат кісіге қыз берсең, алар-кетер!

Жылама, бикем, жылама,
Көзіңнің жасын бұлама!
Ұл боп тусаң әуелден
Сені мұндай қыла ма?!

Бүркендіріп қоя ма,
Көздің жасын болма,
Біз бермейік десек те,
Мал бергенің қоя ма?!

Ол кеңеске кірмессің,
Тұр десек те, тұрмассың,
Өзіңе билік тиген соң [1],
Жұртыңа тұлға болмассың!

Сен жылайсың: «Үйім!» – деп,
«Жиганым – қызыл бұйым!» – деп.
Әкең сенің ойлайды:
«Отырғаны балам қиын!» – деп.

Сен ойлайсың: «Барсам!» – деп,
«Бір үйге тұлға болсам!» – деп,
«Өз алдыма мал салып,
Адамишылық құрсам!» – деп.

«Ақша отауға кірсем!» – деп,
«Барша манат кісем!» – деп,
Тілеуің бекем алдыңда:
«Әлдилеп бала сүйсем!» – деп,

Сәрсенбі күні тойыңыз,
Құтты болсын тойыңыз,
Тілеулі құтты тойыңда
Көп жылауды қойыңыз!

Жыламай құлақ салыңыз,
Бү сөзіме наныңыз!
Мен айтамын өсиет
Тыңдап, ұғып алыңыз!

Мұнан көшіп кетерсің,
Шын еліңе жетерсің!
Тең құрбың шықса алдыңнан,
Ойнап, ойлап етерсің.

Тең құрбың келіп сөйлесер,
Қалжыңдасып ойнасар,
Жақсы-жаман екеніңді
Ойнаған болып барласар!

Құрбың келсе, күлгейсің,
Әдептенен жүргейсің!
Салмақпенен сөз сөйлеп,
Жақсы жауап бергейсің!

Бу барғаннан барарсың,
Ата-енеңе барарсың!
Дүниесін құрметлеп,
Қабағына өарарсың!

Құлдай малын баққайсың,
Күңдей жұмыс қылғайсың!
Ата-енеңе жаққайсың!

Ата-енең айтар: «Келінім!» – деп,
«Келінім жақсы елім!» – деп,
Бөтен жақ жат жұртына
Жақсылығың білінер!» – деп.

Қораңа бөліп мал берер,
Алдыңа келіп дәм берер!
Арқан есіп, жүн түтіп,
Адамшылық құра бер!

Адам болсаң, өлмесің,
Еш жамандық көрмесің!

Жақсы болсаң, білерсің!
Жаман болсаң, білмесің!

Күйеуіңді күткейсің,
Өз басын құрмет етпейсің!
Қаниша көңілің қалса да,
Біріңе-бірің түтпейсің (түтпайсың)!

Жыртық қылма киімін,
Шапша жасаң бұйымын!
Күйеуің келсе бір жақтан,
Оңай қылып тұр қиынын!

Біріңді-бірің құрметтеп (құрметлеп),
Қызықпенен күнелтсең!
Келістіріп дүниесін,
Ақ сұңқардай түлетсең!

Шарияттың белгісін,
Білсең жақсы үлгісін!
Сөзге сынық қылдырмай,
Күтсең жақсы құрбысын!

Аз асыңды көп етсең,
Көп асыңды көл етсең,
Бар асыңды даяр қып,
Қонақты сыйлап жөнелтсең,
«Мұниша қызмет қылды!» – деп,
Күйеуің көңілі жай болар:
«Малым адал болды!» – деп.

Күн жұмсасаң, қорлама,
Тіл алмаса, зорлама!
Тәтті, дәмді асыңды
Онан бөлек ұрлама!

Құл жұмсаған, ұрмаңыз,
Оған қорлық қылмаңыз,
Жетім хақын ойлаңыз!
Бұл сөзіме наныңыз!

Өзің сараң болмаңыз,
Сараңдық атақ алмаңыз,
Қонақ қонса үйіңе,
Табағына шек-қарын салмаңыз!

Жаман қатын белгісі:
Әр неден жоқ үлгісі,
Қатты болар үйқысы,
Шірік болар терісі.

Жаман қатынның белгісі
Әр неден жоқ үлгісі,
Сасық болар үй-іші,
Онан жаман өз ісі,
Еш келмейді келісі!

Талқан түйін, қиып берер,
Қарны тойсын деп берер,
От басының боқтығын
Төр алдына ап келер!

Аяқ болар құмғаны,
Қолын малып жуганы.
Үсті-басы боқ болар,
Қас қудайдың ұрғаны!

Шашы жүрер жалбаңдап,
Балағы жүрер салбаңдап.
Маңдайдан шашы бұрқырар,
Екі елшегі салақтап!

Ол – адамнан ұялмас,
Өзінің дүниелігін жия алмас!
Өзінің малын танымас,
Қатын болып дәнемеге жсарамас!

Замананың азғаны,
Антан байтал озғаны,
Некесізден хаш тұрып,
Қайран қазақ тозғаны!

Сарғайып атқан сары таң
Сәуле беріп көрінді.
Оқыра жүген бұрыл ат
Тұсында сенің бүгілді.

Мінгенде атың боз ғана,
Күйеуің жап-жас бозбала,
Пайғамбар қызын ұзатқан,
Солар бір салған жол ғана!

Қыстай бір тіктің сыңсыма,
Айтарым, жсар-жсар, сыңсыма!
Әжептәуір бала едің,
Обалың қырық бір жылқыға!

Бұрынғы заманда «сынсыма» – дейтін сарт қолы бір мата болушы еді, ұрғашылар көйлек киюші еді. Алдыңғы «сынсыма» дегені – сол, соңғысы – «жылама» дегені.

Күйеуің жүр күлімдеп,
Қолына тиіп жылқысы.
Ата-енеге жақпайды
Келіннің шайтау тілдісі.
Ұзатпай сені қайтеді,
Зылиқа, Зәуре – екі апаң
Апаңның салған үлгісі!

Мінгенде атың әжірение,
Тықырышып тұрмас мінгеніе,
Шын [сен] ақылың кіргеніе,
Ақ тайлақ шығар інгеніе!

Мінгенде атың боз ғана,
Күйеуің жап-жас бозбала,
Тана бір моншақ тағарсың,
Тұңғышың болсын қыз бала!

Сәрсенбі күні той етер,
Дүрлдеп, желдеп қой кетер,
Сен кетсең, шешен жүдейді,
Келіні келіп күнелтер!

Әуеден ұшқан сона-ды
Саялы жерге қонады.
Артыңда сіңлің жоқ болса,
Шешенге қиын болады!

Мінгенде атың ала-ды,
Теңселе басып барады .
Жыламай аттан, бикем-ай,
Апарып шешен салады!

Мінгенде атың ала-ды,
Тең құрбың мұнда қалады.
Жыламай аттан, бикем-ай,
Жаз бір, күз бір барады!

Мінгенде атың теңбіл көк,
Тең құрбың қалды мұнда көп.
Орамал берсең, барша бер,
Мақтайды сені мына көп.

Есіктің алды құмдақ-ты,
Құмдақтан қоян зымырапты.
Атасы басқа жау жеңге
Отауға салып тыңдапты.

Есіктің алды тастақ-ты,
Тастақтан қоян бас бақты.
Атасы басқа жау жеңге
Отауға салып тастапты.

Есіктің алды шашу ойын (үйін),
Шешен бір шашар шашуын!
Қалыңға берген қырық жылқы
Кешіке де алар ашуын!

Жайықтан ұшқан жалғыз қаз,
Еділден ұшқан екі қаз,
Біреуі шаңқан, бірі боз,
Сандығың толған сары боз!

Әуеден ұшқан көбелек,
Күйеуің жаман сүмелек,
Келініек болып түскен соң,
Күн көрсетпес төпелеп.

Беташар

Келін күйеудің үйіне келгенде, сөлем етіп отырады. Күйеудің туғандары, ағайындары бәрі отырады. Онан соң бір кісі [1] ағаштың басына бір асыл бұйым шүберек байлап алып шығып отырып, келіннің басындағы бүркенген желегін көтеріп, бетін ашып, былайша өлең айтады:

Айт, айт, келін, айт, келін,
Атыңның басын тарт, келін!

Сауысқаннан сақ, келін,
Жұмыртқадан ақ келін!

Кер биенің – құлыншақ,
Салбыраған тұлымшақ,
Алдыңғы түйең – итіншек,
Артқы түйең тартыншақ.

«Алдыңғы түйең – итіншек!» – деп,
Көтке соқпа, келіншек!
«Артқы түйең тартыншақ!» – деп,
Басқа соқпа, келіншек!

Шу-шу болар, шу болар,
Құлағыңды бері сал,
Асылыңды кері сал!

Ата-енеңмен ұрыссып,
Қақаңдама, келіншек!
Үй артына мал келсе,
Бақаңдама, келіншек!

Таңертең тұрып, келіншек!
Құрт ұрлама, келіншек!
Өзің жатып, байыңды
«Тұр-тұрлама!»-, келіншек!

Аузы – мұрның сүйреңдеп,
Өсек айтпа, келіншек!
Қайынағаңның алдынан
Кесіп өтпе, келіншек!

Сары етігің салтылдап,
Сазды баспа, келіншек!
Сауыр етігің шоиқаңдап,
Тоғай кезбе, келіншек!

Көн етігің көрпідеп,
Ауыл кезбе, келіншек!
Жаулығың тік шошаңдап,
Бұзау қорыма, келіншек!

Атаң ақыл үйретсе,
Адырайма, келіншек!
Енең ақыл үйретсе,
Едірейме, келіншек!

«Абысыным жақсы!» – деп,
Сырыңды айтпа, келіншек!
«Қайындарым жақсы!» – деп,
Қойныңа алма, келіншек!

Келін, келін (келіңіз) көріңіз,
Көрімдігін беріңіз!
Ала-құла демеңіз,
Түсін айтып қойыңыз.

Жылқы берсең, көктем бер,
Өзі жүзірік беріктем бер!
Қайын атаға бір сәлем!

Түйе берсең, тайлақ бер,
Мұрындығын сайлап бер!
Түйе берсең, ақтан бер,
Өсеріне бақтан бер!
Қайын енеге бір сәлем!

Сыыр берсең қарадан,
Сірә да өлмес жарадан,
Қайынааға бір сәлем!

Қойды берсең, қоңырдан,
Өсеріне оңдыдан,
Абысыңға бір сәлем!

Ешкі берсең, сарыдан,
Құлақ шыдамас- дауысының зарынан,
Қайын ініге бір сәлем!

Мүйізі пышаққа сап болар,
Терісі бұтқа қап болар,
Бұты толған бұлақ болар,
Іші толған лақ болар,
Ақтылы қойды айдаған,
Алалы жылқы байлаған,
Осы жанның үлкені-
Атасы, саған бір сәлем!

– Мінгенде атың боз ғана,
Жорғасы бар аз ғана,
Таналы моншақ таққалы,
Тұңғышы болсын қыз ғана!

Есіктің алды терек-ті,
Қатындар тоқыр өрмекті,
Барған жылы ұл тапсаң,
Құдайдың берген ермек-ті!

Арғымақ келер аяңдап,
Ақырын сөйле баяндап.
Қой келеді жыбырлап,
Ақырын сөйле сыбырлап!
Қойды берсең ағынан,
Өсер-өспес боғынан!

Мінгенде атың жиренше,
Ойнақтап тұрар мінгенше,
Сірә да, мауқың басылмас
Әлдилеп бала сүйегенше!

Ақ түйең татырауда,
Ақ тайлақ жатыр матауда.
Қыз игенде (екен де) қысылдың
Мейлінше ойна отауда!

Есіктің алды ақ балық
Ақ балық етін қақталық .
Орамал берсең барша бер,
Елге барып мақталық!

Есіктің алды ақ балық
Ақ балық етін қақталық.
Орамал берсең, бөзден бер,
Шыға беріп боқталық!

Баға үлгішері

Баға

Иа, Құдайым, жарылқа:
Жарылқасаң, малды қыл,
Біпкен жұрттың алды қыл,
Бұған қас сағынанның
Малын алып, жарлы қыл!
Алла акбар!

Иа, Құдайым, оңдасын,
Мың саулығың қоздасын!
Сексен түйең боталап,
Сегіз келін қомдасын!
Тіленішінің биесін берсін,

Үйсін, Қоңыраттың түйесін берсін,
 Біткен аруақ бәріне тие берсін!
 Алла ақбар!
 Құдайым, жарлықасын, бай қылсын
 Төрт түлігін сай қылсын!
 Кетпес дәулет берсін,
 Кең пейіл берсін!
 Құрмалдығың қабыл болсын,
 Тілеуің дұрыс болсын.
 Мұратың хасыл болсын,
 Тілеген тілегіңізді берсін!
 Аллақбар!
 Асың, асың, асыңа,
 Береке берсін басыңа!
 Бөденедей жорғалап,
 Қырғауылдай қорғалап,
 Қыдыр келсін қасыңа!
 Осы тұрған боз үйге
 Қыдыр ата дарысын!
 Бәйбішесі бұл үйдің
 Он екі құрсақ көтеріп,
 Ұлға көзі жарысын!
 Желіңнің о шеті мен бұ шетіне
 Оқ жіберсе, жетпесін!
 Тәңірі берген несібең
 Тепкілесен, кетпесін!
 Әр кезде байлық кетпесін!
 Кешке келіп шұлатқан,
 Қошақайдың атасы-
 Қошқар бассын үйіңді!
 Бақайлары шыртылдап,
 Мүйіздері жылытылдап,
 Үй арасын боқ еткен,

Исе, айранға тоқ еткен,
 Бузуалардың атасы –
 Бұққа бассын үйіңді!
 Шудаларын шаң басқан,
 Артқы өркешін қом басқан,
 Ботақайдың атасы –
 Бура бассын үйіңді!
 Шыңғыр-шыңғыр кісінескен,
 Тышып, боғын иіскескен,
 Құлыншақтың атасы –
 Айғыр бассын үйіңді!
 Саған қас қылған кісінің
 Базарға барып, аты өлсін!
 Ерте кетіп, қайтқанда,
 Үйіне келсе, қатыны өлсін!
 Көтіне тышқақ тисін,
 Қолына тышқақ тисін!
 Тышқағы тыйылмасын,
 Төсегі жиылмасын!
 Шаңырағы шартылдап,
 Шандырына қадалсын!
 Босаасы бортылдап,
 Борбайына қадалсын!
 Күлдіреуіңі күрт сынып,
 Көтіне қадалсын!
 Алла ақбар!

Бұрынғылардың батасы

Әуелі Құдай жарылқасын,
 Пайғамбардың берекетін берсін!
 Әбубәкір, Сыздықтың салауатын берсін,
 Әділ Омардың һайбатын берсін,

Әзіреті Оспаннның ұятын берсін,
 Әзіреті Әлінің қуатын берсін!
 Ибрайым пайғамбардың малын берсін,
 Әкім Луқпанның жасын берсін,
 Әкім Сүлейменнің тақытын берсін!
 Ескендір (Александр) Зұлқарнайынның
 бақытын берсін,
 Атымтай жомарттың даңқын берсін,
 Дәуіт пайғамбардай отыз ұл берсін!
 Ұл берсе, оразды берсін,
 Қыз берсе, қылықты берсін!
 Жасы ұзын болсын,
 Жүзі қызыл болсын!
 Айғырың үнді келсін,
 Қошқарың әсунді келсін!
 Қызың пұлды келсін,
 Ұлың құнды келсін!
 Дәулетің зияда болсын,
 Дүшпаның пияда (сияда) болсын!
 Ұлың ұяда болсын,
 Қызың қияда болсын!
 Адам жсаласынан, бұлт аласынан,
 Көрінер, көрінбес мың да бір пәлесінен –
 Патша Құдайым өзі сақтасын!
 Көпірді мұсылман еткен,
 Мұсылманға дін үйреткен,
 Әкімдердің (Айымдардың)
 сәлеметтігіне,
 Халық қамын жеген –
 Қарқарадай хандардың сәлеметтігіне,
 Ел қамын жеген –
 Едігедей билердің сәлеметтігіне,
 Өз еңбегін өзі жеген,

Құдая, шүкір, тәубе дейін –
 Қара бұқара халықтың сәлеметтігіне!
 Халқын, әсұртын,
 Қаны бірге ұлтын
 Ілгері бастырамын деген –
 Еңбекіш ерлердің сәлеметтігіне!
 Қой орнына ат берген
 Атымтайдай жомарттардың
 сәлеметтігіне!

Баяғыда тойға жасанып келген сұлу
 қыз – дүние қартайып, қайыршы кемпір бо-
 лып, қарапейіл байларды – ұшынған сорпа,
 қиынған ет есепті қылып қапшығына салып
 алап. «Жемесе де, май жақсы, Бөрмесе де, бай
 жақсы!» – деген.

Қап түбінде қалғандардың
 сәлеметтігіне!
 Молдаларға қол берген, көрпе салып,
 төрге алған –
 Уызы арылмаған байлардың
 сәлеметтігіне!

Халқы, халайығы қостаған,
 Орындықты (орнықты) саба ұстаған –
 Бәйбішелердің сәлеметтігіне!
 Тақыр жерде тайғақ бар,
 Тәңірім, онан сақтасын!
 Бату жерде пәле бар,
 Машайық онан сақтасын
 Шұңқыр жерде шайтан бар,
 Сақтаушы онан сақтасын!
 Ойнақтаған оң қолың
 Ақ білекте қарайсын!
 Қимылдаған екі аяқ

Табаныңда қарайсын!
 Аузыңдағы отыз тіс
 Таңдайыңда қарайсын!
 Құдай қосқан қосағың
 Бірге ілесіп қарайсын!
 Малыңызға, басыңызға берекет берсін!
 Саған қас сағынғанға ала- құла
 әрекет берсін!

Көктен жаудырсын,
 Жерден өндірсін!
 Байды Құдай байытсын,
 Бәйбішені қайытсын!
 Кигенің кір болмасын,
 Мінгенің тер болмасын!
 Алла ойыңда тұрсын!
 «Құл-һуалла» - қойныңызда,
 «Әлхам» - аузыңызда,
 «Иасин» - жадыңызда болсын!
 Бұл оқыған аяттар ай болсын,
 Сегіз пейіш ортасында көңілің
 жсай болсын!

Іргеңді аралап, дау жетпесін,
 Еліңді аралап, жау жетпесін!
 Сізге пәле сағынғанның
 Өз басынан кетпесін!
 Иа, Жалил, әл-жәллат,
 Иа, Кәрім, әл-керемет,
 Пендең саған аманат!
 Сақтағайсың сәлемет!
 Алла экбар!

Бұрынғылардың тағы бір батасы

Арқадағы Абылайдай бол,
 Бұхарадағы Даниярдай бол!
 Қойкелдінің қойын берсін,
 Қойсоймастың ойын берсін!
 Тоқаның жылқысың берсін,
 Ақылдының құлтысын берсін!
 Боқтыдай бай бол,
 Байкелді, Бостандай мырза бол!
 Қарасудан көпір салып өткен –
 Толыбайдың жсолын берсін!
 Арқадағы Абылайдай даңқ берсін,
 Бұхарадағы Даниярдай бақ берсін!
 Қойсоймастың ойын берсін,
 Қойкелдінің қойын берсін!
 Боқтыдай байлық берсін!
 Байкелді, Бостандай мырзалық берсін!
 Азнабай, Сапақтай бол,
 Байқонды, Бапақтай бол!

Кейінгі бір бата

Кокшетау жағында бір үйге қонған екен:
 әкелі-балалы екеуі. Қонған үй көже қылғып
 беріпті. Сонда әкесі:

– Дастарқанға бата қыламын, – дегенде, әкесінің қолын қағып жіберіп:

– Көже батасына мен жүйрікпін! – деп,
 шұбыртып сөйлеп бата қылғаны:

–
 – Көже, көже, көр, ұстан:
 – Қайдан шыққан бұ көже?
 – Аузы түкті орыстан!

Құдай ұрған қу елсің,
 Жау шатса, саған болыспан!
 Құдай айдап біз келдік
 Ел шеті алыс қиырдан.
 Соймаған сорлы не еткен ежан,
 Қора толған сиырдан.
 Жеуіңе қилмай жүргенде,
 Түк қалмас жұтта биылдан!
 Көксе шөптің басы екен,
 Қу кедейдің асы екен.
 Сен бай болып, не етесің?
 Төрт аяқты малдан-
 Түк көре алмай, кетесің!
 Ешкіні елде көр,
 Қойды мың күншілік жолда көр!
 Түйе туа бітпесін,
 Жылқыдан садақа кет!
 Көкшетаудың басын көре кел,
 Көкөзектен арман асып, қалаға кет!
 Өлі аруақ жесбесін,
 Тірі аруақ демесін!
 «Осы үйден ет асаймын!» – деп,
 Келген баланың мен сі...ін енесін!
 Өзі аш қонақ,
 Өзі қу қонақ-
 Мунан артық не дейін?!

Сонда үй несі ұялғаннан:

– Мына бөлекетке қуырдақ қуырып бер, қи-
 тын! – депті. – Айтқан сөзі еттен өтіп, сүйіске
 жетті ғой! – деген соң, қуырдақ қуырып, тойғы-
 зыпты. Қуырдаққа берген батасы:

– Муның аты – қуырдақ,
 Шын ықыласпен берген соң,

Пісіп қалды-ау жуырда-ақ!
 Манағының бәрі ойын,
 Брысың өссін дуылдан!
 Саған қастық қылғанның
 Баласы қалсын шуылдан!

Жарапазан

Жарапазан айта келдім, сіз байларға,
 Кім кетіп, кім жетпеген бұл айларға?!
 Кірерсіз сезіз бейіи сарайларға
 Мұхаммед үмбетіне шаһыр рамазан!

Бір келген он екі айда шаһыр рамазан,
 Қылығыз рамазанда жанды құрбан!
 Үйбу айда енді бізге Калам, Құран,
 Мұхаммед үмбетіне шаһыр рамазан!

Бес парыз мұсылманға минат болған,
 Ораза, намаз, зекет, қажы, – ол – нуриман!
 Бұл айда рақмет нұрға дүние толған,
 Мұхаммед үмбетіне шаһыр рамазан!

Ораза тұт, үйбу айда оқып құран,
 Қараңғы көрде шамың жасанып тұрған.
 Наныңыз бұл сөзіме, хак мұсылман,
 Мұхаммед үмбетіне шаһыр рамазан!

Бұл айды көрген де бар, көрмеген де,
 Білерсіз ежан қадірін тергегенде.
 Жақсы емес садақаны бермеген де,
 Мұхаммед үмбетіне шаһыр рамазан!

Бұл айда кешер Алла жазығыңды,
 Сыйласаң біздей пақыр гәрібіңді!

Садақа, берген қайыр - азығың-ды,
Мұхаммед үмбетіне шаһыр рамазан!

Бұл айда береке нұр тәңірім шаиар,
Бұл айда шайтан лағын қорқып қашар.
Есіңіз сезіз жұмақ періште ашар.
Мұхаммед үмбетіне шаһыр рамазан!

Әр айда бола бермес бұл рамазан,
Қасиетін оразаның білмес надан.
Ықылас қып қарсы алыңыз, келсе шамаң,
Мұхаммед үмбетіне шаһыр рамазан!

Наныңыз жұмақ, тамуқ – тамам барын,
Тағы бар ғаршы, күрсі, лауқи қалам,
Қожасы дүние, ақырет – Алла тағалам
Мұхаммед үмбетіне шаһыр рамазан!

ЖОҚТАУ ӨЛЕҢДЕРІ

Бұрынғы жоқтау үлгісі

Алты атасы бай өткен,
Алты атанға жүк артқан.
Жеті атасы бай өткен
Жеті атанға жүк артқан.

Ұяда сұңқар түлеткен,
Қияда сұңқар тілеткен.
Алтайы қызыл түлкі артқан.
Қиядан барып тіке атқан.

Баршаны бөздей жыртытырған,
Жібекті жүндей тұттырған.
Қонақ қонса: «Қон!» - деген,
«Қой семізін сой!» - деген.

Тойға қазан астырған,
Жақсылыққа көзін жеткізген,
Шылаушың (сыйлаушың) салып, ат мінген,
Шыңыраудан алып, су ішкен,
Шынжырлы қауға тақтырған.

Қайыңнан астау шаптырған,
Қаптағып жылқы жаптырған.
Айдарлығы айдапқан,
Тұлымдыға байлапқан.

Қалмақтан жылқы құдырған,
Құлының жолда тудырған.
Жамбасынан отырған,
Саннама жүлдіз батырған!

Бес тақа баршадан тон қылған,
Жеті рудан қол жиган.
Әуелде құдай қалаған,
Асылы нұрдан тараған.

Ақ сұңқардай түлеген;
Тояты оның қанған соң,
Алыстан тоят тілеген!

Алыстан дұшпан аттанса,
Қар-жаңбырдай бораған.
Жақыннан дұшпан аттанса,
Қарт бурадай жсараған.

Барғанда, төре таныған,
Қайтқанда, қара қалаған.
Қарасы мен төресі
Қамап ақыл сұраған.

Тобықтының биі еді
 Сексенге келген Кеңгірбай.
 Еңің толды параға.
 Парадан алған көп мақпал
 Өлгенде жайылды караға.

Екі жұртқа жем кылып,
 Ғылажың не дүр Аллаға?!
 Айдының Алатаудай бар еді,
 Қайратың Қаратаудай бар еді.

Көріп пенен қасірге
 Сауып тұрған бие едің.
 Жетім менен жесірдің
 Айттырмай мұңын біледі.

Толарсақтан саз келсе,
 Қажымай оған күледі.
 Арғын-Найман- Орта жүз
 Қылышың жанаңа жүреді.

Тұғырға қалған сұңқары,
 Суытып қойған тұлпары.
 Алтыс басты ақ орда,
 Ақ сұңқар үйде тұрған-ды,
 Күні де түні базарым,
 Алладан қайтты назарым!
 Бетімнен кетті ажарым!

Хан иеміз кеткенде,
 Бір күнде кетті базарым!
 Жаздыгүні болғанда,
 Күннің көзі байланған,
 Ақ сұңқар ұшып айналған!

Балғынды жоқтау

Басында қу ағаштың тақияң тұр,
 Ақ күміс, адыра қалғыр, жарқырап тұр!
 Келмесен со барғаннан, жалғызым-ай,
 Артыңда қалған анаң аңырап тұр!

Жеткенде жеті жасқа құран бердім,
 Молдаға сені оқытқан құнан бердім.
 Артыңда апасы жоқ, сінлісі жоқ,
 Қылығың жалғызыма неге бердің?!

Айтамын, айт дегеннен атым тұсап,
 Тұсап қойған жеріңде тұрсын жусап.
 Келгенде елу беске, сұмырай Бәтен,
 Тұар ма енді бала Балғынға ұқсап?!

Қарағым, айналайын, қандай еді,
 Бауырсақ майға піскен, нандай еді.
 Мақтасам өзімді-өзім, болар өлім,
 Баланың өзі құрбы маңдайы еді!

Қарағым, айналайын, ұлы кентім,
 Сирғайды санаменен ақша бетім!
 Болғанда қыс ортасы, сығыр ойбай,
 Бұзылды жалғызыма құрған кентім.

Ақ ешкі келіп жатыр лағына (ұлағына),
 Сүт берген ақ үрпінен шырағына.
 Қосылып, кел екеуміз, зарланыйық,
 Алланың түсер ме екен құлағына?!

Тапқаны ақ ешкінің - егіз лақ,
 Біреуі лағының-салпаң құлақ.
 Ақ ешкі, көкке қарап, көдеңді же,
 Табарсың есен болсаң тағы да лақ.

Ақ ешкі, сен де мұңды, мен де мұңды,
 Жаратты бір жаратқан бесеу (би сау) сұмдық
 Ақ ешкі, көкке қарап, көдеңді жсе,
 Құдайым берер ме екен бізге де ұлды?!

Бойынан Досхананың ел өтеді,
 Шапаннан жсалаң қабат жел өтеді.
 Сығыр-ай, мен зарланбай, кім зарлансын,
 Балғынның енді маған айы өтеді!

Досхананың бауыры жалғыз там-ды,
 Аямаған бір Құдай жалғызды алды.
 Елу бсске келгенде, сұмырай Бөтен,
 Жалғызынан айырылып, аңырап қалды.

Бопы төрені қарындасының жоқтағаны

Күдері белбеу белімде,
 Азалы болдым елімде,
 Бопекем жарлық берген соң,
 Жүре бердім жәнәміе.

Бас, бас өлім, бас елім,
 Басынан келген осы өлім.
 Жапырағын жалпайтып,
 Жарды бір алған осы өлім.

Мұхаммед-Құдай достысы,
 Оны да алған осы өлім.
 Қылышынан қан тамған
 Ғалыны да алған осы өлім.

Өлімнің інісі- уайым,
 Бұл істі салған Құдайым.

Қара бір шашым жсаяйын,
 Жсаяйын да, жсияйын.

Күнәлі бармақ, жез тырнақ,
 Күнінде қанға бояйын.
 Албыраған ақша бет
 Сүйегіне таяйын.

Мөймілдеген қара көз,
 Жсаспенен оны ояйын.
 Алшандап жүрген жсас торем;
 Орнына кімді қояйын?!

Өркеи те, өркеи, өркеи тау,
 Бауыры толған көк бастау.
 Топ ішінде қиын екен
 Жалғыз енді сөз бастау.

Бастамасқа шарам не,
 Басыма салған қарам не?!
 Мен жыламай, кім жылар,
 Бетімдегі жсарам не?

Боғастың бойын өрт алды,
 Жүректің басын дерт алды.
 Он жеті жсасар Әбіжан
 Қорасан деген дерт алды.

Асыл да сауһар болатым,
 Үшайын десем, қанатым.
 Әкекем қосқан қосақтан
 Айырды шебер Күдіретім.

Алты атаңға жүк арттым,
 Ала арқанмен берік тарттым.
 Алдынан жүрмес атакем,
 Құшақтап тұрып сөз қаттым.

Арғымақ үйірін сағынса,
 Артқы аяғын қағынар.
 Алғанын бибақ сағынар,
 Қаннан опанік жағынар.

Тәтиді жоқтау

Қара бір таудың жылжасы,
 Халқының бағлан құлжасы,
 Сүйіндіктің ағасы,
 Алтыннан салған сырғасы,
 Алаштан дұшпан сөз келсе,
 Алдында жүрер жорғасы.

Қара бір таудың өлкесі,
 Аты Алтайдын серкесі,
 Жарлығы жсалған болмаған,
 Хан, қараның еркесі.

Базардан келген бөз еді,
 Жақсыдан қалған көз еді,
 Ебінің қызыл желіндей.
 Саулап бір тұрған сөз еді.

Айдыны таудан зор еді,
 Дәулеті көлден мол еді.
 Өзім бір деген Алашқа,
 Аласы бір жоқ төре еді.

Айғыр бір қуған құлындай,
 Адам аулын жақтамаған,
 Әділдікке салғанда,
 Көтір, қазақ мақтаған.

Құрама жиып, ел қылып,
 Қосын таза сақтаған.

Тілі шайпау тентегі
 Ақылымен тоқтаған.

Көлдегі аққу дауысты,
 Ақ сұңқар құстай дабысты,
 Ерегескен дұшпанға
 Айданардай шалысты.

Қайтпас қара бұлттай,
 Қалишанмен қарысты.
 Екі де тізгін, бір айыл,
 Бір өзім деп салысты.

Толқын топқа барғанда,
 Иығы асып сөйлеген.
 Сүйіндіктің баласын,
 Өз ұлындай билеген.

«Елім Алтай екен!» - деп,
 Ырқына зорлық қылмаған
 Ертегі өткен Асандай,
 Елдің қамын ойлаған.

Асылық айтып Аллага,
 Күнәкар ғасы, болмаған.
 Адалдығы ғалымдай,
 Дін сөзіне тоймаған.

Ақылы және данышпан,
 Кеудесіне сыймаған.
 Мұнарадан жол алған,
 Бұхарадан қол алған,
 Жалғыз қылдан ніл алған.

Аруақты елдің қосы еді,
 Адал пірдің досы еді.

Нияз алар мұртынан,
Мұрт деп барар жұртынан,
Қожалар оқыр құранды.

Құраннан басқа пайда жоқ,
Ажалдан хайла жоқ,
Сарайғанмен өлмек жоқ,
Уайымнан өнбек жоқ,
Әсіре қылыш жүзіндеі,
Қалайы сандық ішіндеі,
Алтын ділдә алтыс мың,
Қыс қонысын сұрасаң,
Қоянды менен Жыланды,
Өзен аққан бойында
Мекен қылды Нұраны.

Тірісінде көп берді:
«Зекет!» - деп тай мен құнанды.
Жесір қатын, жас бала,
Қайырымен жұбанды.

Жайлауға беттеп көшкенде,
Шаңдатып жылқы айдаған.
Тайы қысыр қалмаған,
Тайлағы бота салмаған
Сегіз руга мал беріп,
Сексен қысырақ байлаған.

Бетегелі кең тарлау,
Беткейге біткен раңдай.
«Дүниеден Тәти өтті!» - деп,
«Алтайдан қайрат кетті!» - деп,
Қожалар сызған сиядай
Душпанның көңілі тынды гой.

Барсаң, сәлем дегейсің,
Ақжолдың ұлы Арғынға,
Атпен жселі тарттырдым
Кереге бойы шалғынға.

Дугай сәлем дегейсің,
Қошқарбай ұлы Құрамға,
«Қорам орта болды!» - деп,
Қоңсыны күндеп қазбасын,
Бір Аллага жазбасын (назбасын)!

Ишіп, бір киіп, буласын,
Сұм дүниенің өтерін,
Өлшенуменен ойласын!
Мың-миллионы кетсе де,
Төре алдына бармасын.

Жұмақтың төрі - он тарау,
Ойнай, күле жүргейсің.
Пейітінің төрі - бес тарау,
Белгілі болып жүргейсің.

Аллаға ісің ақ болса,
Ақ сарайға кіргейсің!
Нұрдың қызын сүйгейсің,
Торқадан көйлек кигейсің!
Шараба тұғыр шәрбатын,
Сусыныңа ішкейсің!

Иә, Мұхаммед, қолдағай,
Көп иад еткен үлбетін!
Көп тілеуі көл болғай,
Көпсінгенде дәулетін,
Аян болсын әуретің!

Парша менен мәулімді,
Боз, бояқтай жұмсаған,
Жорға менен жүйрікті,
Тай, құнандай жұмсаған,

Қоғсалардың айтқаны,
О дүниенің сөзі еді,
Ақ кіреуке сыймаған
Алып бір туған жоталы,
Жарастықты мырза еді!
Алладан бұйрық келген соң,
Бү дүниені қиғаны!

Шаңырағын идірген,
Шынар деген ағаштан,
Мал байлығы бір асты
Біткен қазақ алаштан.

Бетіне жан келмеген,
Майқыменен таласқан,
Үш Меірамның ұлында:
Қуандық пен Сүйіндік,
Жан жоқ бұған таласқан.
Ексе де елге, бітерме
Мырзада мұндай жарасқан?!

Бесінде мектеп оқыған,
Алтысында ақыл тоқыған,
Жетісіне шыққанда,
Жетпіс бірден сөз сұрап,
Құдықтай көзін шоқыған
Сегізіне келгенде,
Сүйіндікке бас болған,
Аққан сеңдей толқыған!

Тогызына келгенде,
Туған айдай балқыған.
Енді он жасқа шыққанда,
Дәулеті көлдей шалқыған.

Он біріне шыққанда,
Ардағы асты халқынан,
Он екіге шыққанда,
Құр қайтпады нарқынан.

Жиырмадан өткен соң,
Енді отызға жеткен соң,
Салиқалы би болды,
Жесір менен жетімге,
Тігіп бір қойған үй болды.

Жетім менен жесірдің,
Болып өтті азығы,
Аз ғана ауыл Сүйіндік,
Аз күн болды қазығы.

Өз бауырым деп жан тартпай,
Тіл жаздырып, дат айтпай,
Әділдікке салғанда,
Еш бар ма еді жазығы?!

Ат басына соқтырып,
Ақы айтпаған дуа [ғып],
Аузына күпір көп түспей,
Алласын күткен мұңайып!

Сексен үшке келтірмей,
Ажал берді Құдайы.
Өткен іске салауат,
Артының қайырын сұрайық!

Самарқанда сайлатты,
Сары алтыннан түймесін.
Хазірет те соқтырды,
Ақыретте күймесін.

Аруақ ата қалаумен,
Аруақты баба жебесін!
Жауаптамаң жсар болып,
Иініне шайтан мінбесін.
Ғалам білген Тәтиді
Жоқтаусыз қалды демесін!

Бір әйелдің ботасын жоқтағаны

Ертеде бір қатынның бойжеткен қызы болыпты. Екі ботасы бір інгенге тел болыпты. Үйіне бір қонақ қонып: «Қырықтың бірі- қыдыр!»- деп, тойғызып, сыйлап салыпты. Таң сәрінен қатын түрегелсе (тұра келсе), екі ботаны ит-құс тып-типыл қылып кетіпті. Түйе боздап, азынап тұр дейді. Сонда қатын екі бүйірін таянып, отыра қалып, дауыс қылып ботасын жоқтағаны:

Боз інген боздап тұр-ау ботасына,
«Қонағым қыдыр болған»- жатасың ба?
Қыдыр болған кісіге қыдыр-дағы
Мен сияйін қонақтың батасына!

Екі ботам бар еді қауыны май,
Қара малдан аз еді-ау сауыным-ай!
«Кешкі қонақ қыдыр!» деп, жұрт айтады,
Енді қонақ жолатпаң ауылыма-ай!

Есік алды қара су, балдыры бар,
Балдырына атыңды шалдырып ал.
Айдап келген ботамды байлап салмай,
Ерке қарым, ұйқыңды қандырып ал!

Екі ботам бар еді, бота-ақ еді,
Қонған жерім ботаға от-ақ еді.
Айдап келген ботамды байлап салмай,
Ерке қардың іздегені ко...к еді.

Қалмақ Сарыарқадан ауғапта, тамақ сұрап жылаған балаларына айтқаны

Сорқара, Сортың бар ма?
Сөрелен жайған етің бар ма?
Көнек, Толағайың бар ма?
Көнекте тұрған қымызың бар ма?! –

деп ұсады екен. Сорқара, Сорты – Сарысу мен Нұраның аралығында «Кұлан өтпес», «Үшкөң» – дейтұғын өзендер бар. Сол мандағы жер аттары. Көнек, Толағай – Сарысу бойындағы төбелердің аттары. Өзге жерден малындағы сүті мен еті күшті, қуатты болады. Алтай, Қарлықтың қазығы, Тінәлі, Тоқтамбет деген – халықтың жайлау, қыстауы.

Қалмақтың Сарыарқаны жоқтап жылаған зары

Қайран да, қайран, қайран тау,
Тшош еді пайдаң тау.
Пайдасының белгісі -
Үйімде тұрған үлгісі.
Үлгісінің өрнегі:
Шаңырағым, уығым,
Үйде бақан, сырығым,
Ат ұстайтын құрығым,
Қазаным қақпағым,
Желі бір қағар тоқпағым,

Арбама арыс білігім,
 Ел қыстауға қонғанда,
 Сивыр бір жатар шілігім,
 Ат жүре алмас аралдым
 Иіңде бұғы, маралдым!
 Бұғы да, марал жатқан жер,
 Мергендер таңдап атқан жер.
 Меркеге батқан жер,
 Артығын алып сатқан жер!
 Үш аталымыз өткен тау,
 Үш мың қара біткен тау,
 Әкем күйеу болған тау,
 Шешем келін болған тау.
 Ақ бүркеншік салынып,
 Ала берен киген тау,
 Ит жүгіртіп, құс салып,
 Өзіме теңдік тиген тау!
 Мұнарланып артымда
 Қала бердің көрініп.
 Ілгері қарай аяғым
 Бір баспады-ау ерініп!
 Көңіл еріп, жас келіп,
 Кетті-ау өңім өзгеріп!
 Бай төбетім маңқылдап,
 Даусы құдай саңқылдап,
 Байсал тауып үрген тау
 Балалы қаздай байпаңдап,
 Бәйбіше дәурен сүйген тау.
 Дуадақтамай тоңқаңдап,
 Тоқалдар дәурен сүрген тау.
 Кетейін деп кетпедім,
 Төңірегің толған жасу.
 Шабынды (Сабынды), қопа, қамысым,

Тамам жұртқа танысым,
 Мына да көрген зорлықтан,
 Қалады-ау есіл қонысым!
 Боранда малым ықпаған,
 Үйімді дауыл жықпаған.
 Шағыр бір жусан, изендім,
 Сенен кетіп күйзелдім.
 Байлаулы атқа пішінім,
 Матаулы атқа кісенім.
 Ат арқандар қазығым,
 Балаларға азығым!
 Кетейін деп, кетпедім,
 Ойда-орыс, қырда қазақтан
 Тынышыым бір кетті-ау жазығың!
 Қожыр, қожыр тастарым,
 Сен есіме түскенде,
 Көзімнен ақты-ау жастарым!
 Ащының бойы ай татыр,
 Балауса шөбің бал татыр,
 Балдырғаның май татыр.
 Ақтылы қой айдаттыр,
 Алалы жылық жусаттыр!
 Шыбыңыым лақ салмаған,
 Тоқтым бір қысыр калмаған.
 Үш ай тоқсан соқса да,
 Малым жұтап қалмаған,
 Желіні сыздап маңыраған,
 Төлі шулап жамыраған.
 Он екі қазылық, ой, Түндік,
 Маңырап жатқан қой- Түндік!
 Есіл-Нұра- екі су
 Еңкейіп онан бетің жу.
 Бірің- шекер, бірің- бал,

Қайбірінді айтайын?!
 Бетеге, көде, жауылыа
 Шулап тұрған бәрің мал.
 Кеуір келді-ау қиқулап,
 «Аи құлақтан тыныңи құлақ!»
 Кете бердім зар жылап,
 Көбейген соң күнде иу.
 Қарқаралы, Қазылық,
 Жатушы едің жазылып!
 Жазғытұры көшкенде,
 Қалушы едің, қара жол,
 Қабырғадан қазылып.
 Күзгітұрым қонғанда,
 Төрт түлік мал баурайда,
 Жатушы еді жай тауып,
 Құлашың керіп жазылып.
 Егізімнің сыңары;
 Бірін сойсам, той болған.
 Қалған бірі жетіліп,
 Келер жылы өзіндей
 Ыңыранып семіз қой болған.
 Сойғанымның терісі
 Илей білген шеберге,
 Бір өзі бір бой болған.
 Илей білмес жаманға,
 Ел қыдырып кеткенде,
 Көк ала шолақ иттерге
 Көкпары болып тартылып,
 Зор мереке той болған.
 Біз барармыз, барармыз.
 Барып қайда оңармыз?!
 Барсақ, залал тартармыз!
 Сендей жерді жсалғанда,

Іздеп қайдан табармыз?!
 Егін де жайың білмесек,
 Арып, шаршап, талармыз!
 Тарының сөгін жсалармыз,
 Шөпшек теріп, шөп жымып,
 Аштан өліп қалармыз!

Түсініктемелер

Қазақ шежіресі

Жинағымызға енгізіліп отырған Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының қазақ шежіресіне қатысты ауыз-екі деректер С. Дәуітовтың құрастырған нұсқасынан (Көпейұлы М.Ж. Қазақ шежіресі. – Алматы; Жалын, 1993. – 76 б.) ал, басқа тарихи деректер мен тұрмыс-салт жырларының үлгілері М.Ж. Көпейұлының шығармалар жинағының 6 және 8 томдарынан алынды (Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы. Шығармалары. 6, 8 томдар. Павлодар: ЭКО ФӨФ, – 2006.)

1. Қазақ шежіресінің негізгі ерекшеліктері, соның ішінде ауызша дәстүр туралы қараңыз: *Артықбаев Ж.О. Историческое наследие М.Ж. Копеева, Павлодар, 2004*. Бұл зерттеу жұмысында сондай-ақ «оқуға сенген ұмытшақ, жазуға сенген жаңылшақ» сияқты мәтелдердің талдамасы бар. (Керсетілген әдебиет: «Об истории и ее принципах. 153-160 бб.»).

2. Нүркен бай – дұрысы: Нүрекен (Нұрмағамбет) Жамансарыұлы (1799-1874). Мәшһүр қолжазбасын оқуда кеткен қате, аса бай адам болған, жалғыз өзіне 12 мың жылқы біткен делінеді. Уақ ішінде Жансары

3. Толығырақ Тәкиелер туралы мәліметтерді қараңыз.: *Фабжалилов Х.М. Қазақ қажыларының Мәдинада салдырған төкиелері туралы дерек //Алаш: тарихи-этнологиялық журнал. №1, 2005 жыл, 58-59 бб.*

4. Қазақ этногенезін араб елінен келген сахабалармен байланыстыру өте күмәнді. Бұл турасында А. Құнанбаевтың «Біраз сөз қазақтың түбі қайдан шыққаны туралы» дейтін мақаласының нұсқауы дұрыс «біздің қазақтың ықыласы атасын арабтан шықты дегенді, яки бәни Исраилдан шықты дегенді ұнатқандай...». (Қара: Абай (Ибраһим Құнанбаев) Екі томдық шығармалар жинағы. Т.2, Алматы, 1986, 165 б.; Ислам дінінің қазақ жерінде тарау тарихы туралы көптеген әдебиеттер бар: *Сафи ад-дин орын Қойлақ «Насабнаме». Түркістан, 1992. Баспаға дайындаған Ә. Құрбанұлы.3. Заманханұлы; Н.Д. Нұртазина «Ислам в истории средневекового Казахстана Алматы, 2000).*

5. Уыз хан – жазба деректерде Оғыз хан. Түркі халықтарының тарихи фольклорында үлкен орын алған мифтік қаһарман. Жырлар мен аңыздарда ерте көшпелілер дәуірінің әртүрлі мәселелері айтылады. (Қара: Қ. Өмірәлиев «Оғыз қаған» эпосының тілі, Алматы, 1988; *Артықбаев Ж.О. Материалы к истории правящего дома казахов. Алматы, 2003.*)

Орта жүз тарихы

1. Жанарыс, одан алты ұлдың тууы, олардың тараған ұрпақтары туралы қазақ арасында кең айтылатын шежіренің фрагменті. Бұл шежіренің негізі Қазақ хандығы құрылатын тұста туыс-жақын рулардың одақтарын нығайту мақсатымен жасалған деуге келеді. Тарақты руының «ноқта ағалылығы» моңғол үстемдігі дәуірінен қалса керек. Ұлы жүзде – жалайыр,

Орта жүзде – тарақты, Кіші жүзде – табын, бұладың бәрі де тарақ таңбалы, жалайыр тектес рулар. Жалайыр руы Шыңғыс ханға жас сәби кезінде еңбегі сіңген, ұлы қолбасшыларды шығарған ру (Саба, Мұқалы нойон т.б.) (Қара.: Рашид-ад-Дин. Джамид-ат-Тауарих. Перевод с персид. Л.А. Хетагурова и О.И. Смирновой. Ред. и примеч. проф. А.А. Семенова, ввод. статья И.П. Струшевской. Т. I. Кн. 1-2. М., Л., 1946, т. 2. М. 1952, т. 3. М.-Л., 1960).

2. Арғын балаларының сопыларға қатысты болуы бұл елдің әуел бастан Орта Азияға бір табан жақындығын, сопы қауымдастығымен байланысын көрсетеді. Бұл туралы Мәшһүр еңбектеріне қосымша Сапабекұлы Садықсын «Түркістанға тарихи зиярат» әңгімесімен танысқан дұрыс. (Қара.: Яссауи тағылымы. Түркістан, 1996).

Бұл қазақ қай уақытта үш жүз атанған

1. Қырық сан Қырым – Қырым хандығының елі. Негізгі субстраты анық емес, олардан баска скиф, грек, түрік /түркі/, ноғай т.б. тайпаларды айтады. Қырым түбегі, Қырым елі деген түсінік тек Қырым түбегін ғана емес сонымен бірге төменгі Днепрден бастап Донның аяғына дейінгі үлкен алқапты қамтиды. Қазақ ауыз әдебиетінде Қырым түркі тілдес тайпалардың шекарасы /шеті/, мыс.: «Қырым мен Қытайға кетті» алысқа кетті деген мағынада қолданылады. (Қара.: В.В. Трепавлов. История Ногайской Орды, Москва., 2002, 59–61 бб.) «Қырық сан» көптікті білдіретін абстракциялық сан болуға

ғиіс. «Қырық сан» - егер нақты есептесек $40 \times 10000 = 400\ 000$ (қырық мың төрт жүз мың адам. Жалпы Қырым түбегінің маңындағы елдің есебі шығады.) Кешпелілер эпосында жиі қолданылатын «қырық сан» көбінесе саны мол, көп деген мағына да қолданылады.

2. Отыз сан Үрім – бұл жерде Византия, жалпы Кіші Азия айтылып тұр. Қазақта әлі күнге дейін «Ұлық Ұрымға, қызың Қырымға» дейтін мәтелдер бар. Белгілі дәрежеде Үрім көзіргі Турцияның иеліктеріне келеді.

3. Он сан оймауыт – бұл жерде ноғайлы елі ішіндегі оймауыт тайпасы айтылуы мүмкін. Ауыз әдебиетінде оймауыт жиі кездеседі. Әлі де толық жауап беру қиын.

4. Тоғыз сан торғауыт – дүрбән – ойрат елінің ішіндегі тайпалық бірлестік. ХҮІІ ғасырдың 30-шы жылдары торғауыт бірлестігі Ертіс бойымен жылжып Еділ мен Жайық арасындағы ноғай елінің коныстарын басып алды.

5. Он сан ноғайлы – қазақ эпосында көбінесе «ноғайлының ауыр қолы» делінеді. Бұл туралы Ш. Уәлиханов та атап өтеді. (Қара.: Письмо профессору И.Н. Березину //Собр. соч. т.1. Алма-Ата, 1985. с.163.) Он сан қазіргі өлшеммен тым көп емес – 100 000 адам.

6. «Ала тайдай бұлдірді» - қазақ ауыз-екі әңгімелерінде жиі кездесетін мысал. Елдің бүлінуі, екі айрылып кетуі, ағайын арасындағы араздық айтылады. Ескі аңызға қарағанда ноғай – қалмақтың жаугершілігінде ноғай ұлысында бір ала құлын енесінен адасып бүкіл жылқыны үркітеді. Содан қалмақ шапты екен

деп ел де түн ішінде дүрлігіп көшеді-мыс. (Қара: *Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие //Собр. соч. Т.2. Алма-Ата, 1985. 166 б.*)

7. Қондыгер, Қобан, Қотан, Қоғам – қазақ этносын құраған тайпалардың түп атасы есепті. Қондыгер жұрты деп қазақ аңыздарында оғыз тайпалары айтылады (Мөшһүр Жүсіптің жазбаларын қараңыз), Қотан – қазақтың үш жүзінң атасы делінді. Мұса Шорманов шежіресінде: «Предок всего киргизского (казахского) – Ж.А.) царода был Котан, он имел трех сыновей – Акджол, Алчын и Юсун...» (Қара: *Потанин Г.Н. Очерки Северо-Западной Монголии. Вып. IV. Материалы этнографические. СПб., 1883, с.14.*)

8. Майқы би – түркі халықтарының тарихи аңыздарында жиі кездесетін мифтік тұлға. Қазақ «түгел сөздің түбі бір, түп атасы – Майқы би» дейді, яғни билік, жолға байланысты сөздің бөрінің негізі Майқы биге бастайды деген ышара. Майқы би Ұлы жүз қазақтарының түп атасы делінеді, сонымен бірге Орта жүзде де Майқы аталатын ірі рулық бөлімшелер бар.

9. Қызыл Арыстан /Қызыл Арслан/ - шамасы Қарахан дәуіріндегі мемлекет билеушісі айтылып отыр. Алаша хан туралы аңызға бұл тұлға кейінірек енуі де мүмкін. Қарахан билеушісі Али Арслан хан тұсында қарлұқтар Бұқара мен Самарқандты басып алып жеке империя құрды. (Қара: *Сыздықов С. Қарлық мемлекетінің тарихы. Алматы, 2000.*)

10. Алаш – Евразия көшпелілерінің түп атасы, билеуші әулетінің бабасы есебінде қазақ аңыздарының бәрінде де кездеседі. (Қара:

Артықбаев Ж.О. Кочевники Евразии в калейдаскопе веков и тысячелетий. СПб., 2005, с. 285-318; Артықбаев Ж.О. Историческое наследие М.Ж. Копеева. Павлодар, 2004. с. 56-65.)

11. Шамасы Алтын Орда дәуірі айтылып отыр. Асан қайғы жанындағы кеңесші, ақылғой, слші есебінде айтылады, хан деген атағы жоқ. Асан қайғының өмір сүрген кезеңі Өз Жәнібек ханмен тұтас келеді. Өз Жәнібектің билік еткен тұсы 1340 – 1357 жж. (Қара: *Стэнли Лэн-Пуль. Мусульманские династии. СПб., 1899.*)

12. Бұл дерек Құрбанғали Халидтың «Тауарих хамса» кітабымен үндеседі. (Қара: *Құрбанғали Халид. Тауарих Хамса /Бес тарих/. Алматы, 1992. 65-66 б.*)

13. Қалдырғали Жалайри Қасым хан туралы «ақырында Сарайшықта дүние салды. Бұл күндері оның қабірі Сарайшықта жатыр» дейді. (Қара: *Қалдырғали Жалайри. Шәжірелер жинағы. Алматы, 1997. – 121 б.*) Қасым ханның заманында тақтың Ұлытауға көшуі әбден мүмкін деп есептейміз. Ол белгілі дәрежеде Жошы үлгісіне сүйенеді. Шығыс тарихшылары да Қасым ханның тұсында Дешті-Қыпшақтың атағы мен күші Жошыдан кем болған жоқ дейді. Бірақ өмірінің соңында Қасым хан қалалық өмір қалыптасқан, ата-бабаларының қорымы орналасқан Сарайшық қаласына барған болуы ксерек, не оның ұрпақтары /мысалы, Хақназар хан/ әкесі сол Сарайшыққа апарып жерлеуі мүмкін. Қасым ханның Сарайшықта жерленуі Алтын Орда иелігі енді қазақ хандарының қолында деген ышара.

14. Ақназар – бұл жерде Қасым ханның баласы Хақназар туралы айтылып отыр. (Қара.: *Абусейтова М.Х. Казахстан и Центральная Азия в XV-XVII вв. Алматы, 1998; Первые лица государства. Политические портреты с точки зрения истории и современности. Под ред. Е. Арын. Алматы, 2001; Артықбаев Ж.О. Материалы к истории правящего дома. Алматы, 2001*).

15. Шибанилар/Шейбан, Шайбан, Шайбақ/-Жошы ханның бесінші ұлы және одан тараған ұрпақтары. Сібір ханы Кошім хан осы Шибан тұқымынан.

16. Сарт – бұл жерде жалпы өзбектің мемлекеті туралы. Шын мәнінде сарт деп Орта Азияның отырықшы, саудагер тұрғындарын айтады. Олар көбінесе қалалық өңірлерді қоныстанған.

17. Имамқұл (Имамқұл) – Имамқули т.б. – Аштарханид әулетінің өкілі. ХҮІ ғ. ортасында Астархан хандығын орыстардың бағындыруына байланысты Жар-Мұхаммед және оның ұлы Жан-Мұхаммед қашып келіп, Бұқара хандығына Ескендір (1560-1583) ханға келіп паналайды. Жан-Мұхаммедтің ұлы Бақи Мұхаммед шайбан тұқымы Абдолла II –ден кейін Бұқара билігін алады. Бақидың шешесі Ескендір ханның қызы. (Қара.: *Лен Пуль Стэнли. Мухамеданские династии. СПб., 1899*).

18. 1643 жылы қалмақтың күшсіз бастағаны рас. Оның бір көрінісі 1640 жылғы Тарбағатайдағы Ұлан-Бұрға жерінде ұлы кенес өткізіп, қалмақтың «Цааджин Бітік» заңдарын қабыл-

лау болып табылады. (Қара.: *Ш. Норбо. Зая – пандита, Элиста, 1998*).

19. Қалдан Цэрэнге дейін 1723-25 жылдардағы шабуылдың кезінде Тәшкент қалмаққа беріледі. Қалмақтар тікелей билемей өздеріне сенімді адамдар арқылы билік жүргізді. (Қара.: *Артықбаев Ж.О. Қоғам және этнос. ХҮІІІ ғасыр. Павлодар. 2004*).

20. «Он екі Қазылық – Ой Түндік» - Қазылық таулары деп Сарыарқаның Қарқаралы, Кент, Қу, Баянаула т.б. таулары айтылады, Түндік осы Қазылық тауларының арасымен солтүстікке қарай (түнге қарай) ағатын өзен.

21. Жеті Момын – арғын ру конфедерациясындағы одақ қанжығалы, бесентіін, қарауыл, атығай, тобықты, сарыжетім, шақшақ рулары кіреді. Одақ шешелерінің атымен аталады.

22. Ақкөл-Жайылма - Өлеңті өзенінің сағасындағы үлкен Ақкөл көлі және оның жайылмасы. Дешті-Қыпшақтағы үлкен тарихи қоныстардың бірі есебінде белгілі.

Атасының аты білінбей өз аты шыққан ерлер

1. Ғайса пайғамбар (Иса, Иса машаих, Иусус Христос) – христиан дінінің негізін салушы пайғамбар. Қазіргі Еуропалық жыл есебі Ғайса пайғамбардың туған жылынан басталады.

2. Ескендір Зұлқарнайын – бұл жерде араб мифтерінде айтылатын Зұлқарнайын болса керек, себебі македондық Александр Зұлқарнайынның әкесі Филипп патша екені Мәшһүр Жүсіпке белгілі болса керек.

3. Шыңғыстың ата-тегі белгісіз деген әңгіме қисынсыз. Бұл жерде «Алтын бел» хан туралы аңызды келтіріледі. Ол аңыздың түпкі шыққан уақыты ғұн заманы болуы тиіс. «Алтын бел» әңгімесін В. Радлов та ел аузынан жазып алған. Бату – тарихи тура деректерге қарағанда Жошының баласы. Осы тақырыпта Өтеміш қажының «Шыңғыснамасын» пайдаланған дұрыс. (Қара.: *Утемиш хаджси. Чыгиснаме /Факсимиліе, перевод, транскрипция, текст, примечания В.П. Юдина, коммент. и указ. М.Х. Абуseitовой/ Алматы. 1992.*)

4. Абылай хан – ел аузындағы аңызға қарағанда Абылай хан Салқам Жәңгірдің Аула-Бақи (Уәли-Бақи) деген ұлынан тарайды. Бірақ қазақ ортасына жас кезінде жетім болып келіп, өзінің тектілігі арқасында аты шыққаны шындық. Уәли-Бақидан тарайтын ұрпақтар ХҮІІ ғасырдағы Жолбарыс, Сұлтанмәмед сұлтаннар және т.б.

5. Арсалаң – қазақ ертегілерінің кейіпкерлерінің бірі. Бұл жерде Досбол би адамның түбі ертегілерде айтылатын адаммен туыс приматтарға бастайтындығын айтуы мүмкін. Қалай болғанда да қызық топшылаудың бір түрі.

6. Әмір Темірдің көтерілуіне Орта Азиялық ірі сопылық одақтардың тікелей әсері, көмегі бар екені жасырын емес. Ол заманда билікке жетудің тете жолы сопылық серіктестіктермен тіл табысу болып табылады.

7. Осман түркілеріне қатысты қызықты деректер, түркімен меші ноғайлыға қатысты айтылған сөздер тарихи жағынан қосымша дәлелдерді керек етеді.

Едіге би

1. *Едіге би* – Ноғай ордасының негізін қалаушы (ХІҮ-ХҮІ). Тарихи жылнамаларда Алтын Орданың соңғы ханы Токтамыстың қарсыласы ретінде белгілі. Қазақ аңыздарында Едіге батыр, ақылды, көреген саясаткер ретінде бейнеленген.

2. *Токтамыс хан* – Жошы ұрпағы Түй-Қожа оғланның баласы. Алтын Орда мемлекетінің соңғы билеушісі. Мауреннахрдың өміршісі. атақты Темірдің қолдауымен Токтамыс Ақ Орданы билеушісі Орыс (Ұрұс) ханымен болған саяси бақталаста жеңіске жетеді. Кейін Темірге қарсы шыққан Токтамыс бірнеше шайқастарда жеңіліс табады, сонымен қатар оның жеке билігінің әлсіреуіне ноғайлардың (маңғыттардың) өміршісі Едігенің іс-әрекеттері себеп болды.

Ақтабан шұбырынды, алқакөл сұлама

1. *Тобықты Әнет бабаң* – қазақтың атақты биі. Орта жүз ішінде Тобықты руының ел басшыларының бірі. 1723-ші жылы «Ақтабан шұбырынды» кезінде 97 жасында Қаратау өлкесінде қайтыс болған. Ел қаша көшіп келе жатқандықтан ас бермегендігі сөз болады.

2. *Тілеумбет* – Мөшһүрдің өз атасы. Шежіреде он бес баласын соңынан ертіп Қара Қалмақ – Қати Сыбанмен соғысты делнеді. Осы соғыстан үш-төрт баласы ғана аман қалады. (Қара.: М.Ж. Көпейұлы. Сарыарқаның кімдікі екендігі. Қазан, 1907. 5 б.).

3. Тілеуімбеттің өңгімесі шамасы 1723-ші жылдарға дейін болған.

4. Шон, Торайғыр, Өтеп сақаудың өңгімесі XIX ғасырдың алғашқы жартысында болуы ксерек. Тікелей «Ақтабанға» қатысы жоқ.

Абылайдың көзге түсуі

1. Абылай хан – ХУІІІ ғасырдың 30-шы жылдары ішінде Қазақ хандығын басқарған мемлекет қайраткері, батыр, халықаралық саясатты шебер жүргізген дипломат.

2. *Қаракерей Қабанбай* – найман ішінде Қаракерейден шыққан, азан шақырып қойған шын аты Ерасыл. Қазақтардың жоңғарларға қарсы (1724 жылы Түркістан қаласын қорғау шайқасы, 1728 ж. Шұбартеңіз жағасындағы шайқас, 1729 ж. Бұланты шайқасы және т.б.) ірі-ірі шайқатарға қатысқан. Кейбір мәліметтер бойынша ұрысқа 103 рет кірген адам. (*Қазақ халқының қаһармандары. ред. Жеңіс Марданұлы, Целиноград 1991 ж. 40 бет.*)

3. *Қажығали Бөгенбай* – Бөгенбай Ақшаулы, Қаратаудан бастау алатын Бөген өзені бойында дүниеге келгендіктен Бөгенбай есімін алған. ХУІІІ ғ. қалмақтарға қарсы соғысқан бүкіл қазақ қолының бас қолбасшысы.

4. *Қаз дауысты Қазыбек* – Қазыбек Келдібекұлы – би, елші-мемілегер, Төуке хан кезінде «Жеті жарғы» әдет-ғұрып заң кодексін жасаушылардың бірі.

5. *Шақияқұлы Жәнібек* – ХУІІІ ғ. батыр, қолбасшы, шешен, тархан, елші мемілегер. Қаракерей Қабанбай, Қанжығали Бөгенбай, Сүйіншілік

Олжабай, Найман Барақ және т.б. батырлармен бірге қазақ жерін жоңғарлардан азат ету үшін болған соғыстарға қатысқан.

6. *Көкжарлы көкжал Барақ* – Орта жүздің найман руынан шыққан батыр.

7. *Шаньшиқылы Бердіқожа* – төменде Шаньшиқылы Бердіқожаға берілген түсініктемені қараңыз.

8. *Сырым Малайсары* – Малайсары Тоқтауылұлы – атақты батыр, елші, мемілегер, тархан, дәулетті бай, бәсентіні руының басшысы, қол бастаған қолбасшы ретінде танылған тұлға.

9. *Сары, Баян* – Орта жүздің уақ руынан шыққан ағалы-інілі батырлар.

Абылай аспас Арқаның Сарыбелі

1. *Абылай аспас Арқаның Сарыбелі* – бұл оқиға шамасы 1779 жылдары болған. Оның негізгі шығу себебі көшпелі рулардың хандық биліктің күшеюіне бағытталған наразылығы, рулық сепаратизм. Хан билігіне қара халықтың ру басыларының, билерінің қарсы шығу оқиғалары Евразия тарихында жиі кездеседі (мысалы: Едіге мен Тоқтамыс арасындағы тайталас т.б.).

Бұрынғы заманның адамдарының қандай екенін таптыуға сөйлеген сөз

1. *Иножәрәй Шәріп* – бұл жерде өңгіме Бұхар қаласы туралы. XIX ғасырдың ортасына дейін қазақ рулары мен Бұхар хандығы арасындағы сауда-саттық қатнас тоқталған жоқ. XIX ғасырдың екінші жартысында қазақ саудасы

толықтай Ресей рыногіне бейімделді. Қазақ жеріндегі тұзды көлдерден тұз алу үшін Ресейдің Сібір өңіріндегі қалалары да, Орта Азияның жеке иеліктері мен отырықшы қоныстары да мүдделі болды. (Қара.: Зив Х.З. Экономические связи Средней Азии с Сибирью в XVI-XIX вв. Ташкент, 1983).

Шанышқылы Бердіқожа

1. *Бердіқожа* – Ұлы жүз шанышқылы ішінен шыққан батыр. Хан Абылай заманындағы атағы шыққан ерлердің бірі. Ол туралы Ресейлік тарихшылар да әлденеше рет жазды. Капитан И.Г. Андреев 1783-ші жылы шанышқылы руының басшысы Бердіқожа батырдың Семей бекінісіне келіп, Ресейлік командирлермен жолыққанын баяндайды. Жазба дерекке қарағанда Бердіқожаның қонысы Жетісу, қырғызбен шекаралас аймақтар. Семейге Шыңғыстау арқылы келген, шамасы жаз жайлап, немесе қырғыздың шабуылынан қауіптеніп. Қайтыс болған уақыты 1786 жылдың қаңтар айы. Жетісу, Шу жерінде қырғызбен шекарада, жанында жүз жігіт бар, жортуылда жүрген кезінде түн ішінде қырғыздың шабуылына ұшыраған екен. Бердіқожаны ұйықтап жатқан жерінен қырғыздар жабылып байлап алады, атқа мінгізген кезінде, қолын ақырын босатып алып, беліндегі кездігімен жанындағы қырғызды өлтірген. И.Г. Андреев: «прочие, схвата его, отрубили ему голову и руки и ноги, и распоров живот, в оной склали все части. И так, храбрый сей старшина, от коего много лет дикие были побеждаемы, окончил

живот свой несчастно». (Қара.: И.Г. Андреев. Описание Средней Орды киргиз-кайсаков. Алматы, 1998. 80 б.) Капитан Бердіқожаның кегін аламыз деп, қазақтың қырғызды тағы да шапқанын, Есенгелді манаптын баласын тұтқынға алып, оны Бердіқожаның әйелдері өлтіргенін т.б. әңгімелерді баяндайды. Бердіқожа туралы А.И. Левшин де И.Г. Андреевтің жазбаларына сүйеніп және «Сибирский вестниктегі» Бердіқожаның Семей бекінісіне келетін хабарын пайдаланып жазады. (А.И. Левшин. Описание киргиз-кайсацких орд и степей. Алматы, 1996. с. 258-259).

Кенесары - Наурызбай хақындағы әңгімелер

1. *Шоң би* – XVIII ғасырдың соңы XIX бірінші жартысында өмір сүрген айдабол руынан шыққан ықпалды би. Баянауыл сырты округінің 1833-1836 жж. ең алғашқы аға сұлтаны.

2. *Шорман* – Шорман Күшікұлы, Баянауыл дуанының аға сұлтаны.

3. *Кенесары – Наурызбай көтерілісі* – 1837–1847 жж. Абылай ханның ұрпағы Кенесары Қасымұлы бастаған қазақтардың орыстардың отаршылдық саясатына қарсы көтерілісі. Наурызбай Кенесарының інісі және көтеріліс кезінде жақын кеңесшілерінің бірі болып, ерекше жасақты басқарған. (Бекмаханов Е. Қазақстан XIX ғасырдың 20–40 жж. Алматы, 1992, 396 б.)

Ұлбике

1. *Ұлбике* – Ұлы жүз ішінде ошақты руы-
пан шыққан ақын. Әкесі Жанкелді де, шешесі
Жаңыл да ақын болған. (Қара.: М.Ж. Көпейұлы.
Шығармалары. 6 том, 382 б.).

Бөлтірік шешен

4. *Бөлтірік шешен* – Ұлы жүз ішінде Жа-
лайыр, әрі батыр, әрі шешен болған. Өмір сүрген
уақыты ХҮІІІ ғасырдың соны – ХІХ ғасырдың
бірінші жартысы.

Қазақ шежіресін зерттеуде
М.Ж. Көпеевтің тарихи
мұрасының маңызы

ХІХ ғасырдың екінші жартысы – ХХ
ғасырдың басы қазақ шежіресінің жазба
дәстүрінің қалыптасқан уақыты. Қазақ
шежіресінің ауызша айтудан жазба-библиогра-
фиялық түрге өтуі Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы,
Шөкәрім Құдайбердіұлы, Нұржан Наушабаев,
Құрбанғали Халид және т.б. терең шығарма-
шылық еңбектерімен тығыз байланысты.

Шежірені жазбаша баяндау ғасырлар тоғы-
сындағы қазақ халқының тарихын ғылыми
тұрғыдан зерттеу өзектілігінің туындауы-
мен түсіндіріледі деп ұлт зиялыларының бірі
М. Тынышпаев жазған еді: «...қазақ халқының
жекелеген руларының генеалогиясын алдын ала
зерттеп алмайынша, сонымен бірге оның кіммен
қай уақытта байланыста болғанын түсініп ал-
майынша, қазақ халқының тарихи тағдырының
жалпы картинасын жасау мүмкін емес.»

Қазақ қоғамының дәстүрлі тарихи са-
насы шежіре аясында қалыптасты. Шежіре
көшпелілердің тарихи білімінің құрылымының
негізі болып табылады және ол біріншіден,
нақты генеалогиядан, екіншіден, ойдан шыға-
рылған құрылымды қалыптастыратын шартты
генеалогиядан, үшіншіден тарихи мифологи-
ядан, аңыздардан, эпикалық айтылымдардан
құрылған.

Бұл тұрғысында зерттеуші В. Юдиннің
көзқарасы қызығушылық тудырады: *«сверка
известий источников устной степной исто-*

риографии с точно установленными фактами истории показывает, что источники степной историографии сообщают сведения верные», «большинство событий, лиц, о которых рассказывается в них – историчны», бұл пікір тарихнаманың белгісіз оқиғалары мен адамдарының шындық екендігіне қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Шежіре ел қорғап ерлігімен көзге түскен қазақ бағырлары, қазақ халқының бірлігінің ұйытқысы болған, бірлікке қарсы қандай болмасын құбылысты алдын-ала болдырмай отырған, халықтың рухани басшыларына айналған, тәуелсіздікті сақтап қалудағы күрестің идеологтары билер туралы кеңірек мәліметтер береді.

Қазақ шежіресінің материалдарын деректік талдау нәтижесінде тарихи құнды мәліметтердің мол екендігін байқаймыз, сонымен бірге қазақ шежіресі Ұлы даланы зерттеудің негізгі дерегі ғана болып қоймай оның ішкі құрылымынан да көрініс береді. Шежіредегі тарихи-генеологиялық материалдар этнос пен қоғам құрылымын да баяндайды. Орыс тілді зертеу дәстүрінде бұл құбылысты Ш.Ш. Уәлиханов атап көрсеткен еді. Қазақ халқының өзіндік генеологиялық құрылымын ол былайша суреттеп жазады: «Вот родоподразделение киргиз [казахов - Ж.А.] в том строго неизменном порядке, как принято у них. Самый порядок разделения, обуславливая собою, право старейшинства и силу племени, что и, по понятию киргиз, выражается правом физического первородства

предка, имеет большое значение в их родовом праве и принимается совершенно в генеалогическом смысле: поему форма отношений орд к ордам и родов одной орды между собою соответствуют правам кровного братства, а отношения родов к своей орде - отношению сына к отцу, к старшему роду старшей орды - отношением племянника к дяде; всего более характеризуется этот патриархальный родовой быт отношением в диспутах степных импровизаторов из разных родов о превосходстве и старейшинстве своего предка...» [1, с.325].

Біздің шежіреміздегі материалдар оның дәстүрлі қазақ қоғамында қоғамның негізі болған генеологиялық қатнастарды реттеу механизмін атқарғандығын көрсетеді. Этнос пен қоғамның өзін-өзі өндіру (самовоспроизводства) және өзін-өзі қалыптастыруының (самоконструирования) негізінде рулық, туыстық қағидасы жатыр, ол өмірдің әртүрлі жағдайларына белгілі бір тәртіп береді. Осылайша этностың кеңістіктегі және уақыттағы мағынасыз бос (хаотическое) қозғалысы нақты мағына мен тәртіпке ие болады. Бұл турасында ХІХ ғасырдың аяғы – ХХ ғасырдың басындағы белгілі тарихшылардың бірі Құрбанғали Халид былайша талдау жасайды: "... Ұлы жүзден Үйсін, Кіші жүзден Алышын туады. Үйсін ұлдарының ішінде аршындысы Жақайыр, Алышын балаларының ақылдысы Жаппас болған соң, аталары аталарымен қатарластыра "Үйсін-Жалайыр", "Алышын-Жаппас" деп қосарланып айтылады.

Қазақта «құрбы, тұрғы» деген екі сөз бар, «құрбы» - жасы қатар, «тұрғы» - қарама – қарсы, тұтас, деңгейлес адамдар. Мысалы, Үйсінмен Алышын тұрғыда бірдей, Жалайыр Алышынмен бір жылда туыл, туысқан құрбы деп аталады, тұрғылас демейді...» [4, с.92]. Қазақтардың этно-саяси ұйымының жоғарыда айтылған ерекшеліктері жайында құнды мәліметтер М.Ж. Көпеевтің еңбектерінде де жазылған. Әсіресе «Алаша хай», «Орта жүздің жеті арысы» және т.б. М.Ж. Көпеевтің жазып алған тарихи аңыздары мәліметтерге бай, құнды деректер.

Генеалогиялық қатнастар нақты өмірде бар рулық байланыстар мен иерархияларға негізделеді, оның ар жағында Қазақ хандығының өзіндік мемлекеттік-саяси құрылымы тұр. Қазақтардың рулық құрылымы этнос пен мемлекеттің шекарасындағы қимылмен ғана шектелмейді. Ру жүйесінің социомәдени кеңістігі Орталық Азияның көпшілі әркеннетінің негізгі құндылығы ретінде саяси-территориялық организмнің шегінен шығып жатыр.

Рулық құрылыстың иерархиялық құрылымы қазақ қоғамының этноәлеуметтік ұйымы ретінде саяси қауымдық институтына айналады. Р.Г. Күзеевтің жазғанындай «разработка структур родоплеменной организации упомянутых народов по "полной схеме" создает многоступенчатую генеалогию с иерархической соподчиненностью включенных в нее родовых образований различного порядка ... в новое время, родоплеменная иерархия

и сама генеалогическая структура организации общества, были не более чем идеологической надстройкой, отражающей былые генетические и политические связи, а также процессы этнической консолидации народа или его составных частей»[3, с.21].

Ру-тайпалық құрылымның негізгі деңгейлерінің әлеуметтік-саяси рөлін ғылыми талдау оның бейімділік, қимыл-қозғалыстық сипаттарын көрсетеді. Сонымен бірге, ауызша тарихи білім этногенетикалық үрдістердің хронологиялық шектерін дәлелді тіркеуге де мүмкіндік береді.

Рулық құрылымның қызмет етуінің және оның шежіре түріндегі идеологиясының ерекшеліктерін түсіну үшін біз әлеуметтік ұйымның ішкі ішкі құрылымын қарастырамыз.

Дәстүрлі этноәлеуметтік ұйымның негізі - жанұялық-туысқан топ «ата баласы» жатыр. Бұл экзогамиялық патронимиялық бөлім, қандаз туыстардың аз тобы. Бірден жетінші атаға дейінгі топтардың бірлігі болғандықтан, бұл топтардың іс-әрекеттерінің диапазоны кең. Қоғамның қалыптасуының негізгі қағидасы туысқандықтың осы деңгейінде басталады. Бұл әлеуметтік топтың басында – ақсақалдар тұрады.

Этноәлеуметтік ұйымның құрылымдық бөлігі - туысқандықтың келесі бір деңгейі – ру саяси бірлік. Мұндай топтағы билік бір жанұяның қолында болып, мұралық жолмен билік ұрпақтарына беріледі. Бұған бірнеше жанұялық-туысқан топтар еніп, іс-әрекетті

бақылау үшін билеуші жанұя сайланады. Бұл деңгейде қандас туыстық өзінің орнын генеологиялық туыстыққа береді. Ұрпақтардың санына, қоныстанушылардың санына және территориясына қандай да бір қатаң шектеу жоқ. Іс-әрекет жағдайға байланысты анықталады, бірінші орында саяси және территориялық мәселелер. Әрі қарай этноәлеуметтік ұйымға одақтар мен қауымдастықтарды құрайтын басқа таксономиялық ірі топтар (арыс, тайпа, жүз) енеді.

Р. Күзеев («көп жағдайларда рулық ұйымдарды тайпалық ұйымдардан айыру қиын немесе тіпті айыру мүмкін емес» деп жазады. Шынында да, көрсетілген схемада рулық деңгей классикалық түрде жанұялық-туысқандық топтармен сәйкес келеді. Онда қандас туыстық-рулық қоғамның барлық белгілері сақталған.

Жүз деңгейінде көптеген субэтникалық топтар мен әлеуметтік страттар қауымдастыққа бірігеді. Сонымен бірге мұндай әртүрлі сословиелік топтардың жалпы этникалық интеграциясын ірі тайпалық одақтар деңгейінде байқай аламыз (арғынның қожасы, үйсіннің төресі және т.б.).

Сонымен, шежіреде халықтың және мемлекеттің бірігуінің фундаментальді бастауы жазылады. Қазақ шежірелерінде мифтік сипаттағы құнды аңыздар сақталған, әрине оларда халықтың бірлігін, мемлекеттің тұтастығын негіздеу үшін жасалған тарихи мазмұн да бар. Бірінші ол – қазақтардың мифтік атасы, билеушісі – Алаша хан туралы аңыз. Оның атымен қоғамдағы этносаяси және әлеуметтік тәртіп

тығыз байланысты. Бұл циклдегі аңыздар түрі қазақтың үш жүзінің (Ұлы жүз, Орта жүз, Кіші жүз) рубасшылары деп Алаша ханның балаларын көрсетеді. *«Ерте уақыттарда бір хан өмір сүріп, ертедегі салт бойынша ала туган балаларды өлтіріп отырған. Бірақ, бір күні ханның әйелі ала бала туады. Ол баласын ханнан жасырып бағабы. Бір күні ол ханға өз құпиясын айтты. Хан ашуланып, баланы өлтірмей қалады. Анасы баласының қашып кетуіне көмектеседі. Күндердің бір күнінде баланың тауып алып келуге жүз адам жіберіледі. олар сонда қалып қояды, хан тағы да жүз жігіт жібереді. Оларда келмей қалады. Осылайша, адамның саны үш жүзге жетеді. Осы үш жүз адам Алашаға қолдау көрсетеді. Осыдан бастап үш жүз пайда болады».*

Шежіренің басқа вариантынан қазақ халқының пайда болуы туралы толығырақ мәліметтер аламыз. Құрбанғали Халидтің шежіресі бойынша: «Бір ханның ала баласы болады, сондықтан ол оған жүз адам беріп қаладан қуып шығады. Олар таулардың арасында көшпелі өмір салтымен өмір сүреді. Олардың соңынан хан жүз адам жібереді. Келген адамдар олардың бай тұратындықтарын көріп, оларға қосылады. Хан тағы да үш жүз адам жібереді, оларда сонда қалып қояды. Осылайша, үш ру пайда болады.». [4, с.56]

Бұл мәліметтер басқа аңыздарда да кездеседі. Сонымен бірге кейінгі шежіре білгірлерінің айтуында түпкі қазақ шежірелері библиялық және мұсылмандық сюжеттермен араласып кетеді.

«Ғақаштың балалары далада мал бағып, көшпелі өмір салтымен өмір сүрді деп аталы қазақ аңыздары, - Ғақаштың Қабыл деген ұлы болды, одан Мағаз, Мағаздың ұлы Ысмайыл, одан Ақиолпан, одан Қурай, одан Жайылхан, одан Майқы, одан Өзбек және Ыспан. Өзбектің сегіз ұлы болған: Түркімен, Қырғыз, Қарақалпақ, Қият, Қызыл аяқ, Қайшылы, Қонақшы және ең кішісі Алаш болды.

Алаш үлкен орында қалып бай болып, малы көп болғандықтан ораза-намазды керек қылмай [Әбілғазда да солай – Ж. А.] қаза қыла берген себепті “қазақ” деп атапты. Қазақ деген сөз арабия салақ деген сөз екен.

Қазақтың балалары: Қара Құлымбет, оның баласы Құтанбай. Оның балалары: үлкені Үйсін [Ақ Арыс], ортанышысы Ақжол [Жан Арыс], кішісі Алиын [Бек Арыс]”.

Генеалогиялық аңыздардың негізгі міндеті қазақ этносының негізін құрайтын – үш қазақ жүздерінің бірлігін нығайту. М.Ж. Көпеев шежіресіндегі аңыздарда негізгі сюжеттермен бірге қазақтардың туысқандық жүйесін сипаты, рулардың территория алуы туралы мәліметтер де аламыз. Шежіренің кейбір нұсқаларында топонимикалық атаулардың сипаттаулары кездеседі.

Шежіре бойынша материалдарға қазақтардың өртүрлі субэтникалық топтарының диалектілік мәліметтерінің (ата тарату) жинағы енеді. Біздің көзқарасымыз бойынша көбірек әңделгені «төре» және «қожа» (пайғамбардың ұрпақтары) генеалогиясы. Генеалогиялық жинақтармен бірге жүретін мифтік және аңыздық

сюжеттер этноәлеуметтік ұйымдардың жалпы моделінің қажеттілігін негіздей түседі. Қазақтардың этноәлеуметтік ұйымының конфигурациясына жоғарыда аталғандардан басқа көптеген бөгде этникалық топтар да енеді, олардың көп бөлігі негізгі үштік құрылымдық жүйеге бейімделу мен ассимиляцияның әр деңгейінде тұрды. Шежіреде қазақтардың рулық сегменттерінің арасындағы қарым-қатнасты және этностың негізгі бөлігінен өртүрлі құрылымдық қашықтықтар орналасқан субэтникалық топтар арасындағы қарым-қатнасты реттейтін мехенизм орналасқан. Шежіре төре әлеуметтік тобының жоғары дәрежесіне қарай саяси миссияны береді. Бұған қатысты қазақ аңыздарындағы Шыңғыс ханның шығу-тегіне талдау жасау жеткілікті: Шыңғысханның тегі қазақ аңыздарында «Алтынбел деген бір хан болыпты» деп басталады – Бір күні ханның әйелі екіқабат болып қыз туады. Қыз өте сұлу болғандықтан шешесі оны ешкімге көрсетпей, темір үйде асырайды. Қыз өскеннен кейін, кемпір қызды жарыққа шығарады. Қыз жарыққа шықсымен талып құлап қалады. Құдайдың нұрынан қыз екіқабат болып қалады. Өке-шешесі қызды алтын сандыққа салып, өзенге ағызып жібереді. Сандықты Токтағұл тауып алады..бала өседі. Ол өте жақсы болып әділ болып өседі. Оны Шыңғысхан деп атайды. Шыңғыс хан болып, әділетті билік құрады. [2, с.91-96]

Шежіре қоғамдық санаға төре субэтникалық топтары арқылы дәстүрлі қоғамның саяси құрылымының қасиетін сіндірді. Осыған орай

төрелерге этноинтегральдық қызметтерді орындау және қоғамның саяси бірлігін сақтау жүктелді. Шежірелердің барлық негізгі нұсқаларында басты сюжеттер белгілі тарихи тұлғалармен байланысты. Тұлғалардың қызметтерін баяндау арқылы шежіре Ұлы даланың тарихынан мәліметтер береді, қалыптасқан әлеуметтік және саяси тәртіпті бекіте түседі.

Осылайша, шежіренің негізгі міндеті - қоғамның өмір сүріп тұрған этноәлеуметтік құрылымын негіздеу.

М.Ж. Көпеевтің қазақтың тарихын зерттеуде және ауыз әдебиет үлгілерін жинақтаудағы еңбегі өте зор. Мәшһүр Жүсіптің әр уақыттарда қазақ фольклорларының үлгілерін жинақтады, оларда әсіресе жер-су, елді-мекен атаулары, әулие адамдар, тарихи тұлғалар туралы мәліметтер сақталған.

Туған тілді терең білу Мәшһүр Жүсіпке фольклорды жинақтап, ұлттық колоритін сақтай отырып жеткізді. Материалдарды жинау барысында айтушының беделі, ол туралы мәліметтерді толық беруге тырысты немесе пайдаланған деректеріне сілтеме жасап отырды. Фольклор үлгілеріне талдай жасай отырып, Мәшһүр Жүсіп олардың тарихи-этнографиялық реконструкциялауға қажетті екендігін терең түсінді. М.Ж. Көпеевтің жазбаларында рудың пайда болуы, құрамы, қоршаған табиғат, белгілі бір халықтың киім үлгілері және рухани мәдениеті туралы мәліметтер көптеп кездеседі. Мысалы, қазақтар қашаннан бастап үш жүзге бөлінді деген аңызға ол Алаша туралы өзінің

талдауларын береді, «жүз» атауының қайдан шыққанын түсіндіруге тырысады.

Мәшһүр Жүсіптің тарихи еңбегі сол, ол ауыз әдебиетінің ХҮІІІ ғасырдағы ірі өкілі Бұқар жыраудың мұраларын жинақтады. Мәшһүр Жүсіптің шежірелерінде Бұқар жырау бейнесі әділ, бірліктің ұйытқысы және өз заманының озық қасиеттерін бойына жинаған адам ретінде көрсетіледі. Мәшһүр Жүсіп Бұқар жыраудың толғауларын жинақтаумен қатар, жыраудың өмірі туралы мәліметтер жинақтап, өмірбаянын бірінші болып жазған еді.

М.Ж. Көпеевтің шығармалары тарихымыз үшін құнды негізгі деректер болып табылады. Оның еңбектері келешек ұрпақты өткен дәуірлерге қатысты тарихи мәліметтермен байыта түседі және бір қарағанда кездейсоқ болып көрінетін қазақтардың қоршаған ортамен байланысын, олардың бір үрдістегі әлемдік тарихтың дамуындағы рөлін анықтауға мүмкіндік береді.

Осылайша, Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы халықтың санасында тарихи өткенін сақтауға, қазақ халқының тұтас бір ұлт болып қалыптасуына өз үлесін қосты. М.Ж. Көпеев қазақ халқының тарихи фольклорын жинақтаушы ғалымдар В.В. Радлов, Г.Н. Потанин, Ч.Ч. Валиханов сияқты ғалымдармен бірге алдыңғы орын алады. М.Ж. Көпейұлы - өзінің өмірде көргендерін, естігендерін фелсафалық тұрғыдан талдап, оларды халық игілігіне жарар деген ниетпен өз жазбаларында бір жүйеге келтірді.

Артықбаев Ж.О.

Әдебиеттер:

1. Валиханов Ч. Ч. Киргизское родословие // Собр. соч.: в 5 т. т. 2 Алма-Ата, 1985. С. 148-166
2. Көпеев М. Ж. Таңдамалы. Екі томдық. Т. 2. Алматы, 1992.
3. Кузеев Р.Г. Происхождение башкирского народа. М., 1974
4. Құрбанғали Халид. Тауарих хамса. Алматы, 1992.

Содержание

Қазақ шежіресі	5
Орта жүз тарихы	11
Мейрам тарауы	14
Бошан	17
Сүйіндік	18
Күлік, күлік, жүрген жерің бүлік, атанған күлікке келейік	21
Тілеуімбет, Наурыз	22
Наурыздан алтау	23
Қуандықтан алтау туады	27
Қуандықтың бір баласы –алтай	29
Мойынды таратайық	30
Сармантайдан	31
Қаракесек	33
Қарсұн	40
Бұл Мәшһүр шежіресі қазақ ертегісінен алынып сөйлеген	49
Қаракерейді сөйлейік	51
Ақбура	55
Шәуке тараулары	56
Бәсентіін, Сырым	64
Бәсентіін	65
Молда Мәшһүр Жүсіп Көпейбаласының жинаған сөздері	67
Орманшы тарихы	72
Керей тарихы	73
Бұқа, Көбір тарихы	74
Бұл қазақ қай уақытта үш жүз атанған	83
Атасының аты білінбей өз аты шыққан ерлер	92
Ер Едіге	99
Еңсегей бойлы ер Есімнен	103

Ақтабан шұбырынды, алқакөл – сұлама....	104
Ақтабан шұбырынды	105
Абылай хан дәуірі	106
Абылайдың тұтқын болуы	109
Абылай тұсындағы заң-жоралғылар	114
Қазыбек би елшілігі	116
Жәнібек батырдың түсін	
Абылайдың жоруы	118
Абылай аспас Арқаның Сарыбелі	122
Бұрынғы заманның адамдарының қандай екенін танытуға сөйлеген сөз	130
Шанышқылы Бердіқожа	133
Кенесары - Наурызбай хақындағы өңгімелер	134
Шоң бидің Қуандық еліндегі асқа баруы (бірінші нұсқа)	140
Шоң бидің Қуандық еліндегі асқа баруы (екінші қысқа нұсқа)	152
Ұлбикс	154
Бөлтірік шешен	155
1. Тұрмыс салт жырлары	157
Жар-жар (1-нұсқасы)	157
Жар-жар (2-нұсқасы)	163
2. Жұбату	164
Беташар	171
Бата үлгілері	175
Бата	175
Бұрынғылардың батасы	177
Бұрынғылардың тағы бір батасы	181
Кейінгі бір бата	181
Жарапазан	183
Жоқтау өлеңдері	184
Бұрынғы жоқтау үлгісі	184

Балғынды жоқтау	187
Бопы төрені қарындасының жоқтағаны	188
Тәтиді жоқтау	190
Бір әйелдің ботасын жоқтағаны	196
Қалмақ Сарыарқадан ауғанда, тамақ сұрап жылаған балаларына айтқаны	197
Қалмақтың Сарыарқаны жоқтап жылаған зары	197
Түсініктемелер	202
Артықбаев Ж.О. Қазақ шежіресін зертеуде М.Ж. Көпесінің тарихи мұрасының маңызы	217

М.Ж. Көпейұлы

Қазақ шежіресі

Подписано в печать 12.07.07 г.

Формат 84x100 1/32.

Бумага офсетная. Гарнитура Times New Roman.

Объем в усл. печ. лист. 15,4.

Объем в уч. изд. лист. 10,5. Тираж 500 экз.

Отпечатано в ТОО НПФ "ЭКО".

140000, Республика Казахстан, г. Павлодар,
ул. 29 Ноября, 2, тел. (3182) 32-16-08

**Издательско-книготорговая фирма
«Алтын кітап»**

Для корреспонденции:

г. Астана

мкр. 3, д. 21, кв. 122

Телефон: 8/3172/ 363881

8 701 467 17 33

E-mail: altyn_kitap @ topmail.kz

Для заказа:

РНН 301711103585

БИК 193201601

ЛИК/ счет № 026715992

В ПОФ АО «Народный Банк Казахстана»

КБЕ-19

Свидетельство № 0171405 от 03.02.2006

Серия 05915

